

21.831

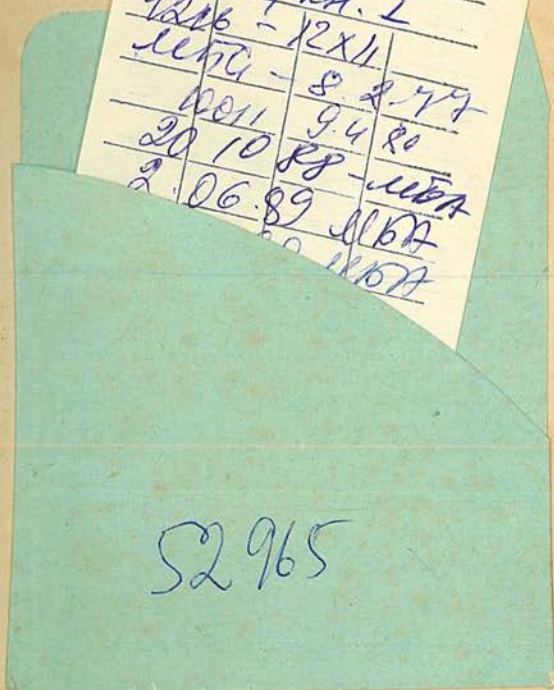
1926, VI

CVI

де 1911

1908

52965	
Україна	
1926, км. I	
4216	- 12X11
лнГ	- 8.2.77
0011	9.4.80
20 10 88	- лнГ
2.06.89	лнГ
	лнГ
	лнГ

52965

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

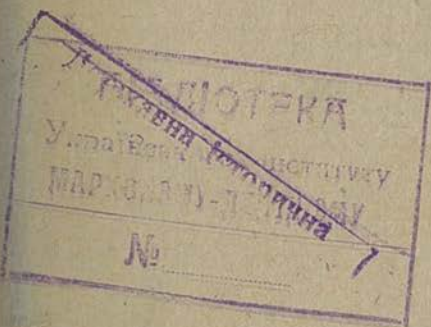
„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky
Sommaire voir verso

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кн. 1

1926

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Table des matières du volume XVI d'„Ukraine“ (1926. I).

Mémoires et notices:

M. Hrushevsky, membre de l'Académie, Les perspectives et les besoins de la science ukrainienne (la session du Comité général scientifique d'Ukraine à Kiev, 23-28 janvier 1926)	3
V. Peretz, membre de l'Académie, Les effets théâtraux dans l'ancien théâtre ukrainien	16
E. Borschak, Voltaire et l'Ukraine (illustré)	34
B. Louhovsky, A propos des parallèles ukrainiennes du roman „Gore-Zlochchastie“ (Misère) de V. Peretz	43
J. Liouty, M. Kotsioubinsky et M. Kononenko, une page de l'histoire de ses débuts littéraires	00
E. Fil, Notices pour la biographie de M. Kotsioubinsky	60
Matériaux et notices pour l'histoire de la vie sociale au XIX et au commencement du XX ss.: Une comédie inédite de J. Kvitka, par J. Eisenstock (p. 65). Les lettres de Joseph Bodiansky à Alexandre Lazarevsky en 1854-1855, par C. Lazarevsky (p. 66). La libération de P. Kouliche de la censure du III-e département, par M. Boujynsky (p. 71). La „fin du monde“ en 1857, par S. Bouda (p. 71). B. Poznansky, sa correspondance dans les années 1860, par V. Miakovsky (p. 72). Le zemstvo et les verges, par V. Stanyslavsky (p. 93). Sur le chemin épineux, mémoires de S. Tóbylevytsch (p. 99).	
Bibliographie critique, p. 138-158.	
Chronique p. 160-180: La section historique de l'Académie des Sciences d'Ukraine en 1925. La Chaire de l'histoire du peuple ukrainien. La commission pour l'histoire de la culture. La commission pour la poésie populaire historique. Les commissions de l'exploration régionale de l'histoire de l'Ukraine. L'activité scientifique à Katerinoslav, par J. Stepaniv. L'activité scientifique à Kamianetz en Podolie dans les années 1914-1924. par G. Siitsynski. Les fouilles dans les tumuli à Chestovytsia au département de Tchernihiv par P. Smolitchev. Les cours ethnographiques à Prague, par M. J. A propos de la réforme de l'orthographe ukrainien, par J. Savitsky.	
Nécrologie et commémorations: J. Jytetsky, Alexandre Roussov (avec un portrait) p. 182). D. Tchernihavsky: Jaques Novytsky (p. 186).	

План видань Історичної Секції Всеукр. Академії Наук див. на ст. 3.

ПЕРЕДПЛАТА р. 1926 НА НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК

„УКРАЇНА“

З ДОДАТКОМ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ:

За шість чисел „України“ (в п'яти книгах) з додатком „Наукового Збірника за р. 1926“ шість карбованців, за півроку 3 карб. 50 коп. (передплатники за перше півріччя 1926 р. одержать 4 числа „України“ в трьох книгах, передплатники другого півріччя—дві книги „України“ і „Науковий Збірник“).

За „Україну“ з додатком: „Наукового Збірника за р. 1926“, збірника „Київ та його околиця“ і збірника „Чернігів і північне Лівобережжя“ (що має вийти при кінці 1926 р.) передплата (тільки за рік) 12 карб. В окремих продажах ці книги коштують значно дорожче.

Передплата на р. 1925 за шість чисел (в п'яти книгах) „України“ з додатком „Наукового Збірника за р. 1925“—шість карбованців.

Комплекти „України“ за 1924 рік (чотири числа в трьох книгах) з додатком „Наукового Збірника за р. 1924“ коштують п'ять карбованців.

Передплата приймається в усіх відділах Державного Видавництва України: в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові, Житомирі, Вінниці, Кременчуці, Миколаєві, Херсоні, Первомайську, Зінов'євську (Бісаветі), Прилуках, Ромнах, Золотоноші, Ізюмі, в Москві, Ленінграді, Ростові, Краснодарі, а також по всіх поштово-телеграфних конторах,—і в Редакції „України“.

Ціна окремого числа „України“ в продажі 1 карб. 25 коп.; число подвійне 2 карб.

Всі матеріали, книги, обмінні видання для „України“ і збірників треба надсилати на адресу Редакції „України“:

**Київ, вул. Короленка 37, пом. 12-а,
Історична Секція Всеукраїнської Академії Наук.**

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

9/с2/05
У 45

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Києві)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

13242
52965

Закінчено книгу 1 лютого

1926
книга 1

КИЇВ

Загального числа
книга 16

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Дозволяється випустити в світ.
Неодм. Секретар Академії Наук акад. А. Кримський.

БІБЛІОТЕКА
Академії Наук
УРСР

14267

Київськ. Окрліт Ч. 232
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Замовлен. Ч. 466—3.000.

Перспективи і вимоги української науки.

(Київська сесія УкрНауки).

В днях 23—28 січня с. р. вперше відбувалася в Києві сесія Пленуму УкрНауки. При кінці 1924 р. Науковий Комітет при Відділі Професійної Освіти Народнього Комісаріату Освіти, що доти завідував вищими науковими установами, був перетворений, на взір Російської Рад. Фед. Соц. Республіки, на окреме „Управління науковими установами на Україні“, рівнорядне з відділом Проф. Освіти, назване Укр. Управ. Наукою, або коротше „Укр. Наукою“. Відмінно від російської Главнауки, де управління ведеться одною особою, Укр. Наука заховала характер колегіальний і складається з президії, колегії і пленуму—зложеного з кількадесяти осіб: з представників різних галузей управління і наукових спеціалістів. Тимчасом як президія полагодує біжучі справи, а колегія розглядає і ухвалює справи ширшого значіння,—перед пленум вносяться питання організаційного характеру, наукового планування¹). Перша сесія пленуму відбулася в Харкові при кінці 1924 р., друга в червні 1925, третя була призначена на осінь того-ж року в Києві, але кілька разів відкладалась, аж нарешті відбулася в днях 23—28 січня.

Київ чекав її з великим зацікавленням, сподіваючись від неї відповіді на ріжні питання культурного і наукового життя, що живо займали й займають його культурні верстви. Здавна ріжні історичні умови київського життя зложилися на те, щоб зробити Київ передусім центром інтелектуальним. Так було за царської Росії, коли його будовано як центр офіційної науки й освіти, але поруч того фактично складався в нім центр неофіційного, гоненого і заборонюваного національного українського руху—головно культурного. Ще в більшій мірі се стало помітно з революцією, коли українське життя визволилося з пут, що його гальмували, й стало опановувати всі сфери й ділянки культурного життя. З перенесенням столиці Республіки до Харкова були плани перенесення туди й вищих наукових установ, в інтересах тісніших звязків з урядовим центром, а також і українізації Харкова; але кінець-кінцем сі плани відложено, і Київ полишено при його фактичній ролі культурного центру. Але при тім, як се виразно підчеркувалось підчас київської сесії²), Укр. Наука і уряд взагалі не мають наміру централізувати культурного життя України, так як російський уряд робив се давніше в Петербурзі; навпаки, вони уявляють собі Україну як країну з чотирма сильними культурними центрами: Київом, Харковом, Катеринославом і Одесою, і будуть старатись по змові рівномірно наділяти їх культурними засобами,—поскільки концентрування сих засобів у Києві, як головнім осередку, не вимагатиметься самими інтересами наукової роботи,—що певної повноти і концентрації вимагають в ділях самої роботи.

¹) Я даю сі й деякі дальші пояснення головно з огляду на наших читачів за межами Радянської України.

²) Як відповідальні представники УкрНауки на сесії виступали: голова її (замісник нар. ком. освіти) Я. П. Ряпо, заступник голови і фактичний керівник УкрНауки М. І. Яворський та секретар В. І. Баланін.

Така концентрація в певних розмірах необхідна за-для самої доцільності,—се признає й сама УкрНаука, й уряд—Рада Народніх Комісарів. Ухвали, прийняті перед київською сесією і на ній самій—напр. в справі заснування в Києві сільсько-господарської академії, національного музею, цілого ряду наукових інститутів всеукраїнського значіння, виразно виявили свідомість сього факту. Роля науково-організаційного центру для всієї України, яка призначається ново-заснованій київській академії наук (відмінно від академії російської, що являється тільки одною науковою установою в ряді інших, з чисто гоноровим першенством), зі свого боку веде наукове будівництво в сім напрямі—скупчення в безпосереднім сусідстві академії, під її безпосереднім проводом всього того, що конче потрібне для наукової повноти сього київського керуючого наукового центру.

З другої сторони, як констатувалось се представниками УкрНауки, соціально-економічна структура самих тих чотирьох культурних центрів має своїм наслідком, що в Києві культурно-наукові інтереси вибиваються на перший план і відіграють більшу ролю в громадським життю, ніж в Харкові, чи Катеринославі, чи в Одесі, з їх перевагою інтересів фінансових, торговельних, технічно-продукційних. Можна се вважати сильною чи слабою стороною Києва, але в кождім разі се зістається фактом, і сим пояснюються як те значіння, що надавалося самою УкрНаукою обговоренню важніших планових питань саме на київській сесії, в найбільшому осередку українських культурних сил і з їх безпосередньою участю,—так і велике зацікавлення серед сих київських культурних робітників можливістю взяти таку безпосередню участь в обговоренню кардинальних питань культурного і наукового будівництва.

В сесії брав участь, крім УкрНауки також вищий педагогічний орган, Державний Науково-Методологічний Комітет, і вона таким чином розділялася на два цикли. Насамперед спільні засідання УкрНауки і Методкому, присвячені педагогічним питанням (завдання методологічної праці, підготовка викладачів для вищих шкіл, організація інституту експериментальної педагогіки), і далше розроблення їх в секціях Методкому, з участю київських педагогів. Потім засідання УкрНауки спільно з членами Академії Наук і керманічами київських науково-дослідчих кафедр. І замикало все се спільне засідання всіх сих установ, що мало зробити загальні підсумки сесії (28 січня). Я в отсій замітці займуся сим другим, науково-дослідчим циклом та висуненими ним питаннями.

На порядку дня сеї другої, властиво наукової частини стояло чергове звітномлення УкрНауки про її діяльність і план на дальше п'ятиліття. Далі звітномлення з діяльності нар. комісарятів освіти і земельних справ про науково-дослідчу працю в галузі сільського господарства, план дальшої наукової праці і організації низки нових установ, звязаних з нею. Нарешті оперативний план Академії Наук. Знято було з програми дуже актуальну справу—яка живо займала і дебатовалася в київських кругах (головно з приводу найменування Російської Академії всесоюзнаю, що сталося літом 1925 р., з нагоди її 200-ліття¹⁾, а саме—відносини українських вищих наукових установ до всесоюзних. Саме перед сесією, в днях 15—20 січня відбулася в Москві чергова конференція Головнаук Радянського Союзу, на котрій ся справа була обговорена й порішена, і представники УкрНауки, приїхавши просто з сеї конференції до Києва, не вважали потрібним дебатовати сю справу ще раз осібю, а включили її до звітномлення УкрНауки. Так само замінено пункт реорганізації Академії Наук, що призначався на сю сесію, дискусією над її оперативним планом.

¹⁾ Про сю справу нижче.

Засідання відкрилося інтересною, з сильним піднесенням проголошеною промовою голови УкрНауки Я. П. Ряппо про завдання нарад, і в центрі їх поставлено справу сільсько-господарської освіти і науки. Бесідник яскраво підніс різкий контраст об'єктивних вимог українського життя і наявного стану сеї справи, полишеного нам старим царським режимом. Ся країна, об'єктивними даними призначена на те, щоб зайняти одно з перших, а властиве—найперше місце в світі що до сільсько-господарської продукції, організації і досліду, і повинна зайняти се місце—підчеркнув він—з огляду на фізичні прикмети свого ґрунту, географічну позицію, можливості ув'язки з промисловістю,—за царського режиму не мала жадної вищої сільсько-господарської школи і ввійшла в революцію з сього погляду буквально з нічим. Те, що було зроблено в останніх літах на сім полі, дуже не велике,—воно пояснюється тим, що прихотилось починати з нічого. Але з другого боку—прикрою аномалією являється, що замість підтримати українські заходи на сім полі, нові сільсько-господарські інститути всесоюзними коштами творяться в Москві (4), в Ленінграді (3), в Саратові (1),—а не на Україні. Дослідження чорнозему, степових рослин, інтензивних культур повинні вестись на Україні, а не в Ленінграді,—завважає бесідник. Коли в Ленінграді буде вестись вивчення болот, Україна не заперечуватиме; так само не заперечуватимемо против утворення там лісового інституту. Але інститути хліборобських культур передусім мусять бути на Україні, і поки вона не має таких інститутів, передчасно говорити про всесоюзні інститути. Черговим завданням являється заснування сільсько-господарської академії в Києві, з філіями в Харкові, Кам'янці, Одесі і т. д.

Промова викликала жваву дискусію, яка перенесена була потім на другий день, в звязку з доповідями в сій справі. В сій дискусії вказано було, що не вважаючи на крайне несприятливе відношення царського уряду Україна добилась таки цінних досягнень в сільсько-господарським досліді. Так, Полтавська досвідна станція, організована Полтавським земством, під керуванням звісного укр. агронома Ротмистрова, фактично здобула собі значіння сільсько-господарського дослідного інституту всеросійського значіння, і його дослідчі бюлетені за позних сорок літ являються незвичайно цінною базою агрономічних дослідів. Сільсько-господарський відділ Київської Політехніки й інші вищі школи України можуть похвалитись рядом визначних наукових сил, які в сільсько-господарські досліді останніх літ внесли незвичайно цінні вкладки. Але недостатні асигнування і різні організаційні дефекти стояли на шляху розгорнення сільсько-господарського досліді й піднесення освіти. Навіть в бюджеті наукових видатків 1925/6 р. сільсько-господарська наука має ледве 5%. Очевидно, матеріальна сторона мусить бути поліпшена, усунені різні загальні дефекти в системі постачання наукового приладдя, скоординована діяльність наркомісаріятів освіти і земельних справ, і створені організуючі центри навчання і досліді.

В результаті сеї дискусії в своїх резолюціях пленум признав негайну потребу організації сільсько-господарської академії в Києві, як вищої навчальної установи, і цілого ряду дослідчих кафедр і інститутів в різних галузях сільської науки, як установ дослідчих (інститути сільсько-господарської економії, ґрунтознавства, генетики, прикладної ботаніки, зоотехніки, с.-госп. механіки, водного господарства й меліорації, агрохемії й цукрового виробництва, дослідчі кафедри: ентомології, фітології, лісництва, с.-госп. метеорології та спеціальної зоотехніки). Всі дотеперішні і новозасновані установи мають об'єднатися в асоціації по спеціальностях, і в загальній асоціації, яка має послужити підставою цен-

трального наукового органу: в українській академії сільсько-господарських наук. В інтересах оживлення сільсько-господарського руху постановлено підняти заходи коло відкриття в Києві в-осени 1927 р., з нагоди десятиліття жовтневої революції, всесоюзної сільсько-господарської виставки.

Коли ці постанови будуть реалізовані своєчасно, планово, достатньо в засобах, без сумніву сільсько-господарська освіта і досвід сильно підіймуться, і Київ як центр сеї сільсько-господарської техніки і теорії дістане змогу відповідно себе виявити. Наслідком того буде, очевидно, організації сильного сільсько-господарського сектора в Академії Наук, з котрим в кінцевім пункті ув'яжуться сільсько-господарська науково-навчальна система, й утворення серії інститутів сільського господарства й практичного природництва всесоюзного значіння, звязаних з академією. Київське інтелектуальне життя, досі дещо одностороннє звернене в бік інтересів гуманітарних, дістане більший нахил в бік дисциплін практичних, а з тим і краєзнавчі дисципліни розвиватимуться на міцнішій природничій і економічній базі.

Треба зазначити, що принагідно, підчас сих дискусій порушено було низку цікавих питань сільської економіки і політики. Звернено було увагу, що в дотеперішнім своїм характері сільсько-господарський досвід і техніка давали цінні досвіди і засоби господарству великому і середньому-заможницькому, але господар-незаможник і навіть середняк— дуже мало, або й зовсім не міг користати з них. При нинішній масі господарств незаможних—42% без коней, а коло 50%—без усякого інвентаря, себ-то без угноєння, і без можливостей раціонального оброблення ріллі, весь цінний вислід сільсько-господарської наукової праці для величезної маси селянської України зістається безужиточним, тимчасом як саме ся маса, очевидно, як-найбільше потребує технічної і організаційної помочи і поради, щоб піднятися над рівнем півголодного видіння. Дебатувалися питання, чи належить шукати для сеї незаможної маси найбільш прибуточних і практичних форм екстензивного господарства, чи вести всякими можливими шляхами до інтенсифікації і розвитку технічних культур, що краще рентують мускульну силу; чи налягати на колективізацію; чи шукати виходу в машинізації громадській або колективній? Питання незвичайно практичного і наукового інтересу, які не могли бути висвітлені і вичерпані отак „до речі“ тільки, а вимагають, очевидно, в найближчій часі спеціальної всеукраїнської господарчої конференції—сільського господарства, промисловости й економіки.

Питання загальної наукової організації обговорювалися з приводу справоздання УкрНауки за минулий рік і оперативного плану слідуючого п'ятиліття, поданих товаришем голови УкрНауки М. І. Яворським. Основні тони його звідомлення звучали дуже бадьоро і оптимістично. Він констатував незвичайно буйний, чисто стихійний науковий рух на зрушенням революцією українським ґрунті. З другого боку підкреслював, що між сим спонтаним науковим рухом і політикою радянського уряду нема яких-небудь розходжень. Об'єктивні умови справляють наукову роботу в течію радянського будівництва, незалежно від індивідуальної ідеології і настроїв сих робітників; отже нема потреби й яких-небудь спеціальних заходів коло одбору корисних від некорисних робітників, з погляду радянської політики: всяка наукова сила потрібна і знаходить своє приложення в нинішніх умовах радянського будівництва. Так можна коротко формулювати сю точку погляду.

Заразом звідомлення зазначало значне поліпшення умов наукової праці. Протягом року бюджет наукових витрат подвоївся: в попереднім році бюджет УкрНауки виносив 870 тис. карб. (що становило 4,72%

бюджету Нар. Ком. Освіти), цього року се 1.760 тис. Бюджет Академії з 139 тис. піднявся до 310 тис. (не рахуючи бюджету Інституту Наукової Мови); для будучого року передбачається бюджетна цифра 750 тис. Наукові робітники мають уже можливе матеріальне забезпечення. Сіть дослідчих кафедр, що має виповнити прогалину між кафедрами спеціалістів, які дійшли вищої кваліфікації в довоєнній добі, і революційним молодняком,—невпинно зростає. Сього року маємо 85 кафедр, що уявляють з себе невеличкі наукові інститути, із зростом перетворюються в інститути справжні (в 1925 р. титул інститутів мало 8 установ). Число аспірантів дослідчих кафедр (що відповідають стипендіантам для приготування для професури старих часів) дійшло сього року до 500, з них по всякій правдоподібності 200 одержать в нинішнім році наукову кваліфікацію, після трьохлітнього аспірантського стажу. В слідуєчій році число аспірантів проектується довести до 750, протягом п'ятиліття—до 1500, при чім за рахунок гуманістичних дисциплін, що тепер мають завеликий процент аспірантів, особливо в Києві та Харкові (у Харкові на 241 аспірантів 80, у Києві на 105 аспірантів 37), повинні розвинути кафедри сільсько-господарські, індустріальні і взагалі технічні.

В дальшій перспективі намічається утворення комуністичної академії (з теперішнього інституту марксознавства), інституту експериментальної педагогіки, сільсько-господарської академії, Національного Музею в Києві (проектується асигновка в 7¹/₂ міл. на будинок і устаткування), значніші кредити для охорони пам'яток мистецтва і природи, асигнування на будівлі під наукові установи (3 міл. на найближчий рік, і щорічне збільшення на 25⁰/₀ сеї суми) і т. д.

Окрему точку в сім звідомленні становив перегляд резолюцій, ухвлених на конференції Головнаук у Москві (власливо Головнаук Рос. Фед. Респ. і Укр. Рад. Респ. і керуючих наукою установ республік Білоруської, Закавказької і Середньоазійської, що Головнаук не мають). Я ще нижче повернусь до сеї справи, тут тільки зазначу, що загалом ся московська конференція винесла цілий ряд постанов в справі федеративної всесоюзної ув'язки культурної і наукової роботи поодиноких республік, відкидаючи тенденцію отожднювання російських наукових установ з всесоюзними, що позначилася останніми часами. Якщо сі резолюції будуть затвержені Рад. Нар. Ком. Радянського Союзу і ввійдуть в життя, вони матимуть велику цінність. Як керуючий орган всесоюзного планування в сих резолюціях намічено окремий комітет Головнаук при Раді Національностей Союзу. В звязку з сім стоїть також ухвала уряду Укр. Рад. Респ. про утворення для України самостійного Товариства культурного звязку з Заходом, поруч дотеперішнього московського, що в дуже недостатній мірі обслуговувало Україну.

В дискусії, яка розвинулася над сім звідомленням,— дуже живій і інтересній, але занадто короткій (з недостатчі часу), було піднесене передусім, що хоч як значно зріс науковий бюджет в порівнянню з попереднім роком, все таки він далеко не відповідає нормальним вимогам. Він тільки-тільки що, і то дуже недостатньо, забезпечує прожиточні потреби наукових робітників, і майже нічого не дає на організацію праці і потрібний апарат,—як се схарактеризував сам голова УкрНауки, погоджуючися з сими замітками: науковий бюджет 1925/6 р. все таки бюджет не витворчий, а споживчий, і то бюджет голодний. Особливо слабо забезпечені нижчі категорії наукових співробітників, що в 1926 р. мають діставати 65 кар. (33 дол.) місячно, а фактично, сі нові штати, що мали ввійти в життя від 1. X. 1925, ще й тепер, в лютім 1926—не ввійшли в життя. При теперішній покупній силі карбованця, що не перевищує 50⁰/₀

довоенної, се дуже недостатне забезпечення, яке змушує сполучати по кілька посад, і не дає змоги вповні присвячувати себе науково-дослідній праці власне цьому найбільш важному для забезпечення праці молоднякові. Т. зв. науково операційні кошти (на видатки наукової праці) дослідчих кафедр, особливо важні для наукової продукції, цілком незначні. На урядження лабораторій, на спорядження бібліотек асигнувань властиво ще й нема. Україна з цього боку стоїть незмірно гірше від Росії, хоча процентово її бюджет начеб-то й не дуже відстає: на науку України в 1925/6 р. асигновано в сумі коло 2 міл., в Росії коло 10 міл. (не рахуючи установ, перенесених на союзний бюджет). Але тимчасом як в Росії наукова робота орудує прегарно обетавленими лабораторіями, розпоряджає масою будинків ще з царських часів, взагалі тільки продовжується,—на Україні, як се підчеркнули сами представники УкрНауки,—наука будується наново, в нових формах, в новім духу, і—майже без усяких старих засобів. Очевидно, вона потребує величезних позабюджетних видатків на устаткування (інвестиційних) і великих витворчих засобів (операційних), і з цього погляду бюджет 1925/6 р. ще дуже незадовольняючий.

Далі наводилось силу ілюстрацій і прикладів тих труднощів, що стрічають силкування організаторів дослідчих установ і дослідників взагалі коло поповнення закордонною літературою і всяким науковим приладдям своїх бібліотек та лабораторій. Приписи митові, торговельні, цензурні творять безконечну сітку різних ускладнень, і знов таки українські установи з цього погляду стрічаються з обмеженнями і перешкодами, котрих не знають установи російські, напр.: параграф митних правил, що звільняє від мита посилки для вищих наукових установ, має примітку, що для України реєстри речей таких заграничних посилок мають спеціально затверджуватися Нар. Ком. Освіти і т. и. Представники УкрНауки обіцяли всякі улегшення в затвердженню таких реєстрів, але все таки зістається неясним, чому українські установи матимуть такі ускладнення, котрих не знають установи російські.

Висловлювалися далі на адресу харківського центру заміти, що він не поспіває в своїй організаційній і адміністративній роботі за буйним розвитком наукового життя, і проходження через УкрНауку різних організаційних справ часто гальмує їх організацію. Се пояснювалося малим апаратом УкрНауки (всього 6 співробітників—супроти 99 співробітників москов. Главнауки); незвичайною тіснотою Харкова в приміщеннях для установ і помешканнях співробітників, що не дає можливости відповідно розгортати ці установи; недостатчею інтелігентних сил, що притягаються перед усіма економічними установами центру. Сі признання представників центру викликали з боку присутніх киян запитання—переноситися до Києва. Але, з другої сторони УкрНауці та Нар. Ком. Освіти ніяк не можна відриватися від центральних адміністративних та фінансових установ, щоб не зійти на становище „бідних родичів“, як висловився один з представників центру.

Деяких питань, що зістались менш висвітлені в сій дискусії, доторкнувся я в своїй промові на останнім засіданню, після звідомлення Академії Наук та її операційних планів, зачитаних секретарями всіх трьох її відділів. Тому що ся промова викликала увагу, а в часописах була передана не завсіди докладно, я вважаю потрібним навести її вповні.

„За яку-небудь годину закінчиться перша київська сесія Пленуму УкрНауки—перша, але будемо сподіватись,—не остання його сесія в Києві. Для культурної київської верстви, котрої гадку я сподіваюсь ви-

словити сими словами, се було довгождане свято—визначене ще літом минулого року, кілька разів відкладуване в-осени і зимою, і тому вичікуване все з більшою нетерпеливістю. Важний момент, від котрого культурна українська верства, в широкім розумінню слова: не тільки інтелігенція, але й робітнича й селянська, ждала відповіді на важні питання, зазначені в програмі Пленуму. Чотири пункти, котрі я зформулюю в коротких словах: завдання методики навчання, організація сільсько-господарської освіти і дослідчої праці, організація, чи реорганізація Укр. Академії Наук, і взаємовідносини вищих наукових українських установ і установ всесоюзних.

„Але з сих чотирьох пунктів тільки два перші були ґрунтовно обговорені на спільних засіданнях УкрНауки і ДержМетодКом-у та їх секцій. Справа всесоюзних установ тільки побіжно була порушена в справозданню УкрНауки і через те пройшла, не викликавши дебатів. А справа організації (чи реорганізації) Академії зовсім була знята з програми, заступлена звідомленнями Академії про її оперативні плани. Тому я вважаю потрібним сказати ще кілька слів про сі справи, бо вони живо займають українське громадянство, і без їх обговорення програма нинішньої сесії не була-б повною.

„Я почну від академічного питання, і дозволю собі нагадати, як представник тепер уже найстаршої української верстви, хранительки „священного преданія“ українського життя і боротьби за визволення,—чим було для українського громадянства се академічне питання.

„По тім як інші слов'янські народи в 1860—1880-х роках добилися засновання своїх національних академій наук, як доказу своєї культурної самостійности і рівнорядности з іншими культурними народами¹⁾, для українського громадянства ідея української академії наук, як символу повноти і самостійности національної української культури, стала одним з програмних пунктів на ціле майже півстоліття, і особливо вона займала київські українські круги. Се й натурально. Бо тут, у Києві протягом довгого ряду віків все жила і не вмирала ся ідея скупчення добутку світової культури та витворення свого культурного огнища, яке-б стояло на рівні світового культурного життя.

„Дев'ять віків тому київський князь Ярослав заложив на хорах ново-збудованої Софії бібліотеку, і зібравши „письци многы“—наукову колегію в тодішнім розумінню, доручив їм безпосередньо, з грецьких оригіналів, а не з болгарських перекладів вибрати й перекласти все важніше, що було потрібне для нової київської культури. Розуміється, з теперішнього погляду вибиралось не те, що було як-раз найцінніше,—але воно відбивало поняття світової культурної вартости, витворені реальними умовами тодішнього буття. Нинішня софійська бібліотека, сильно змінена в своїм складі пізнішими віками,—тепер під управою Укр. Академії Наук, нагадує нам сю першу київську академію свого роду.

„Шість віків пізніше, заходами київського міщанства та козацтва, засновано в Києві академію, як вищу наукову школу, для котрої її фундатори протягом всього століття добивалися потім титулу „академії“ як признання права на повну програму вищої школи. І знов, які-б, на нинішній наш погляд, не були вузькі й однобічні тодішні поняття вищої науки, знов таки нам цікаве се бажання мати свою найвищу школу в тодішнім розумінню—причетну найвищим досягненням світової культури.

¹⁾ До 1860-х років на всю Слов'янщину була тільки одна академія в Петербурзі, заснована на взір берлінської в 1724 р. Ряд інших слов'янських відкрива хорватська, затверджена 1866 р. Про се творення нових академій коротка історична пригадка в „Україні“ 1925 р., кн. I, с. 211.

„В новітніх часах се бажання, як я сказав, переломилося в ідеї „Української Академії Наук“, як маніфестації самостійности української культури в ряді інших культурних народів. Наближеннями до сеї мети були: Товариство ім. Шевченка, засноване у Львові в 1873 р., головно заходами Киян. Потім „Київське Українське Наукове Товариство“, засноване підчас першої революції (в 1907 р.). А з початком революції 1917 року зараз почались заходи коло створення „Української Академії Наук“. За часів Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії робились коло сього заходи—але вони переривались все новими вибухами горожанської війни, і тільки Радянська влада, закріпившись, дістала змогу поставити справу на твердий ґрунт.

„І от коли вона почала енергійну будову сього найвищого культурного українського осередку, вимріяного поколіннями українських діячів,—се в очах українського громадянства стало немов символом того, що ся Радянська влада приймає на себе історичні українські національні завдання. Робітничо-Селянська Республіка переймає на себе завершення тих завдань культурного українського будівництва, над котрими працювали покоління української суспільности.

„Отже, як тільки пройшли роки голоду і холоду, і з'явилась можливість дійсної витворчої праці, культурна українська верства з величезним зацікавленням скрізь, а найбільше в Києві, де Академія являється її безпосереднім осередком,—питалась і чекала: чим-же буде Українська Академія? У що вилететься вона під керуванням Радянської влади? Чи буде се бюрократична установа, котрої центром і серцем буде канцелярія, обсаджена фалангою апаратчиків, оповита бюрократичною таємницею? Чи се буде живий центр широкої громади наукових робітників, який зв'яжеться з науковими силами периферії, з тими жадними наукового проводу не тільки інтелігентськими, але й селянськими й робітничими елементами, з тими руками, що простягаються до Академії з самої гущі українського життя, засипають і тепер її своїми запитаннями, проектами, гадками? От і вчора я мав розмову з таким робітником катеринославського трубопрокатного заводу, що довідавшись про нинішню сесію приїхав, щоб дістати вказівки, як йому працювати над своєю науковою освітою. І таких фактів маємо безліч...

„Чи буде супроти сього Академія тільки колегією „сорока безсмертних“, що за наукові заслуги здаються до національного музею під вітрину? Чи се буде огнище—інтелектуальний центр всієї творчої праці, що буйно розвиватиметься в рамках нашої Радянської Робітничо-Селянської Республіки,—зв'язане з сею працею тисячами зв'язків?

„Питання реорганізації Академії, поставлене більш як рік тому Укр-Наукою, розбудило особливо сильно сі очікуваня і надії. Жалко, що вона так протяглася! Ріжні начерки статуту, подавані нам до обміркування, спочатку жваво дискутувались, далі—сказавши правду—встигли своєю змінністю й утомити і знеохотити, і шкода, що такий переходовий стан продовжується, а не знайшов свого закінчення в нинішній сесії.

„З другого боку, живе зацікавлення викликало инше—зв'язане з сим питанням: відносини Укр. Академії та й інших українських наукових установ до всесоюзних—четверта з намічених мною точок первісної програми сесії. Чи буде наша Академія тільки провінційальною установою, так-би сказати—„для домашнього употреблення“, філією Російської, чи як вона тепер зветься—Всесоюзної Академії: розроблятиме українознавство та служитиме підготовчою школою, з якої краще підготовані робітники будуть переходити до Ленінграду, мовляв—на справжню академічну роботу? Чи се буде справжня академія, рівноядна з ленінградською, що

разом з нею сміло і певно піде в культурний світ і добиватиметься собі місця серед найвищих світових установ?

Останніми часами в Радянському Союзі зазначився виразний нахил до творення всесоюзних дослідчих і всяких інших установ. З'явилась Всесоюзна Академія Наук, Всесоюзна Сільсько-Господарська Академія ім. Леніна, Дослідчий Інститут Вугля в Москві, і под. Се викликало певне занепокоєння і тривогу. Особливо перейменування Російської Академії на Всесоюзну, що сталося без усякого пояснення, які права й обов'язки надає їй се перейменування, а за гучним святом сеї Всесоюзної Академії почалась енергійна популяризація „русской науки“ за кордоном, організація зв'язків з світовими науковими центрами саме сеї „русской науки“, проекти постійних стацій і інституцій в важніших світових наукових центрах за-для Всесоюзної Академії, що являлась представницею сеї руської науки, якось не згадуючи зовсім про те, що в Радянському Союзі існує не сама руська наука і культура, а живуть там як рівноправні члени і хочуть розвивати свою науку і культуру також і інші народи.

„Ми твердо пам'ятали принцип, висунений ще першим з'їздом рад СРСР, що всесоюзні наукові чи культурні установи можуть творитися тільки в формі асоціацій аналогічних установ окремих республік. Ми не можемо забути ні на хвилю, що старій Росії нема, її місце зайняв Союз рівноправних радянських республік, і всесоюзні установи мусять служити однаково інтересам всіх республік Союзу. Делегована нашою Академією спеціальна комісія з участю наукових сил з-поза Академії протягом цілого триместра інтензивно працювала, стараючись знайти реальний зміст для новопроголошених всесоюзних установ в згоді з вище зазначеним принципом асоціацій, спеціально—для взаємовідносин нашої Академії з тою новою, Всесоюзною. Були вироблені тези про ув'язку українських наукових установ з всесоюзними; вони були затверджені спільним зібранням нашої Академії і переслані УкрНауці. Виходячи з принципу, що всесоюзні установи можуть бути тільки асоціаціями установ окремих республік, вони уявляли всесоюзну академію наук як асоціацію академії наук Радянського Союзу та інших вищих наукових установ, що виконують функції академічного центру в тих республіках, де академії нема. Тепер в Союзі дві академії, але Союз не замикається в границях старої Росії, і академії тих країв, що будуть приєднуватися до Радянського Союзу, входитимуть до Всесоюзної Академії як асоціації—такої як колишні міжнародні асоціації академії.

„Так ми підходили до сеї справи. Але з звітлення УкрНауки ми довідались, що на конференції Головнаук Союзу, що відбулася в Москві саме перед нинішнім пленумом, сю справу розв'язано инакше. Ся резолюція, одноголосно прийнята всіми представниками Республік, вважає, що утворення всесоюзних наукових асоціацій взагалі завдання дальших часів. Наперед у кожій республіці мусить утворитись відповідна система наукових установ—їх повна піраміда, оперта на місцевій виробничій базі і ув'язана в асоціацію в межах своєї республіки. Тільки тоді можна буде асоціюватися в рамках цілого Радянського Союзу. До того часу наукові установи, яких роля і діяльність виходять за межі місцевого значіння, можуть признаватися за установи всесоюзного значіння і переноситись на всесоюзний бюджет,—але через се вони не перестають бути установами своєї республіки, на території котрої існують. Установи, що тепер дістали чи дістануть всесоюзний титул, мусять розумітись далі за установи своїх республік, тільки признані у всесоюзнім значінню. Вони утримуватимуться з всесоюзних коштів, але з'являтимуться під керуванням Головнауки своєї республіки і провадитимуть свою діяльність у межах

своєї республіки. Їх бюджети й їх діяльність буде планувати комітет Головнаук, що має бути заснований при Раді Національностей для кермування такими установами всесоюзного значіння, і взагалі для всесоюзної ув'язки в культурних і наукових справах. Від нього залежатиме перенесення на всесоюзний бюджет і визначення союзних коштів.

„Се инший підхід, і ми нічого не маємо против такого розв'язання справи, коли вона буде реалізована дійсно,—але з маленьким доповненням. Паралельно з перенесенням на всесоюзний кошт чи творенням нових установ всесоюзного значіння в Москві та Ленінграді, ряд аналогічних установ инших республік, українських в тім числі, котрих значіння виходить поза обрій місцевого життя, также мусять тепер-же бути признані установами всесоюзного значіння і перенесені на всесоюзний бюджет. Передусім і негайно се мусить бути з Українською Академією. Коли Ленінградська Академія всесоюзна і утримується з всесоюзних коштів, так мусить бути і з Київською. Всі академії наук Радянського Союзу, які в нім повстануть, або які ввійдуть до нього разом із своїми краями, мусять мати право на однаковий титул, на однакову наукову ролю і матеріяльну підтримку. Сього вимагає сам принцип „Академії Наук“ як установи. Поруч Ленінградської Академії, утримуваної з союзних коштів і наділеної всесоюзним титулом, Українська Академія не може зістатися в ролі провінціальної установи. Вона не сповнить в такім разі свого завдання, котре на неї вкладається.

„Ви чули оперативний план Академії, бачили образ її матеріяльного убожества—але не самими копіяками живе чоловік! Не менше значіння мають питання організаційного порядку і наукового престижу. Коли до нашої Академії з боку Радянського уряду і з боку широких верств робітничої і селянської людности ставитимуться вимоги як до організуючого живого культурного центру, то треба щоб вона одержала на се не тільки матеріяльні виробничі засоби, які зрівняли-б її з Ленінградською Академією, з її багатими засобами, зібраними за царських часів (коштами не тільки великоруської, але й української людности!). Ждемо не тільки сих матеріяльних засобів, але й організаційних форм Академії, які дійсно дали-б їй змогу звязатися з широкими верствами інтелігентської, селянської, робітничої людности нашої республіки. Ждемо змоги також безпосередньо звязатися і з світовим науковим життям і культурним рухом, щоб не впрошуватися до тих експедицій і наукових станцій, що їх організуватиме Ленінградська Академія, в ролі бідних родичів, що шукатимуть дозволу й собі „тоже позаниматься наукой“. Хочемо поруч неї на рівних правах іти в культурний світ, щоб черпати безпосередньо з його скарбниці і демонструвати перед ним досягнення української культури й науки.

„Вітаємо постанову харківського центру—подану нам до відома Укр-Наукою, про утворення в Укр. Рад.-Республіці окремого товариства для культурного звязку з Заходом, яке досі існувало тільки в Москві. В сій ухвалі бачимо зрозуміння сеї потреби безпосереднього звязку, про котру отсе кажу. Побажавемо тільки, щоб справа була поведена широко, планово, енергійно. Щоб упали ті ріжнородні перешкоди, що досі стояли на дорозі нашої причетности до світового культурного руху. І щоб наш науковий осередок міг в організації сього звязку відіграти відповідну ролю. Щоб Академія наша могла в повній мірі сповнити ту місію, яка в уяві поколінь українських культурних робітників звязувалася з ідеєю Української Академії Наук: щоб вона увела Український Нарід в круг культурних народів світу і запевнила йому відповідне місце в сім крузі!“

На сю промову відповів голова УкрНауки, Я. П. Ряппо дуже інтересною промовою, де зазначив свою повну солідарність із поглядами на завдання Укр. Академії, як інтелектуального науково-організаційного осередку Республіки, звязаного з витворчою роботою й культурними потребами її робітничої й селянської верстви: „Не музеєм буде ся академія сучасности,—не тільки глядітме назад в історію, але ставитме свої перспективні наукові висновки для всеї Української Республіки“, висловився він. Так само погодився він з висловленими гадками що до становища Української Академії, як установи всесоюзного значіння, рівнорядної з Академією Ленінградською як у відносинах середсоюзних, так і в зносінах з культурним західнім світом. „Маємо не тільки право, але й обов'язок будувати науку не тільки на Україні, але і в загальносоюзній планівці. Академії Республік мусять бути рівноправні не тільки в Союзі, а й у світовій перспективі мусять ставитися на принципі наукової рівности. Популяризація руської науки, зовсім зрозуміла з становища Російської Академії, не повинна заслонювати перед світом наукового життя наших республік. Розуміється, труднощі лежать крім організаційних питань в нерівностях історичної спадщини, котрими вони розпоряджають; але ми не сумніваємся, що розвій нашої Академії піде скорим і сильним шляхом“.

Основні тони сеї промови підтримали далі привітання представника київської партійної організації т. Постишева (секретаря київського окружного комітету комуністичної партії) і київського окружного виконавчого комітету т. Любченка, які підчеркнули потребу тісного єднання представників науки з робітництвом і селянством, та вагу й потребу наукової праці в інтересах 90% трудящої людности.

Все се утворило дуже теплу й надійну атмосферу тісного єднання українського наукового життя з усім творчим процесом країни — що знайшло свій вираз в кінцевих словах голови УкрНауки: в його поклику до спільної праці партії, радянських органів і наукових робітників над будовою робітничо-селянської Української Республіки з'єднаними силами, *viribus unitis*.

Виносилось з сього засідання вражіння історичного дня в розвою наукового і культурного життя України.

Дискусія над його актуальними, але більш буденними потребами продовжилась ще далі в конференції президії УкрНауки з участю київських дослідчих катедр, Академії й ин. наукових установ. Знов виступили наверх ріжні „злоби дня“ наукової праці Києва і всеї України. Одним з найбільш пекучих питань, порушуваних тут і в попередніх засіданнях, було критичне становище наукового видавництва. Державне Видавництво України ще рік тому приєднало до себе спеціально наукове видавництво Нар. Ком. Освіти—„Червоний Шлях“ (відріжнати від літературно-наукового місячника „Червоний Шлях“, що далі виходить коштами Держ. Видавництва), стало з того часу майже єдиним видавничим осередком для наукової літератури, і дійсно розгорнуло широкий видавничий план (15 тис. аркушів на р. 1924/5, з перспективою швидкого прогресивного збільшення в дальших роках). В сім плані наукові видання, поруч шкільних підручників (головного, ударного завдання) і красного письменства, повинні були знайти також показне місце. Але здійснення сього плану вимагало великих позабюджетних дотацій, а Держ. Вид. дістало за 1925/6 р. тільки 1.200.000 карб., дотацію-ж вставлену до бюджету української Республіки 1925/6 р. Союзна Рада Нар. Ком. зменьшила, до 750 тис. карб., так що Держ. Вид. опинилося в критичнім становищі і мусіло скидати з планів вже прийняті не шкільні видання, щоб забезпечити кампанію під-

ручників для наступного року. Виплату гонорарів за видані вже книжки припинило. Наступила криза—тим більш болюча, що піднесення добробуту, поступи української школи і українізації державних установ та зріст культурних вимог людности, разом збігаючись, витворяли велике запотрібовання книги, в тім і чисто наукової літератури. Наділення ДВУ спеціальними дотаціями стало невідкличною потребою. До сього питання раз-у-раз поверталася дискусія.

Болючим місцем спеціально-київським, що виникло у сих дебатах, являється також бібліотечна справа. Київ мав свою стару наукову бібліотеку—університетську, яка протягом ряду десятиліть притягала до себе різні книжні фонди. Війна і революція не тільки спинили її зріст, але й задали їй тяжкі удари—в евакуації, в різних пригодах горожанської війни. А з перетворенням старого університету в педагогічну установу („інститут народної освіти“, в скороченню ІНО) ся бібліотека стала для сеї інституції мало-приемним тягарем, і разом з іншими науковими установами Київ по спеціальностям—медичну частину забирає медичний інститут (б. медичний факультет), на соціально-економічну заявляє претенсії інститут нар. господарства і т. д. Поруч того виник проект приєднання сеї бібліотеки до Всенародної Бібліотеки, що рахується при Академії Наук. Обидва проекти ніяк не можуть вдоволити наукових робітників Київ, заінтересованих у тім, щоб київські наукові установи мали центральну чисто наукову бібліотеку загального характеру серед спеціальних бібліотек різних вищих шкіл (ВУЗ-ів, по-теперішньому), семінарійних, лабораторних, студентських і т. д.—що мали-б творити її периферію, так-би сказати.

Коли Київ має бути науковою лабораторією України, коли Українська Академія має бути науково-організаційним осередком для цілої країни,—мусить у неї бути відповідна наукова бібліотека. Се перша і самозрозуміла передумова успішної наукової праці, без неї можна тільки виробляти перспективи і плани, але працювати не можна! Натуральною підставою такої бібліотеки може послужити отся стара університетська бібліотека, коли її заховати від розпорощення, скоро і щедро доповнити дорогою значних позабюджетових дотацій на найближчі роки 1926/7 і 1927/8, а надалі дати достатній бюджет, відповідний до дальшого розвитку. Розпорощення її було-б ненагородимою шкодою, а й прилучення до Всенародної Бібліотеки не розв'язує справи. Бо ся установа має свої спеціальні завдання—обслугу масового читача, що вимагає величезної праці й коштів і ніяк не може бути зведена на друге місце (так як стояла проблема обслуги масової публіки, скажім, в старій Публічній Бібліотеці петербурзькій, або стоїть в таких сучасних бібліотеках як паризька Bibliothèque Nationale, лондонський British Museum і под.). Прилучення до Всенародної Бібліотеки наукової бібліотеки в нинішніх обставинах неминуче зробило-б сей науковий відділ тільки додатком з другорядним значінням, який ніяк не міг-би стати центром потрібної уваги, засобів і заходів коло його розвитку як самоцілі.

Коли в Ленінграді поруч б. Публічної, тепер Державної Бібліотеки (яка в своїм науковім устаткованню безмірно перевищує київську—являється для неї далеким, не хочу сказати—недосяжним ідеалом!) Академія Наук не тільки має свою окрему чисто наукову бібліотеку, але як-раз тепер дістає величезні дотації для її розширення, спеціально для неї збудовану величезну палату, і т. д.,—то для Києва зформування такої наукової бібліотеки (а переводячи на реальний ґрунт—заховання, доповнення і відповідне забезпечення надалі його старої університетської бібліотеки)

являється питанням гострим до крайности. Не перебільшуючи можна сказати, що тут стоїть питання „так чи ні“ всієї дальшої наукової праці.

Я на сім скінчу. Ще раз повторю, що стріча на київським ґрунті харківського науково-адміністративного центру з широким кругом українських робітників Києва утворила як-найкращий настрій і викликала живі надії на кращу будучину. Діло тільки за здійсненням їх. Я сказав уже, що на матеріальних засобах — хоч як важкі вони — питання тут не кінчиться. Потрібні ще й інші можливості.

Друкування сеї книжки „України“ досить протяглося, як то кажуть — „з причин від редакції незалежних“, і за той час померкло чимало з рожевих перспектив, розвинених підчас пленуму — головню під гаслом крайньої економії, поданим із союзної „вищої ради народнього господарства“. Але дещо стоїть міцно. Особливо жвавий рух був помітний протягом сих місяців в реалізації плану Сільського-Господ. Академії. Перший випуск „Матеріялів до організації всеукраїнської Сільсько-Господарської Академії у Києві“ (120 ст., з великою силою ілюстрацій, кресленників і т. и.), випущений при кінці місяця лютого, робить незвичайно приємне вражіння ентузіазмом праці, розлитим в нім, і енергійними кроками, повзятими київським організаційним осередком в справі реалізації сього плану. Члени осередку переконані, що вже з академічним роком 1926/7 вони зможуть увести в життя першу з запроєктованих установ: лісо-інженерний факультет в новім, спеціально для нього збудованім будинку, в Голосіївських хуторах, що передаються на сей вжиток київським окр. викон. комітетом, і се буде першим кроком в переході від нинішнього київського сільсько-господарського інституту до будучої с.-госп. академії.

В добрий час!

Театральні ефекти в старовинному українському театрі.

I.

Не тільки у публіки, що не має історичного погляду на театр, але навіть у істориків театру, закоренилася думка, що досить таки велика галузь видовищ, яка відома під назвою „шкільного театру“, була нецікава, а самі спектаклі нудні й нікчемні з боку естетичного, бо мали завдання виключно педагогічні та морально-релігійні. Ця галузь театрального мистецтва виникла в Західній Європі і до України перейшла на початку XVII століття, де прикрашала не тільки напівголодне та одноманітне життя бурсака, але також і різні академічні та публічні торжества. Що завдання педагогічні та морально-релігійні стояли в шкільному театрі єзуїтів та їх українських однодумців на першому плані—в цьому навряд чи можна мати якісь сумніви: театр і в наші часи, і в старину, завше був могутнім засобом пропаганди думок,—і це чудово розуміли педагоги і за кордоном, і на Україні в XVII—XVIII ст. Інша справа—естетична сторона шкільного театру. Її тяжко вяснити, коли ми не зуміємо,—повно сприймаючи його п'єси,—одійти, позбутися на якийсь час тих поглядів на театр, до яких ми звикли і які вирости на ґрунті інших естетичних традицій, аніж ті, які існували 300—200 років тому.

Але є шлях, який може дати нам спосіб оцінити, незалежно від наших уподобань та тимчасових,—як і все в мистецтві, смаків нашої доби, так-би мовити, історичну вагу шкільного театру. Шлях цей—формальний аналіз тої спадщини, яку ми дістали від шкільного театру тої доби його існування на Україні, про яку ми вище говорили. Бо, дійсно, припускаючи, що шкільний театр не мав естетичної цінності для свого часу, ми заходимо в безвихідний кут: як,—заперечуючи, що він не має естетичної вартості,—зможемо пояснити той факт, що цей театр, який базувався виключно на „назидательности“ п'єс та побожності оточення,—не зникав на протязі ряду століть? Він має майже 300-літню історію в Європі й біля 200 років існував у нас на Україні. Отже було в ньому щось, що прибавлявало до нього і виконавців, і глядачів крім побожної фабули. Ми-ж знаємо, що виконавці зовсім не мали сліпої покори агнів; матеріальна користь також навряд чи могла мати тут місце й притягати до постановки шкільних п'єс: ті, що виставляли їх і грали в них, „д'їйствовали“ безплатно. Очевидно—і ми змушені припустити це—в самій будові й розкладі дії, в засобах її сценічного втілення були такі елементи й такі сценічні засоби та способи, які діяли і на виконавців, і на глядачів умисно чи ні (ми тої думки—що скорше навмисно), підбадьорували увагу глядачів, викликаючи в них естетичні емоції театрального порядку.

Чи завше ці засоби були конче потрібні,—неминучі для розвитку плану п'єси, для втілення сценічного, тої чи іншої ситуації? Ні, не завше, а лише почасти; зате як способи діяння на увагу глядача—вони були надзвичайно доцільні й їх нічим не можна було замінити. Вони належать не так до літературного твору, як до певного роду театру. Ми

умовно назвемо ці засоби „театральними ефектами“, поки не знайдено краще і більш відповідне змістові їх зазначення.

Ці центральні засоби втілення в дію замислів драматурга були двох типів. З одного боку, їх підказував, а то й просто вказував драматург для успішного розвитку фабули (напр., у потрібному місці п'єси—голоси з безодні чи з неба, поява диявола чи божества), з другого боку, вони ставили собі завдання суто театральні, і хоч автори п'єс іноді давали матеріал у вигляді натяків у тексті п'єс, але саме втілення в дії, згуку, глядному образі—все це творив режисер, актор і дуже часто—машиніст (робив громи та блискавки, робив, що актори провалювалися або літали в повітрі й т. ін.). Суть театральної вистави складала, як і тепер, комбінація авторського замислу, фабули, розвиненої в драму, і дії, прикрашеної різнорідними ефектами—„трюками“, і треба сказати, що багато з цих сценічних ефектів, коли-б їх ужили на сучасній сцені, викликали-б у певній верстві глядачів ряд естетичних емоцій. Навіть у драмі нових часів, такій багатій на складні психологічні мотивування дії, театр користується своїми, суто театральними технічними засобами, коли втілює замисел автора-драматурга. Ці засоби мають на меті захопити увагу глядача, викликати зацікавлення до того чи іншого моменту дії: то утворюється піднесення уваги, напруженість її, то через навмисну перерву в розвитку дії увага відривається від ходу п'єси, від розвитку фабули, яку дає автор. Старовинний театр, про статичність якого я писав в іншому місці („Стар. театр в Росії“, Сборн. 1923 р. вид. Academia), мав особливу потребу звертатися до таких специфічно театральних засобів. В п'єсах його—фабула розвивалася епічно-спокійно, замість звичайного для пізнішої доби психологічного мотивування дії—був наперед уложений всім укладом світогляду та життя порядок дії, який впливав з морально-богословських підстав. От чому особливо були потрібні такі театральні засоби, які могли „оживити“ дію; до них зверталися обидва—і актор, і драматург.

Кожна театральна форма творила свої засоби, які затримували увагу глядача й загострювали його сприймання. Добре відомі, напр., lazzi акторів сміхотворної італійської commedia dell'arte; але в літературі про театр зовсім не спинялися на театральному значінні аналогічних засобів у шкільному релігійно-моралізуючому театрі. Нижче є нашим завданням зібрати деяку кількість таких засобів, показати їх традиційність (коли її можна спостерегти) на сцені українського театру кінця XVII—початку XVIII століть, і почасти російського, оскільки він користав з українського репертуару. Матеріал, який ми даємо нижче, ми беремо з текстів, що були опубліковані Тихонравовим, Шляпкинним, Резановим, мною та іншими, й розподіляємо його на розділи: ефекти дії, ефекти глядні, музичні та взагалі згукові ефекти. Окремі групи утворюють, хоч вони і близько підходять до глядних ефектів, масові рухи, походи та виступи надприродних істот.

II.

З самої структури п'єс старовинного українського театру й особливо з їх діалогу вже видно, що вони мали декламаційний характер і в них було мало дії. Природня річ, що через те були потрібні такі моменти, які-б порушували цю одноманітність текучої декламації дією. Ми можемо зазначити подані нижче засоби, що вносили життя й рух на сцену. Ці ефекти ми вище умовилися називати „ефектами дії“.

Почнемо з переодягання. Олексій божий чоловік в „дійстві“ про нього міняється ризою з старцем (епізод цей взятий з життя), щоб його

Україна, 1996, кн. 2

Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

№ 69530

52665

не пізнали, коли втікатиме з батьківського дому¹⁾. Закоханий в мученицю Євдокію Філострат переодягається в одіж ченця, щоб його впустили в монастир, де вона переховувалася від його переслідувань²⁾. У „Властотворномъ Образѣ“ М. Довгалевського³⁾ в 3-ому виході „Правосудіє Божіє“, не обмежуючися тим, що намовляє людину—„обнаживъ его со всего красного одѣянія, одѣваєть его въ рубища шкаредныя...“

Крадіжка також використана шкільним театром, як сценічний ефект: у астролога, поки він дивиться на зорі, злодії крадуть опанчу й шапку⁴⁾, а астролог поспішаючи падає в яму. Зустрічаємо й шахрайство: „Лаконцу“ продають всякі лахи в мішку замість соболів⁵⁾. Бій ку, цей універсальний засіб старовинного європейського театру, зустрічаємо і в українському: вояка б'є багатиря⁶⁾. „Малець“ (студент) вбиває пам'ять старому дідові-учневі: б'є його канчуком по голові, „гострить“ йому розум брусом, мастить йому уста медом, а потім б'ються, аж поки циган не проганяє старого⁷⁾.

Бої зустрічаємо часто: в „Свобожденіи Ливонии и Ингерманландии“ 1705 р.⁸⁾ Росіяни б'ються з Шведами, в „Тверскомъ діалогѣ“ 1740 рр.—лають одно одного, а потім починають бій військо Олександра Македонського й Дарія, царя Перського⁹⁾. При цьому природньо було, що криваві сцени, як це ми зауважили в іншому місці¹⁰⁾, були одним із найцікавіших моментів, так само як і в світському театрі. Так, Іакову приносять закривавлену ризу Іосифа, проданого братами—в „Торжество Естества Человѣческаго“ 1706 р.¹¹⁾. В „Дѣйствѣ на Рождество Христово“ у першому виході „Грѣх, родившийся от Натуры Человѣческой блажит (себ-то вихваляє) себя и убивает рождающую, яко ехидино порождение матеръ свою“¹²⁾. Масове пролиття крові—в „Стефанотокосѣ“, де в 4-му виході 4-ої дії „изводят войны Амана со свойственными его и казнят всѣхъ“¹³⁾, а начальник похваляє їх і каже:

„Самого повѣсте Амана на дрѣвѣ,
Сему же рудѣ и нозѣ люте преломите,
А сему главу мерзску отсѣцъте.
Пріймайтесь, бийте, мучте, не щадя ни мало,
Чтобъ Аманово уже и имя пропало...“

Що тут була не тільки декламація, а й відповідна дія, крім ремарки свідчить безпосередньо аналогічний випадок в „Актѣ а Сарпидѣ дуксѣ ассирійскомъ“, де інтригана Зімфона не тільки вішають за прикладом дукса, але блазень ще й глузує з повішеного на потіху глядачам¹⁴⁾.

До числа аналогічних ефектів треба зарахувати й криваву сцену вигублення вифлеємських отрочат по началу Ірода: воїни рубають їх мечами. Це „убиение отрочат, не слышимое, но зримое“ знаходимо в 9-му виході „Рождественской драмы“ Димитрія м. Ростовського¹⁵⁾, а що це „убиение“ справді показувалося на сцені, про це свідчить 11-ий вихід, де „Вождь вой приносит главы отрочат и Иродъ радуется и вѣнчае и отпускает“¹⁶⁾. З наказу Ірода в драмі „Царство Мира“ 1702 р. „усѣкают мечем“ апостола Іакова (навіть всупереч переказам¹⁷⁾). Ефектовну сцену з убивством зустрічаємо і в „дѣйствѣ“ про Євдокію муч.: „приѣдетъ царевъ сынъ на конѣ, и конь разсвирѣпѣетъ и убьетъ сына царева; войны возьмутъ его и понесутъ“¹⁸⁾.

В тій-же п'єсі про Євдокію „игемонъ повелитъ ее мучити“¹⁹⁾. Як інсценювалися муки, тяжко сказати, але гадається мені, що для тих ча-

1) Тихонр. Р. драм. произв. I, с. 36. 2) Ibid. I, с. 44. 3) Резанов. Памят. р. драм. лит. 1907, с. 192. 4) Тихонр. I, с. 416. 5) Ibid. I, с. 411. 6) Тихонр. I, с. 415. 7) Ibid., сс. 402—6. 8) Ibid. I, с. 353. 9) „Стар. театр в Росс.“ 1923, с. 119. 10) Ibid. 11) Резанов, с. 56. 12) Резанов, с. I. 13) Ibid. с. 270. 14) Шляпкинъ, Старинн. дѣйства, с. 51. 15) Тихонр. I, с. 382. 16) Тихонр. с. 387. 17) Тихонр. II, с. 14. 18) Тихонр. I, с. 422. 19) Ibid. с. 423.

сів, призвичаєних до публічних кар на горло, це було справою простою.

Поруч із сценами кривавих вбивств техніка шкільного театру повинна була утворити схему страшної природної смерті й передсмертних страждань. Так, напр., показувалася хвороба й смерть Ірода¹⁾, де „Ірод“ шепчуци говорить:

„Ей, кто помощь и руку!..
Ей, кто добръ, утоли муку!
Ах, страшная вижду!
А, а, терплю страхъ!
Ах, душу устрашаютъ!
Ах, тѣло удручаютъ!“

„и упадает над (sic!) пропасть“ з криком „Ах, ах, ах!“ Така сцена, рельєфно проведена, була ніби-то барвистою цяtkою на рівному, блідому й многословному тлі шкільної драми.

Але від страшного перейдемо до комічного. Танки дуже культивувалися в езуїтській шкільній драмі, звідти вони перейшли й до українського шкільного театру і в панегіричні „дѣйства“ Петрівських часів, авторами яких, найбільш правдоподібно, були вчені, що приїхали з України. В „Царствѣ Мира“ 1702 р. „Сатири лѣсныя отъ гласовъ трубъ торжествующаго Нерона возбужденные, изъ лѣсовъ исходятъ и по обычаю своему пляшут“²⁾. Ці танки сатирів, що перейшли до шкільного театру в спадщину від античного, сподобалися і авторам, і публіці: ми зустрічаємося з ними-ж у 1703 р. в „Торжествѣ Мира православного“³⁾, де також „Неронъ идолослужением на престоль римскій возведенный и злочестіемъ своимъ укрѣпляемый, торжествуетъ въ гласѣ пѣнія и трубъ, ими же сатири, сирѣчь лѣсныя люди, мужески возбуждени, отъ лѣсовъ изшедше пляшут по обычаю“. Також і в п'єсі „Божие гордых уничижение“ 1710 р. сатири танцюють в гайку, і сюди орел приносить захоплених ним левят⁴⁾. Але цей номер виконували не тільки сатири: в п'єсі „Іосиф Патриарха“ 1708 р. „младенци аравидцѣти поют и скачут“, при чому на рукопису п'єси зберігся й зарис танку „образ хору, як муриччики скакали“—одинокій в цьому роді запис старовинної української хореографії⁵⁾. У вище згаданій п'єсі „Божие гордых уничижение“ по 10-му виході 1-ої частини читаємо ремарку: „здѣ офіцерскій танецъ съ словесными похвалами оружія и воинства“⁶⁾. Танком-же під музику кінчається й „Тверской діалог“ 1740-их років⁷⁾.

Щоб закінчити розгляд цієї категорії ефектовних виступів і моментів, треба згадати і про інсценіровки „поганських релігійних“ відправ, які носять дуже ясні риси пародій на християнські відправи. Що пародії та шаржі в цій—здавалося-б, заповідній—області були не чужі старовинному шкільному театрові, досить пригадати відомі сцени та карикатурних жерців—Жеривола, Курояда і Пияра в трагедокомедії Феофана Прокоповича „Владимир“. Тут автор дав волю своїй дотепності, показуючи на особах жерців ненажерливість та пияцтво сучасного йому духівництва⁸⁾. Сатиричний характер має й сцена „Рождественской драмы“⁹⁾, де сам власною особою розмовляє „солнцезрачный бог чудный Аполлон“ із своїми жерцями, нарікаючи на несправедливість земної долі: вони, ці безбожники, чи чувано таке! засудили покарати на горло побожного вбивцю, що забив якогось „худорожого“ чоловіка. Для жерців цей вбивця є „муж праведный“. Аполон обіцяє зчинити між людей повстання, підбу-

1) Тихонр. I, сс. 392—4. 2) Тихонр. II, с. 15. 3) Тихонр. II, с. 20. 4) Ibid., II, с. 435.

5) Ibid. II, с. 412. 6) Тихонр. II, с. 433. 7) Див. Збірник „Стар. театр. в Р.“ с. 142.

8) Тихонр. II, сс. 287, 309 та далі. 9) Резан. сс. 25—26.

рити сина на батька й доню на матір¹⁾, а в слідуючій сцені жерці,—що багатьох навчали вбивству під виглядом побожності,—бачать, як заваляється храм і падає бог, якого вони після цього „износят внѣ на погребение с плачем“²⁾). Не іронією, а незлобивим жартом просякнутий образ служби боżej в „Актѣ о Каландрѣ“ 1731 р., де жерці пародіюють відправу акафісту,—звертаючися до ідолів³⁾).

Обмежимося наведеними прикладами, які на бажання можна було-б значно збільшити.

III.

Без усякого сумніву і в розглянутій категорії ефектовних моментів глядач, слідкуючи за дією, бачив немало образів, на які він дивився, як на образи. Але певне й те, що можна нарахувати значно більше випадків,—і це відповідає духові шкільних театрів, де головну ролю грала не дія, а як-раз ця образність сама по собі, де над усім переважало завдання дати цікаве гляднє вражіння. Драматургові було замало написати п'єсу, розвинувши в ній ту чи иншу морально-релігійну тенденцію й прикрасивши міркування появою алегоричних фігур. Треба було дати матеріал для сцени та її господаря режисера, часом їм був і сам автор, але це було не завше. Замало було розповісти про події та чудеса хочби в найживішому діалозі: треба було поставити їх перед очі. Для цього, напр., по сцені „ползал хромой“, з'являвся в обридлих лахміттях прокажений⁴⁾, прохаючи милостини і т. ин. Показувати доводилося багато дечого, ми спинимося на кількох прикладах.

Отже спектакль треба було оскільки можна зробити ріжноманітним. І от у „Властотворном Образѣ“ Довгалевського 1737 р. Милость Божа, як значиться в ремарці режисера, віддає сотвореній людині „кромѣ райскаго населенія вся поднебеснія птицы звѣри и скоти во владѣніє“⁵⁾, тоді як у самому тексті—лише два рядки:

„Владичествуй всѣми на земли и в морѣ,
Яже суть риби звѣри и пернати горѣ“.

Треба гадати, що бесідники були оточені на сцені образами тварин. В комедії „Ужасная измѣна сластолюбиваго житія“⁶⁾ на сцену з'являється „Сластолюбіє на седмоглавном зміи в мірѣ входящее“, і це не тільки в програмі акту, але і в ремарці по тексту, яка особливо підкреслює цей ефектний момент. „Сластолюбіє на седмоглавном зміѣ выѣзжает, лаголя: „Азъ звѣрно богомъ Плутономъ созданно“ й т. д. Улюбленим видовищним ефектом була поява у відповідних костюмах „четырех странъ свѣта“—Європи, Азії, Африки та Америки,—коли можливо, то і з почотом. Такий вихід ми знаходимо в „Торжествѣ мира православнаго“ 1703 р.⁷⁾, в „Ревности Православия“ 1704 р.⁸⁾, в „Рождественской драмѣ“⁹⁾, в „Комедіи о Кирѣ“¹⁰⁾, нарешті в „Стефанотокосѣ“¹¹⁾, можливо, що цей епізод уживався і в інших письмених літературних пам'ятках, що до нас не дійшли—такий він був популярний. Наслідуючи йому, в „Славѣ Російской“ 1724 р. являються вже не країни світу, а держави—Росія, Персія, Полонія, Швеція й Турція¹²⁾.

Значно трудніше та складніше було організувати вставні картини, які показувалися „через умбры“, що пояснюють або як тіневі картини через транспарант, або як виставу на завуальованій сцені. Так, „через мбры Орел Російській купно с помістю Божією Льва Хрома (себ-то шведського короля Карла XII) со лвьяты ловит и лвьята половил пособієм Божіим,

¹⁾ Резан. с. 26. ²⁾ Ibid. ст. 29. ³⁾ Перетц. Пам. р. драмы, passim. ⁴⁾ Резановъ, сс. 116—117. ⁵⁾ Ibid. с. 188. ⁶⁾ Вид. Шляпкина сс. 1, 7. ⁷⁾ Тихонр. II, с. 18. ⁸⁾ Ibid. II, с. 27. ⁹⁾ Резанов сс. 30—32. ¹⁰⁾ Ibid. с. 227. ¹¹⁾ Резановъ сс. 237, 286 та слідуючі. ¹²⁾ Вид. М. Соколова.

Левъ же хром Бѣже“—це в „Божемъ уничителей уничиженіи“ 1710 р.¹⁾ Або в драмі про Олексія чоловіка божого „Тимофей Афинский на тѣлѣ спячій показується“, а після промов Беотії, Лакедемонії та Евтеї—„бываетъ з очей людскихъ взятый“²⁾. Мабуть, в той-же спосіб робили глядні ефекти і в інших аналогічних випадках. Іноді користали з нього й при урядженні „видѣній“, привидів, напр., коли „тѣло превеліе“ з'являлося цареві Навуходоносорові підчас його сну („Страшное изображение второго пришествия Христова“³⁾), або коли прор. Даніїлові також підчас сну привиджуються чотири звірюки, що виходять з вогненного моря⁴⁾. Але думається мені, що во „Владимирѣ“ Ф. Прокоповича (1705 р.), в ролі тини Ярополка, що лякає жерців, з'являвся актор⁵⁾, те саме, мабуть, треба припустити й відносно Фортуні, що з'являється сплячому Фараонові в „Царствѣ Натуры Людской“⁶⁾.

На сцені з'являлися не тільки „тині“, але й справжні мерці: так, у другому виході „Дѣйства на Р. Хр.“⁷⁾ „Душу обстоят мертвецы“, їх двое й обидва вони оплакують грішну душу, чергуючися з співами сумного хору. Несподіваний ефект ужив автор „Ужасной измѣны“: підчас бенкету Пиролоубцеві приносять „блюда“: „открываютъ 1-е блюдо—в нем же кости мертвеца обрѣтающа“, в другому—попіл та земля, в третьому—„ужи и прочіе гады находятся“⁸⁾. В „Торжествѣ Естества челоувѣческаго“ 1706 р. повинен був робити на глядача незвичайно ефектне вражіння той момент, коли після плачу Богородиці та хора янголів на очах у всіх відбувалося воскресення Христа: „со многим ужасом Милость Божая востает от гроба, также и многая тѣлеса мертвых, сущей потрясенной землѣ, воскрешающим, —смятении воины, аки мертви падши на землю чрез много времени лежат“⁹⁾. Ця мовчанка, довга павза, зазначена в ремарці, була конче потрібна не тільки для того, щоб надати правдоподібності перелякові воїнів, але й для того, щоб погодити ритм п'єси з ритмом емоцій глядача: засоби та ефекти шкільного театру були пречудово розраховані на характер психіки цього масового глядача, релігійного до фанатизму. Коли взяти на увагу цю психіку, то ці ефекти здадуться нам зовсім не чимсь випадковим та зовнішнім, якимсь теліпайлом, додатком зовнішнім, незв'язаним із змістом п'єси, чимсь подібним до акробатичних чи циркових номерів у сучасному театрі... Такий-же ефект зустрічаємо в „Дѣйствѣ об Евдокии“, воскресення забитого конем царського сина¹⁰⁾.

Хоч і яке кепське було освітлення у старовинному театрі (користувалися любовими свічками, у кращому випадку—восковими), але цей театр знав і любови світляні ефекти. В палаючій „Купинѣ огненной“ з'являється Моїсеєві бог в „Царствѣ Натуры“¹¹⁾, і тяжко припустити, щоб Моїсеєй казав оці вірші:

„Что сие видѣніе страшно и ужасно
Художеству моему явился напрасно?
Вижду огнем купину горящим палиму,
Но отъ пламене зѣлна никако вредиму“—

перед темним неосвітленим місцем. Вогняні ефекти—звичайна річ у шкільній драмі, як і в життю XVII—XVIII вв., коли захоплювалися фейерверками й усякими іншими піротехнічними витівками. В „Ревности Православия“ 1704 р. читаємо: „абіе огнь, с небесе спадѣ, градѣ зазже и стѣны градскія разсыпашася“¹²⁾. В „Ужасной Измѣнѣ“ 1701 р. „Ангел сѣ небесѣ сходитѣ имѣя ключъ бездны, яряся на Пиролоубца, и отвер-

¹⁾ Тихонр. II, с. 434. ²⁾ Тихонр. I, с. 11. ³⁾ Тихонр. II, с. 8. ⁴⁾ Ibid. с. 9. ⁵⁾ Ibid. II, с. 281 та слід. ⁶⁾ Резановъ с. 155. ⁷⁾ Ibid. сс 2—3. ⁸⁾ Вид. Шляпкина сс. 26—27. ⁹⁾ Резановъ с. 71. ¹⁰⁾ Тихонравовъ, I, с. 422. ¹¹⁾ Резановъ, с. 157. ¹²⁾ Тихонравовъ, II, с. 30.

заєть студенець Геенскій, от него же вопль, дымъ и пламень огненный исходитъ¹⁾);“ в тексті після слів:

„Се азъ иду, на горе сему міру,
Поробоженъ бо будетъ люту звѣру“—

янгол „отверзаєть бездну, от нея же—пламень“. Вогняні ефекти іноді з'єднувалися з „провалами“. В тій-же п'єсі до тіла Пиролоубца „Приходить Отмщеніє со огненнымъ оружіємъ“ і серед монолога його, коли він каже: „Земле, отверзи пропасть утробу, Пожри грѣшника, пожри скверну злобу“—згідно з режисерською ремаркою „зъ неба громъ ударяєть, земля отверзаєтся тѣло пожираєт, от пропасти же пламень и вопль“²⁾). Ясно, що для постановки таких ефектних сцен треба було до-свідченого машиніста.

Особливо багата на такі ефекти, що конче вимагали його участі, та сцена „Царства Натуры Людской“, де „Моисей со Аароном молят Фараона аби им Ізраїля отпустил чесо ради и жезл во змяя претворяют, который фараонових змиев, такожде з жезлов, волсвь премѣненных, пожираєт: не хотящаго ся Фараона по моленію их чудеси преклонити, иними знаменми от небесъ устрашають“³⁾). Що тут перед нами не тільки програм (argumentum) явища, а вказівки на певний порядок дії—це доводить дальший текст п'єси: тут, по словам Моісея,—

„Аароне, возми жезл сей, верзи перед царєво
Лице, и в ину плоть претвори се древо“—

йде ремарка: „жезлъ вземлет Аарон и тако отмѣняет“, а потім Моісей каже далі (с. 161):

„Видиши, Фараоне, жезлъ сей неживущий,
Бога благодатію—виждь сей змій ползущій.“

Там-же, коли Фараон все-ж-таки не хоче відпустити Ізраїльський нарід із Єгипту, Моісей, накликавши на нього кари, каже:

„Блесни молнія, даждь гласъ грома ужасна,
Да печаль Фараона обидет напрасна.“—

а ремарка підкреслює наслідки цих слів: „Моисей и Аарон руцѣ возносят в небо... Гдѣ от неба молнію, гром, град, гад дают“. Ця ремарка остаточно відкидає всякі припущення, що ніби-то все це, що перераховує Моісей, глядач повинен був лише „увяляти собі“.

Треба думати, що дуже складних машин вимагала також сцена в п'єсі „Слово о буренію пекла“⁴⁾, де Христос, сошедши в пекло, три рази „благословит корогвою—и бисть так, сокрушатся врата“ (с. 21), і „перекрестивши на три части, въ той час ворота и ланцухи сокрушатся, и входитъ Христось въ пекло, освѣщаєть своимъ промѣнемъ и освящаєть всѣ мѣсця пекелнія...“ В „Царствѣ Мира“, коли апостол Петро входить у Рим—„идолы и капища падають“⁵⁾). Такий-же самий ефект зустрічаємо в „Торжествѣ Мира Православного“⁶⁾).

До ефектів, що вимагали підготовки та не могли обійтися без машиніста, треба зарахувати ріжнорідні польоти у повітрі. Для них був конче потрібний досвідчений машиніст, щоб не покалічити акторів і не зіпсувати алегоричних фігур. Так, у „Страшномъ изображеніи второго пришествія“ 1702 р. „орель со оружіємъ огненнымъ слетѣвъ, громко находящіє Ляхи поражаетъ“⁷⁾). В тій-же п'єсі „звѣзды съ небесъ ниспадають“⁸⁾). В „Царствѣ Мира“ „отверзаєтся небо, от него же низходит плашаница, исполненная всякихъ животныхъ“⁹⁾). В „Свобождении Ливонии“ 1705 р. Віра і Надія „возносятся на небо“ і вертають звідти разом

1) Шляпкинъ, сс. 3 й 25. 2) Ibid. с. 30. 3) Резановъ сс. 159—163. 4) Видано Франком. Київ. Ст. 1896 р. 5) Тихонравовъ II, с. 15. 6) Ibid. с. 21. 7) Ibid. с. 9. 8) Ibid. с. 10. 9) Ibid. с. 14.

із Любов'ю, а потім, виконавши все, що було треба, „взимаються на небо“, тут-же і Фебус, якого післяв Ювиш з неба, загіривши лан, „паки возносится на небо“, а в слідуючому виході „изъ посѣяннаго злата Фортуны съ Вѣкомъ сѣмене является израстшее въ цвѣтахъ различныхъ оружіе и оливныя вѣтви“¹⁾. Далі—з неба-ж з'являється „Сила Вышняго“²⁾, а в 4-ому виході знову Віра, Надія та Любов сходять з неба на землю, а потім туди-ж вертаються³⁾. Іноді деякі ефекти вимагали великої вигадливості машиніста, якому автор давав занадто тяжкі завдання, як, напр., у „Царствѣ Мира“: серце сплячого Нерона „излетает и носится по воздуху“. Любов земная, треба гадати, ловить його й подає Ярості, „она же сіе огнемъ своимъ запальетъ и на погубу св. Петра поощряетъ“⁴⁾. Або в „Торжествѣ Мира“: підчас релігійної відправи перед ідолами раптом лунає грім, і „агнца прилетѣвъ вранъ великий восхищаеъ“⁵⁾. Ще більш складною, на нашу думку, повинна була бути постановка загибелі судна—видовище, яке повинне було вражати глядача. В „Дѣйствѣ о Ксенофонтѣ и Маріи“ підчас загибелі судна, на якому їхали сини їх, Іоан та Аркадій,—корабль разобьется, они же возмутся за доски и будут плавати. Діаволь побѣжить черезъ театрумъ радуясь“⁶⁾. Цей епізод ми зустріли в п'єсі ледве чи не московського походження, але не треба забувати, що московські шкільні драматурги або були виходці з України, або вчилися у таких виходців. Антипрологи шкільної драми також вимагали не аби-якої вмілості для того, щоб відтворити їх символічну образність.

IV.

До області глядних ефектів треба віднести й масові сцени. Вони частенько уживалися в шкільному театрі, і тим легше було їх уживати,—коли дозволяли розміри сцени,—що виконавців мовчазних ролей завше було багато. Хоч звичайно на сцені виступало два—три—чотири актори (більшу кількість дуже нечасто можна зустрінути), все-ж-таки, коли для глядного ефекту була потрібна сцена, де-б брало участь багато осіб—автори та особливо режисери ставили їх не вагаючися. Цілком ясно, що коли мало народу, то тріумфальний похід тратив-би всякий сенс. Я не буду розбирати докладно це улюблене в Москві в Петрівську добу урочисте видовище; зазначу лише, що в „Славѣ Россійской“ 1724 р. шляхом, засіяним квітками, „Викторія (перемога, перемога) Россійская на львахъ грядетъ съ тріумфомъ при пѣні“⁷⁾.

Для організації масових сцен потрібна була певна умілість, особливо для таких сцен, як, напр., сцена тиску в натовпі підчас перенесення тіла Олексія божого чоловіка з дому батьків, де його оплакали рідні, до церкви Апостолів. В тексті драми цісар змушений „возопити“

„Не тиснитесь, насъ не угнетайте!
Слуги, сребро и злато на люде метайте.
Во остатку тѣло святое сховайте!“

Тут⁸⁾ треба було мати багато статистів. Це були слуги Евфиміяна, деякі з них щось кажуть, деякі ні—почот цісарів, носильники і нарешті у власному розумінні „натовп“, цеб-то, як тоді казали, „разного чину люди“, що їх притягнула сюди цікавість і які зробили тиск, коли переносилося тіло святого. Вміла організація рухів повинна була гарантувати певне театральне вражіння, а не уявляти з себе безформенну та безцілну метушню та тупання людей, що не знають, де себе діти. В найближчій часом п'єсі „Царство Натуры людской“ 1698 р. до масових сцен треба

¹⁾ Тихонравовъ, II, с. 347. ²⁾ Ibid. с. 349. ³⁾ Ibid. с. 350. ⁴⁾ Тихонр. II, с. 15. ⁵⁾ Ibid. с. 19. ⁶⁾ Шляпкинъ, Стар. дѣйства, с. 85. ⁷⁾ Вид. М. Соколова, с. 27. ⁸⁾ Тихонравовъ I, с. 72.

віднести сцену підбурення Люцифером „янголів на брань“ з богом і сперечання його з Михайлом, „небесним воеводою“¹⁾. В комедії Симеона Полоцького про трьох отроків вимагала також великої дбайливості й могла дати сильний видовищний глядний ефект масова сцена „поклоненія народа тѣлу злату“, яка ділиться на кілька моментів: Навуходоносор з почотом оглядає ідола (1), наказує грати в сурми (2), на полі Декре стоять в очікуванні люди (3), Амир дає знак гудзям та людям (4), „и начнуть трубити и пискати“ (5), „народи же поклонятся“ (6) „и триє отроцы не поклонятся“ (7), „что видя Амир велит их поимати“ (8). Після цього йде допит отроків царем²⁾. Іноді хід серйозної частини п'єси переривалося не інтермедією, а епізодом, що мав зв'язок з розвитком п'єси, але з іншими персонажами, які до того моменту на сцені не виступали. Це також утворювало оживлення в ході вистави в шкільному театрі. Так закінчується оживлена такою сценою перша дія драми про Олексія божого чоловіка; після богів, янголів та алегоричних фігур автор виводить на сцену весільних гостей. Виступають чоловіки з подарунками молодому—хто несе курку, хто качку, хто пиріг, хто яблука, і дістають у свою чергу рушники, їх частують вином, вони розмовляють між собою. Для гостей грає музика, вони танцюють, деякі на підпиту заводяться між собою, тверезий їх мирить і прохає їх вибачити³⁾. Мета цього—перервати увагу глядачів, відірвати її від серйозної драми, що переходить перед ними—і це робилося за допомогою пасторалі, що її заводили до драми.

Особливе замилювання сценами масовими та руху виявили, як і треба було чекати, „дѣйства“ Петрівської доби, що виникли завдяки пильності та надхненню київських питомців, яких доля занесла на північ. Засоби, що культивувалися у світських панегіричних урочистих „вратах“, „шестьвіях“ і т. и. і що давали повний, а тому вирашній видовищний ефект—перейшли і до шкільної драми витриманого релігійного характеру. Наведемо кілька прикладів такого роду. В „Торжествѣ Мира православного“ 1703 р. „Мужество и Фортуна Генѣуша Марса Роксоланского на торжественном возѣ, впрягше лва и змія, знаменія побѣжденныхъ, до Капитолія, торжествующих храма, провождають, предидущимъ Славѣ с Торжествомъ, Александромъ и Помпеіемъ, путь уготовающимъ, посажену же тому на престолѣ Славы Россійскія, воины мультаянскіє (себ-то молдавські) ликом (себ-то співом) торжество умножають“⁴⁾. В „Торжествѣ Естества Человѣческаго“ воїни з погрозами кидаються на групу апостолів, що оплакують „Милость Божію“ (себ-то Христа⁵⁾). Значіння такого видовищного ефекту, який досягався через масовий рух, мала і інша сцена тої-ж самої п'єси—прихід „Сонмища еврейского“ до гроба Христа, що вже воскрес, і напад його з лайкою на недбалу сторожу, яка спокійно спала собі⁶⁾.

„Что дежите, п'яници, лихо бѣ вамъ у живуть!

Гдѣ ся подѣвъ мертвецъ той, который лежавъ тутъ?

Мовилисмо: „стережѣть“. Всѣ то чули люде.

Якъ онъ встане, лихий годъ намъ и вамъ тутъ буде!

Хороший то калавур—лежить якъ убитый!..“

Іще—образна сцена в тій-же самій п'єсі: на престолі „Агнецъ“, перед ним „24 старца падше на лица свои“, „восклицають“ „свят, свят, свят“ (6-ий вихід з 3-ьої частини). Цю сцену автор взяв готовою з Апокаліпсису: поставити її відповідно—було цілковито завданням режисера. Нижче в тій-же п'єсі: „Милость Божія ликует на небеси“ і з нею ведуть розмову 7 янголів і цілий хор їх⁷⁾. У відносно пізнішій драмі

¹⁾ Резановъ с. 122 та слід. ²⁾ Тихонравовъ I, с. 328 і слід. ³⁾ Тихонравовъ I, с. 26 слід. ⁴⁾ Тихонравовъ II, с. 23. ⁵⁾ Резановъ, с. 69. ⁶⁾ Ibid., с. 73. ⁷⁾ Резановъ, с. 101.

Довгалевського ми спостерігаємо аналогічний засіб. В „Комедіи на Р. Хр.“ 1736 р. він дає такий матеріал для масової сцени: до „Человѣколюбія Божія“ приходять цар Давид із пророками (біля 15 чоловіка) і цілий хор янголів, які, виконавши своє завдання, „вси купно отходят“¹⁾. У „Властотворном образѣ“ 1737 р. того-ж автора до категорії ефектних масових сцен, які ми розглядаємо, треба віднести четвертий вихід²⁾, де „Виходить дьяволъ хваляся, яко покори власти своей кромѣ первого человѣка вся праведнія души: къ нему же хвалящемуся частѣе приходя Смерть и по повелѣнію, умерщвляя пророкъ, къ нему приводитъ, ихъ же многое число собравъ и узи оковавъ, низводятъ купно во адъ, идѣ же сидящіи бѣднѣ вопіють, просяще свободи“. Друкований текст цієї сцени, багаті на дію, міститься всього на двох сторінках, можливо, що ця стислість показує, яке значіння надавав автор не слову, а дії і як багато—при бажанню—міг почерпнути для себе режисер із наведеної ремарки, коли його не в'язав многословний текст.

Роблячи підсумки з цих уваг про масові сцени українського шкільного театру (число їх можна значно збільшити), ми можемо зробити висновок, що не треба уважати такі сцени лише здобутком нового театру та нової режисури. Пильне читання текстів старовинних п'єс, що дійшли до нас, виявляє, що цей ефектний засіб уживання масових сцен досить часто вживався старими українськими драматургами.

V.

Поважне місце в шкільному театрі займали ті персонажі, з якими вже з традиції звязувалося уявлення, що вони є втіленням певних вчинків чи прикмет. Так, боги античної Греції та Риму були в свідомості у виконавців і глядачів символічними образами людських пристрастей, також і Христос, богородиця, янголи—мали свої певні функції, так само як і диявол та його помічники—біси. Глядач знав, що з появою на сцену того чи іншого з цих персонажів звязаний той чи інший зворот дії. Драматург користав з цієї обставини, а завданням режисера було використати можливо найефектніше появу богів та нечистої сили з метою зробити на глядача як-найбільше вражіння.

З богів античної старовини з їх звичайними атрибутами в старих українських п'єсах шкільного театру виступали: „Церес богиня злаков“, що роздає квіти в „Свободѣ“ 1701 р.³⁾ і там-же в наслідок молитви „Натуры Человѣческой“ з'являється „Ловѣшъ“ (Зевс, Юпітер) та інші боги. В „Ревности Православія“ 1704 р. на сцені фігурують Марс, Беллона, Фортуна⁴⁾. В „Славѣ Россійской“ (вид. Соколова) в різних місцях виступають Нептун, Палада, Марс, поруч з алегоричними фігурами. Вище ми вже згадували про Феба; його-ж, під іменем Аполона, зустрічаємо в п'єсах, що виставлялися в Москві: в „Тверскомъ діалогѣ“ 1740 рр. глядач бачив Меркурія, Марса та Паладу, а в „Актѣ о Калеандрѣ и Неонильдѣ“—типовій шкільній драмі великою кількістю алегоричних фігур виставлений весь Олімп з його великими та дрібними богами.

Та що казати про появу богів старовини на шкільному театрі, коли в ряді п'єс перед очима побожних глядачів, то алегорично, а то й зовсім реально фігурували сам Христос і богородиця. В „Действѣ о Евдокии“ Христос наказує їй воскресити Філострата, якого вона вбила, дмухнувши йому в лице⁵⁾, він-же з'являється Євдокиї й додає їй духу, щоб вона не злякалася мук⁶⁾. Шкільний театр у вживанні цього ефекту

1) Резанов, с. 177. 2) Ibid. сс. 196—198. 3) Резановъ вид. 1909 р. с. 21. 4) Тихонравовъ П. с. 26 і слід. 5) Тихонравов I, с. 421. 6) Ibid с. 423.

пішов навіть далі за античний. В античному театрі поява богів була досить звичайною річчю в тих випадках, коли драматург не міг розв'язати своїми силами міцно затягнутий вузол інтриги, *deus ex machina* своєю ефектною появою рівночасно і розв'язував божеським присудом заплутану інтригу, і давав глядачам приемність суто видовищного характеру бачити невидиме своїми власними очима у всьому його урочистому вигляді. Шкільна драма пішла далі в тому розумінні, що з розвязки перенесла богів навіть у зав'язку, зробивши їх спільниками того ланцюга подій, що зав'язувався на початку п'єси. Цю появу богів у шкільному театрі можна розглядати двояко: іноді вона мала як-раз суто драматургічне завдання—так, напр., Юно приваблює юнака Олексія йти за нею на легку путь втіх („Юно есмь, потужная и славна богиня“...¹), іноді-ж боги з'являються зовсім не для того, щоб посовувати дію в той чи інший бік, а в інтересах суто-театральних: вони мають своїм завданням утворити ефектне глядне враження. І ці обидві категорії знаходимо—і то у великій кількості—в п'єсах шкільного театру.

Поява диявола та іншої нечистої сили викликала у старовинного глядача різнорідні враження: в його очах це був ошуканець, одвічний ворог людського роду, який то плазує як гадюка, то захоплює владу над світом. Це то жахлива, то напівблазеньська „персона“, що зовсім не лякає людей, які виконують приписи морального закону, але дуже їй дуже небезпечна для тих, хто їх порушує: а хто почував себе безгрішним?

Дідько—сміхотун, він любить жартувати, хоч від його жартів робиться моторошно. Поява його на сцені завше ефектна, хоч він звичайний на ній гість. От він підчас наради Ірода із „Злобою“, „Завистью“, „Коварством“ та „Убійством“ про те, як-би знищити новонародженого Христа—тихенько обходить порадників і кожному шепоче на вухо свою гадку²). От він—гордий Люцифер, виступає в „Торжествѣ Естества человеческого“³), бере під свою оборону „Естество, вигнане з Рая, і каже з іронією своїм товаришам:

„Друзи, госпожу сию любезно приймѣте:
Ланцух на вию, нозѣ и руцѣ вложѣте“.

В п'єсі „Іосифъ Патріарха“⁴) 1708 р. „Сила адова за бѣсами приходить отъ ада ко Зависти на помощь“, але „Защищение божое разгоняет все соборище адское“ і, як зазначає ремарка, „бѣси падають, Адъ утѣкает“⁵). Але коли „Защищение“ не допоможе своєчасно, людину чекає страшна доля: в закінченні „Действа о 10 дѣвахъ“ „открывается адъ и дѣволъ являється“ з словами „Хо, хо, хо, хо, о угодници мои драгие“ і кличе „неразумныхъ дѣвъ“ з собою, а по цьому „исходятъ дѣволи вземше юродивыхъ дѣвъ, и въ адъ ввергнутъ, они же сѣдѣши тамо глаголют“ свій сумний покайний монолог⁶). В „Уничжителей гордыхъ униженіи“ глядач бачив, як „отверзается адъ“ і „взимаєть къ себѣ трупы Ахитофела и Авессалома“⁷). Можливо, що і в цій п'єсі, перед моментом коли їх поглищає пекло, виступали біси в ту хвилину, коли за ремаркою „Отмщеніе“ відрубало голову „Любоначалию Авессаломлю“ і віддавало його „бѣсомъ во адъ“⁸). Варто уваги те, що в цій п'єсі біси уявляють з себе справжніх катів: вони вішають „стремглав“ „Гордость“ та „Непостоянство“ (с. 438). Не забув шкільний театр старої теми про боротьбу янгола та диявола: підчас сну Євдокії „явится дія-

¹) Тихонравов І, с. 9. ²) Резановъ. Дѣйство на Р. Х. с. 10. ³) Резанозъ с. 43. ⁴) Тихонравовъ ІІ, с. 360. ⁵) Ibid. с. 362. ⁶) Шлякинъ, Старин. дѣйства, с. 131. ⁷) Тихонравовъ ІІ, с. 438. ⁸) Ibid., с. 437.

воль и будетъ веселиться, и по семъ приходитъ архангелъ и будетъ грозити дьяволу“, а потім архангел мечем проганяє диявола¹⁾. Боротьба диявола з янголом виставлялася і в „Дѣйствѣ о Ксенофонтѣ и Маріи“. Часто диявол з'являвся на сцені разом із Смертю.

Смерть була звичайною дієвою особою в п'єсах шкільного театру: поява її оден із найбільш часто уживаних ефектів. Образ із Апокаліпсису — „Смерть на конѣ блѣдному съ косою“ виступала в „Свобожденни Ливонии“²⁾, де вона нищила шведські полки й немилосердно заганяла їх у пекло до свого приятеля диявола. В інтермедії Смерть махне косою, і падає старик, що її кликав³⁾ і т. ин. В „Комическомъ Дѣйствѣ“ Довгалецького Смерть і диявол⁴⁾ так само виступають у згоді, дружно, парою, як і в його-ж „Властотворномъ Образѣ“⁵⁾, користуючися традиційною тривкою формулою запрошення до пекла, яку засвоїв собі й вертеп „Смерть с дьяволом пляшуть пая“ — в 6-й сцені п'єси початку XVIII ст. „об Ахавѣ царѣ“⁶⁾, підспівуючи:

„Восплещем руками
Воскачем ногами“ і т. д.

Так само і в „Мудрости Предвѣчной“⁷⁾ „Смерть, Адъ и его друзья“ (біси) тішається й співають пісню в темпі танка. Смерть сперечається з „Вѣчностью“ в „Тверском діалогѣ“⁸⁾, а в пізнішій білоруській комедії 1787 р. дідько грає видну роллю, лякаючи мужика смертю. Цікаву сцену знаходимо в „Междорѣччї“⁹⁾: умирає п'яниця, „и придетъ дѣмонъ, возметъ душу и отнесетъ во адъ“, а слуга тимчасом, з розпорядження приятелів мерця, „пойдетъ и въ яму кинетъ тѣло мертвого, а господинъ съ другимъ другомъ далѣе веселятся“. „Ту треба закривати“ — закінчує цю сцену ремарка.

Боги, — а може ще більше за них диявол з бісами — давали режисерові та акторам змогу дати ряд ефектних видовищ, які притягали до п'єси увагу глядача, що виріс у такому оточенні, де цей герой шкільного театру був також дуже помітним героєм і в житті, і в психіці довгого ряду поколінь. Діяльна сила цього персонажу пережила всіх богів — як старого, так і нового світу.

VI.

До цього часу ми розглядали головним чином ту сторону шкільного театру, яка є власне видовиськом, — само собою, оскільки це можна було зробити на підставі тексту п'єс та ремарок. Тепер розглянемо музикальні і взагалі згукові ефекти, які в ньому вживалися.

Український шкільний театр здається дуже часто уживав такий „незамінний“ нічим ефект, як грім, що вчасно чи несподівано лунає раптом на сцені. В „Царствѣ Натуры Людской“ 1698 р. промову „Гнѣва Божія“ перериває, де треба, грім, про що повідомляється в ремарці, напр.¹⁰⁾:

„Предам Людску натуру в незноснии бѣди!
Возшумѣте, небеса, престрашними громи!
Deus e coelis tonitrua et fulmi [na dat v. mittit].
Сосжѣте молниями мерския содоми...“

В „Царствѣ Мира“ „Идолослужение и жерцевъ, приносящихъ фиміамъ идоломъ, громи устрашаютъ“¹¹⁾. Те саме і в аналогічній обстановці в „Торжествѣ Мира“¹²⁾. „Громи съ небесъ поражаютъ полки хищенія“, себ-то Шведів у „Свобожденни Ливонии“ 1705 р.¹³⁾. З громами появля-

¹⁾ Тихонравов I, с. 419. ²⁾ Тихонравовъ II, с. 354. ³⁾ Тихонравовъ I, с. 409. ⁴⁾ Резановъ с. 176. ⁵⁾ Ibid. с. 195. ⁶⁾ Перетцъ Къ Ист. гл. XVIII. ⁷⁾ Вид. Резановим 1912 р. с. 35. ⁸⁾ Збірник „Стар. театр“, с. 129 і слід. ⁹⁾ Тихонравовъ I, 418. ¹⁰⁾ Резановъ с. 137. ¹¹⁾ Тихонравовъ II, с. 13. ¹²⁾ Ibid. с. 19. ¹³⁾ Ibid. с. 354.

ється „Гнѣвъ божий и претить мечемъ“ в „Уничжителей унижении“¹⁾, в тій-же п'єсі „Сластолюбіе громомъ съ небесъ убивается“, а „Отмщеніе“ з'являється з неба „съ громами и блистаніемъ“²⁾ і багато інших.

Майже так само часто користується шкільний театр і „Гласом с небеси“, звичайно в більшій та житійній літературі. Так, у „Торжествѣ Естества“ „глас“ пророкує йому його долю³⁾, нижче „слово Божіе ко Авраму с небеси“⁴⁾, „голос ангела с небеси к Аврааму“⁵⁾, „гласъ с небеси“ каже віщя „Милости Божіей“, щоб вони йшли до Голгофи⁶⁾. Глас звертається і до „Натуры людской“ з докором за те, що вона покуштувала яблука—в „Царствѣ Натуры“⁷⁾. Глас з неба 3 рази повідомляє громадян Рима про смерть „Олексѣя человекѣка божія“⁸⁾. „Глас с неба от Христа к диаволу“, що наказує йому йти у прірву—в „Дѣйствѣ о муч. Евдокіи“⁹⁾ та інші. Сюди-ж можна віднести глас невидимої особи, що віщує загибель Вражди в драмі „Мудрость Предвѣчная“ 1703 р.¹⁰⁾. Ефект цього, звичайно несподіваного „гласа“ збільшувався ще тим, що в свідомості глядачів XVII—XVIII вв. він асоціювався з увяленням про постійну можливість божеського втручання в людські справи.

Одним із поширених „словесних“ ефектів була „Луна“, що тотожно або приблизно точно повторяла останні слова та склади віршів, які говорилися якимсь персонажем. Такий ефект ми бачимо, напр., в „Рождественской драмѣ“ Димитрія м. ростовського—там, де описуються передсмертні муки Ірода¹¹⁾, в „Торжествѣ Естества человекѣского“¹²⁾, в „Мудрости Предвѣчной“¹³⁾ та в інших. Цікаво зазначити, що в „Междорѣччї“, яке через всі його ознаки можна віднести на кінець XVII ст. або на перші роки XVIII—на цей ефект вже є цікава пародія в сцені між „Стариком“, що прийшов учитися, та бешкетником „мальцом“—учителем¹⁴⁾:

„Малец. Чти со мною: Аз.	
Старик.	Увяз!
Малец.	Буки.
Старик.	Учителя прибрать в руки.
Малец.	Вѣди.
Старик.	У меня уже суть дѣти.
Малец.	Глагол.
Старик.	Учителя за хохол!“

Тут досягнуто немудрого комічного ефекту; коли-ж серйозно використати цей театральний засіб—вражіння від нього буде діаметрально протилежне, трагічне, як, напр., у тому випадку, де „Луна“ ніби-то віддає голос сумління, голос грішної душі, що кається в своїх гріхах.

Улюбленим ефектом, яким дуже зловживала шкільна драма на Україні—як і в Москві—були „плачі“. І антична драма знає їх (згадаємо поетичний *Κόρυς* Антигони), але користується ними вміру. Можливо, що доба панування стилю рококо і в літературі, можливо згадки про народні плачі—голосіння—зробили те, що в дуже великій кількості п'єс ми бачимо цей засіб викликати сльози у глядачів. Іоаким та Анна плачуть—в уривку п'єси на Благовіщення¹⁵⁾, в „Дѣйствѣ об Алексѣѣ“ чуємо жалісний плач батька, матери та нареченої над його тілом¹⁶⁾. Цар Авлеріян плаче над тілом убитого сина—в „Дѣйствѣ об Евдокіи“¹⁷⁾.

1) Ibid. с. 436. 2) Ibid. с. 438. 3) Резановъ с. 35. 4) Ibid. с. 48. 5) Резановъ с. 50. 6) Ibid. с. с. 61—62. 7) Ibid. с. 135. 8) Тихонравовъ I, сс. 64—65. 9) Ibid. с. 420. 10) Вид. Резан. 1912 р. с. 37. 11) Тихонравовъ I, с. 394. 12) Резановъ с. 82. 13) Вид. Резан. сс. 25, 34. 14) Тихонравовъ I, с. 402. 15) Видана мною „Къ исторіи польскаго и русекаго театра“ гл. XIV. 16) Тихонравовъ I, с. 71 і слід. 17) Ibid. с. 422.

Плач патріярха Іакова знаходимо в „Дѣйствѣ на страсти Христовы“¹⁾. В „Ужасной измѣнѣ“ — душа плаче над її тілом²⁾, довжелезний плач „жителей адскихъ“, використаний досить невміло, зустрічаємо в „Мудрости Предвѣчной“ 1703 р.³⁾; немногословна, але дуже виразна сцена плачу семи янголів над „Милостью Божіей“—в „Торжествѣ Естества“⁴⁾, в тій-же самій п'єсі „Отчаяние Естества человеческого горко ридает“⁵⁾.

З метою естетичного впливу на глядача плачі іноді з'єднувалися або чергувалися з співами. Дуже добрий приклад такого з'єднання бачимо в „Дѣйствѣ на Р. Хр.“⁶⁾, де „плачет дщерь Сионская о избіеніи чад своихъ“. Плач її поділений на три частини і чергується з співами хору, повторюється спів три рази, і він потішає „дщер“ Сіонську; збудовано це на взірці античного. Спів сам по собі був одним із найулюбленіших засобів шкільного театру впливати на публіку. Вже непереховуючи випадків звичайного засобу — закінчувати співами великі частини драми, ми і в середині дії знаходимо досить випадків внесення до драми вокального елемента. В „Рождественской драмѣ“⁷⁾, в останньому виході сам „Давидъ прием гусли и цевницу играет посредѣ дѣв в тимпанецѣ, красно припеваает“. Ефектну сцену, що складається з діалогу з співаючим небесним хором, бачимо в „Торжествѣ Естества“⁸⁾. „Натура людская“ тужить над собою та своїм становищем, її потішає спів, що несеться з неба. Потім з'являється з неба „Надежда“, сперечається з „Отчаяніем“, знову співи хору і закінчується діалог плачучої Натури з „Надеждою“ знову співами янголів. В Пасхальній драмі поч. XVIII в.⁹⁾ „Грѣшная душа“ говорить чергуючися з співаючим хором, що віддає голос її сумління. Співи з неба лунають і в „Мудрости Предвѣчной“¹⁰⁾, і в інших п'єсах. Іноді хори чергуються ніби переключаючися¹¹⁾. Нарешті співи янгольських хорів мали на меті піднести побожний настрій глядачів; їх часто вживалося незалежно від вимог драматичної композиції й суто театральних завдань — там, де тільки було можливо їх ужити.

До числа засобів для надання рідним персонажам комічної рельєфності служило внесення в розмову акценту. Мова вистав на Україні була в основі своїй слов'яно-українською — слов'янською у відношенні головним чином морфології та лексики, українською почасти в лексиці й цілковито в фонетиці, — для відзначення на цьому тлі тих чи інших дієвих осіб з метою більш точної конкретизації їх загального вигляду таке акцентування було надзвичайно вигідним помічним засобом. Це було тим більш вигідно, що рівночасно з оживленням абстрактної речовини реальними рисами утворювався і комічний ефект для невибагливої та малокультурної публіки. Згідно з теорією шкільного театру — білоруський хлоп звичайно розмовляв своїм діалектом¹²⁾, так само, як у польських п'єсах (напр. у Гава Повича) Українець говорив українською мовою. Певна річ, що і в українських п'єсах селяни говорили українською мовою, не вченою літературною мовою XVII ст., а народною¹³⁾. Внесення живої народної мови було одним із засобів спинити увагу глядачів: через те утворювався помітний контраст з урочистою слов'янською мовою основного тексту п'єс, напр. у „Рождественской драмѣ“ м. Дмитрія Ростовського¹⁴⁾ та инш.

Крім акцентних московських, українських та білоруських ролів шкільна драма має деяке число акцентних ролей иншого характеру. Так, з татар-

1) Ibid. сс. 523—4. 2) Вид. Шляпк. сс. 27—28. 3) Вид. Резан. с. 76. 4) Ibid. сс. 62—63.

5) Ibid. с. 43, ще 140 та ин. 6) Ibid. сс. 12—13, д. 7) Резановъ, с. 32. 8) Ibid. сс. 44—47.

9) Ibid. с. 113. 10) Вид. Резан. с. 48. 11) Резановъ с. 70. 12) Див. Смоленская комедия та

Интермедия на Рожд. Хр., Перетц. Къ Истории польск. и русск. театра гл. П й III.

13) Діалог пастирей та ин. Перетц. ibid. гл. IV, XIII та ин. 14) Тихонравовъ I, сс. 351—359.

ським акцентом розмовляє з царем Іродом післанець трьох східних царів у драмі м. Димитрія Ростовського¹⁾, напр.:

„Поклоненна восточна тебѣ даль трое царѣ:
Мелхіорѣ, втара Гаспарѣ, третья я Валтасарѣ“.

Або нижче:

„Добро моя, рада, что здорово ходила,
Больше того не буду кому говорила“.

Циган у п'есі на Рожд. Хр., як і пізніше у вертепній драмі, розмовляє циганською мовою і, звичайна річ, також із відповідним акцентом²⁾.

З спеціальним акцентом говорять і Євреї в п'есі поч. XVIII в.³⁾, і в „Комедії“ 1787 р.⁴⁾ і в инш. Німець так само відзначений своїм акцентом⁵⁾.

Навіть індивідуальні вади мови використовуються авторами та акторами для певного сценічного ефекту: так, стара жінка та дід шамкають та шепелявлять у п'есі поч. XVIII ст.⁶⁾.

Така головна маса згукових ефектів, що мали на меті оживити хід вистави й надати їй риси реалізму. Ці ефекти почасти збереглися і до цього часу в арсеналі засобів драматурга, режисера та актора і живляються то частіше, то не так часто. Частина їх перестарілася і вже не викликає піднесення естетичних емоцій у глядача певного культурного рівня, а частина зберегла свою силу і до наших днів.

VII.

Перше ніж сумірувати підсумки наших спостережень, спинимо нашу увагу ще на кількох деталях постановки п'ес шкільного театру. Як уже можна було зауважити вище, автори, а за ними і режисери, часто комбінували глядні та згукові ефекти. Іноді їх і не можна було роз'єднати, як, напр., сійво, блискавки та грім, поява хору янголів і спів. Але іноді це з'єднання робилося умисне, при чому оден із елементів міг бути, а міг і не бути. Так, у „Рождественской драмѣ“⁷⁾ на сцені роблять циклопи: „Цыклопы всѣ вмѣстѣ говорятъ“ (очевидно, супроводжуючи слово відповідними рухами):

„Се огонь возжигаемъ/В млаты ударяемъ.
Копія и узы/Для тебе Медузы.
И мечи и стрѣлы/Въ іудейски предѣлы.
Готуемъ, гартуемъ,/Тебѣ подметуемъ,
Приймайся, Цыклопе/Бій крѣпко, Стеропе!
Бронте не лѣнися/Враждѣ прислужися!“

Ця сцена куючих циклопів, досить виразна, щоб викликати наслідвання собі, так сподобалася, що ми бачимо її трохи пізніше, в 1704 році в Москві, в п'есі „Ревность Православия“,—тут у 5-ій яві 3-ої частини: „Вѣкъ желѣзный является повелѣвая вся сосуды пристрояти ко брани; млатобійцы творятъ оружїе на брань противу иновѣрныхъ съ пѣніемъ ихъ дѣлу приличнымъ“⁸⁾.

Якби п'еса дійшла до нас не в сценарії, а ціла, то ми певні, що подібність цього епізоду з цитованим вище була-б ще помітнішою. Але звернемо увагу і на те, що пізніший автор доповнив свій оригінал: його „млатобійцы“ не говорять, як циклопи, а співають.

Своєрідний ефект (що нагадує сучасну кінодраму) досягали в шкільному театрі через нагромадження дій в порівнюючи короткий час—засіб, відомий і новому театрові. В „Торжествѣ Естества человеческого“ автор незалежно від побожного змісту слів дієвих осіб дає глядачеві ряд релъ-

1) Тихонравовъ І, сс. 364—6. 2) Перетц, гл. III. 3) Перетц, гл. XIV. 4) Ibid. гл. XIX. 5) Ibid. гл. V. 6) Ibid. гл. XI. 7) Тихонравовъ І. с. 351. 8) Ibid. II. с. 31.

ефно зроблених образків, які пояснюють ремарки (для виконавців). От який план і порядок „дїйствованія“ читаємо в ремарці до його виходу II частини¹⁾: „1) Милость божая освобождает Естество человекское з Ада и 2) возводит его от земли на небо, 3) дая ему первый благодати вѣнецъ, 4) со радосным ангельским пѣніем. Поекѣдже 5) Ад ярится яко разоренно его царство и узники изведенни: но 6) изшедшая с небес Побѣда Христова князя тми крѣпко связует, 7) седмоглавного змія обезглавливает, 8) рукописание приемлет и раздирает, 9) самогоже предаєт гееннѣ огненной, 10) где полящєся ридает, 11) лик же ангельский на небеси торжествует“.

Я навмисно розділив цю невеличку сцену (4 друковані сторінки) на окремі моменти дії, яким не тільки автор, але і режисер надавав таке зачіння, що і в самому тексті повторив ремарки до окремих моментів („отдаєт рукописаніє“, „Ад полящєся в огни ридает“...). „Седмоглавному змію“ не дано ніякої репліки, але без усякого сумніву цей, 7-ий момент, відтворений в дії, давав багато втіхи старовинному глядачеві, символізуючи перемогу над гріхом і дияволом. Нема ніяких підстав мати сумніви в тому, що на сцені справді виступа бутафорський „седмиглавий змії“, особливо з огляду на його мовляв місцеve походження²⁾, а також і на появу його в іншій московській п'єсі тої-ж доби.

Великий історико-літературний, а також і історико-театральний інтерес має питання про те, звідки запозичали і український і московський шкільний театр окремі ефектні моменти та цілі комбінації їх. Головним джерелом звичайно була спільна традиція театру цього роду, яка переходила через Польщу із Західної Європи. Дозволяємо собі навести приклад, який це ілюструє. В „Диалогѣ о страданіях Христа“ („Dialogus de passione Christi“), що був написаний коло 1670 р. і виданий Ів. Франком³⁾, ми знаходимо чудову в театральному відношенні, надзвичайну своєю ефектністю сцену, в якій використані всі невольні мешканці пекла: янгол несе Христові „чашу страданій“. Богородиця зустрічає цього янгола і прохає дозволити їй випити цю чашу замість сина, або хоч трохи надпити, хоч трохи зменшити ті муки, які його чекають. В цей момент з прірви пекла чути розпачливий лемент ув'язнених, які благають Христа зійти в пекло й визволити їх від мук та неволі... Богомати спиняється. Тоді янгол підносить чашу Христові, що молиться у Гефсиманському саді. Він збентежений, що не тільки люди, але й янголи готують йому муки. Та в той момент, коли Христос готовий уже відступитися й одмовитися від своєї місії, а янгол хоче повернутися назад із чашею,— знову розноситься в повітрі голосіння тих, що мучаться в пеклі. Тоді Христос рішуче бере смертельну чашу й каже:

„Стой, ангеле, почекай, дай ми чашу в руки!
Юже тѣж ся отважу на все тѣе муки.
Проразило мя пеклѣ, ляменты и акая,
Серце мое зранили людскіе воланя...
Иду на крест, на граты и теж на катовнѣ!
Стану пред судіями, умру неотмовнѣ“

Тоді богомати благає його зробити і її спільницею в його муках. І в цей момент утрете з прірви чути лемент ув'язнених—і грішних і праведних, що мучаться в пеклі:

„Будь милостив, Господи змилуйся над нами“... Ми цілком згоджуємося з небіжчиком академиком Н. І. Петровим⁴⁾, що це три рази повторене благання, яке дає напрям ходу п'єси до певного кінця—повинна була ро-

¹⁾ Резановъ с. 79. ²⁾ Про це дивися у статті проф. В. П. Адриянова. Постановка і костюми шкільного українського театру. ³⁾ Київ. Ст. 1891 р. IV сс. 151—4. ⁴⁾ Очерки изъ ист. укр. лит. 1911 р. с. 122.

бити на сучасних „Діалогу“ глядачів глибоке вражіння, що могло стрясти людиною. Велика спокуса приписати авторство українському драматургові. Але проф. В. І. Резанов показав як не зовсім дословне джерело її, то все-ж таки таку п'єсу, якій в даному випадку наслідував український автор: польську драму „Sepulchrum Jesu Christi“¹⁾.

Другим прикладом того, звідки автори українських шкільних драм могли брати окремі ефектні сцени, служать 6 та 7 виходи вже не раз згаданої вище п'єси „Царство Натуры людской“²⁾. Навіть коли кинути тільки оком на них—відразу виявляється джерело цих виходів: „Вулкан у пеклѣ уготовляет вериги или уже Неволя Натуру людскую, изгнанную з рая связует и в темницу отводит“. Ця сцена, що малює, як Натуру, що порушила закон, заковують у кайдани, дуже коротка: в ній більше дії, аніж слів. Хто не пізнає в ній пристосованої до християнської ідеології та символіки першу сцену „Скованого Прометея“ Есхіла? Вулкан (Гефест), Неволя (Власть або Насильство), „Натура людская“ (Прометей), яка мовчить цілий той час, поки на неї накладають кайдани, і тільки тоді, як залишається сама, говорить свій перший монолог—це-ж такі яскраві фігури, що не могли не дати успіху п'єсі. Та й безумовно було великою спокусою використати їх для нової, але аналогічної мети.

В 7-ій сцені української драми „Плач натуры людской“ ридает падения изгнания своего з царствия райска, ему-же и ангели смутним пѣнием с небес соболѣзнуют“. Плач Натури—відповідає ролі Прометея, роль доньок—Океана—виконують тут янголи; діалог їх повний розпуки та сліз. Як і Океаніди, янголи співають покараному в'язневі, що порушив божеські накази. Матеріал античної трагедії вміло пристосований до нових ідей і до нових умов сцени, він увесь просякнув християнським настроєм і повний біблейських ремінісценцій (порівняти Aeschylus Prometheus, ed. N. Wecklein, 1893, v.v. 1—186 та Резановъ. Памятники. сс. 140—145).

Ще один улюблений античною літературою і театром елемент був широко використаний шкільною драмою—це пізнання (ἀναγνώρισις). Воно не тільки посувало дію наперед чи мотивувало її, але й само по собі було ефектним сценічним засобом. Зачначимо, як приклад, пізнання батьком та матір'ю своїх синів, про яких вони думали, що вони загинули в „Дѣйствѣ о Ксенофонтѣ и Маріи“³⁾. Основа цієї п'єси-життя використала цей засіб, запозичивши його з грецького роману, як це давно було доведено акад. А. Н. Веселовським.

Зробимо деякі підсумки з нашого огляду ефектних засобів шкільного українського і московського театру—оскільки цей московський театр був утворений силами та впливом українських учених авторів. Найбільш уживалися здається суто глядні ефекти. Це гармоніює з примітивною статичністю шкільної драми (про це я говорю окремо, див. збірник „Старинный Театр в России“, 1923 р. вид. Academia). Ефекти дії були, порівнюючи з іншими, найменше використані. Ефекти звукові стоять по середині між ними. Досить часто—та це й природньо—шкільний театр використовував комбінацію різних засобів впливу на здатність глядача до сприймання і цим осягав складного ефекту, найбільш надійного та довгого.

Вибираючи засоби впливу на глядача, розважно обчислюючи здатність їх утворити естетичні емоції, автори та режисери насамперед брали на увагу стан психіки своїх сучасників. Як діти свого часу та оточення вони з особливим замилюванням користувалися найпримітивнішими теа-

¹⁾ Див. „Школьные дѣйства и театръ иезуитовъ“ 1910, сс. 174 і 187.

²⁾ Резановъ „Памятники“ сс. 140—145.

³⁾ Шляпкинъ, Стар. Дѣйства с. 103.

тральними засобами, як грім, урочисті походи, появлення богів чи нечистої сили, і порівнюючи нечасто вживали складних для глядача психологічних мотивувань дії.

Як завше і всюди—від таланту автора, який часто був і режисером—залежало використати перераховані ефекти та інші. В деяких п'єсах зустрічаємо їх більше, в деяких менше, в залежності від зручності, вигадливості, начитаності та таланту авторів і уміння їх розбарвити абстрактні мудрування алегоричних персонажів живим змістом, або своєрідними засобами сценічної постановки. Не завше наші автори та режисери бували оригінальні, але історія вчить нас тому, що в царині художньої, в тому числі і театральної, творчості не завше має успіх і уважається прекрасним те, що нове, а лише те, що „благовременно“, щоб-то відповідає художнім вимогам оточення того часу.

14264

Вольтер.

ІЛЬКО БОРІЩАК.

Вольтер і Україна.

(За невиданими документами).

В 1726 р. після Бастилії, куди попав Вольтер за сварку з князем Роганом, вигнаний з Парижу автор „Генріяди“ поїхав до Англії, де задумав написати історію Карла XII шведського, слава якого починала вже зростати в легенду¹⁾. Ця праця стає незабаром „найулюбленишим твором“ Вольтера²⁾. Він документується найдокладнішим робом, що у ті часи романтичної історії бувало дуже рідко. Сучасна нам критика може лише підтвердити думку маршала Моріса Саксонського: „немає жадного факту в історії Карла XII, з приводу якого не зібрав-би Вольтер відомостей очевидців“³⁾.

Дослідник, читаючи сторінки Вольтера, що присвячені Україні, зразу захоплюється тоном і змістом їх, тим більше, що вони різко відрізняються від нечисленної до-Вольтерівської літератури про зносини Карла XII з

¹⁾ Voltaire... in England, by J. Churton. London. 1906.

²⁾ Лист до Thieriot, приятеля та видавця Вольтера, від 14. VIII. 1729 р. (листування Вольтера в виданні Malond'a I.207). Вперше Вольтер згадує про те, що пише історію Карла XII в листі від 1. IV. 1729 до того-ж Тієрота (L. Foulet, Correspondance de Voltaire. Paris 1913, p. 194).

³⁾ Навіть відомий своєю ворожою до Вольтера критикою сучасник його абат Desfontaines повинен був ствердити, що „Вольтер працював на підставі меморіалів та оповідань кількох старшин, що служили у північного завойовника“ („Le Nouvelliste du Parnasse“, Paris, 1734, t. II, p. 444).

Мазепою. Зовсім природно з'являється питання про джерела „Україніки“ Вольтера, питання в деякій мірі розв'язане самим Вольтером, що в численних листах та нотатках вказує на них¹⁾. На підставі отих вказівок та розслідування відповідного тексту можна встановити, що Вольтер користувався для своїх українських сторінок головно творами кавалера Beaujeu²⁾, Tende de Caspar'a³⁾, Боплана, Кантемира⁴⁾, Пуффендорфа⁵⁾, Лімієра⁶⁾.

Всі ці праці дали Вольтерові лише загальні відомості про Україну (територія, кордони, минуле козаччини...). Але де джерело симпатії Вольтера до шведсько-українського союзу 1708 р. і до самого Мазепи? Звернемося до свідків-інформаторів, що грали ту чи іншу роллю в подіях північної війни. Шість осіб із-поміж зазначених Вольтером очевидців мусять зразу-ж звернути на себе нашу увагу. То є граф Дезайєр, Станислав Лещинський, Понятовський, маршал Шуленбург, де-Круасі і барон Фабрис. Граф Дезайєр, на якого покликається Вольтер і від якого заховалися рукописні листи, був у 1710 р. французьким амбасадором в Туреччині і як такий мав зносини з Орликом, разом з яким вів дипломатичну акцію в Царгороді⁷⁾. Дезайєр, певно, як всі тоді в Європі, цікавився статтю Мазепи й мусів дещо дізнатися про нього від Орлика, але не знайдено досі ніяких доказів, що Дезайєр дав Вольтерові якісь матеріали в українській справі. Все, що збереглося, стосується лише до періоду побуту Карла XII в Туреччині. Також стоїть справа з де-Круасі, французьким амбасадором в Стокгольмі, що хоч зустрічався з Орликом, але не дав Вольтерові ніяких інформацій у цій справі. Станислав Лещинський міг-би був багато дечого розповісти Вольтерові, але питання про його інформації треба одразу зняти, бо Вольтер увійшов з ним у зносини геть

¹⁾ Див. особливо його „Conseils à un journaliste“ та в передмові до видання 1748 р. „Історії Карла XII“.

²⁾ Mémoires du chevalier Beaujeu contenant ses voyages en Pologne, en Allemagne, en Hongrie, Paris. 1698. 12°. Amsterdam, 1700.

³⁾ Relation Historique de la Pologne par le Sieur de Hauteville (псевд. Tende de Caspar'a) Paris. 1683. 16°. Amsterdam 1686, 1687, 1697; по-англ. 1698 р.; по-німецьки 1697 р.; п'ятий розділ присвячений Україні.

⁴⁾ History of the Growth and Decay of the Othoman Empire. Translated from the Latin. London 1734-35 (франц. вид. 1743 р.). Це праця Молдавського господаря Кантемира, союзника Петра і батька відомого російського поета та дипломата, Антіоха Кантемира. Вольтер ознайомився в Лондоні з латинським оригіналом в рукописі, написаним геть раніше появи в світ самої праці.

⁵⁾ De rebus a Carolo Gustavo Sveciae Rege Gestis. 1—2. Norimbergae. 1696, 4°. франц. переклад там-же в 1697 р.

⁶⁾ De Limiers. Histoire de Suède sous la règne de Charles XII. Amsterdam, 1721, 5 vol. 8°. Книгозбірня Вольтера, що переховується в Ленінградській Публічній Бібл., певно дала-б більше вказівок що до друкованих джерел його „Україніки“, але ще не існує наукового опису цієї книгозбірні. Може хтось з українських дослідувачів в Ленінграді, якому попадуться наші рядки, порушить це питання.

По смерті Вольтера цариця Катерина, що не пропускала жадного випадку зробити собі рекламу в Європі, закупила у племінниці письменника всю його книгозбірню й рукописи, що переховувалися в Фернеї. Все це було перевезено до Петербургу, зберігалось спочатку в Ермітажі, а потім в Публічній Бібліотеці. Доступ до Вольтерівської збірки був дуже утруднений царським урядом, і навіть Устрялов, офіційний історіограф, і той не міг нею користуватися. Устрялов між иншим вважав, що рукописи Вольтера загинули. Французький вчений Léouzon Leduc з доручення свого уряду оглядав, але дуже поверхово, Вольтерівську книгозбірню, знайшов її нецікавою ні по змістові, ні з бібліофільського боку (Archives des Missions Scientifiques et Littéraires I, 39). До такого твердження треба поставитися з резервою, бо Léouzon Leduc не знайшов нічого цікавого також і в рукописах Вольтера, тоді як вчений російський бібліограф Міндлов в 1872 р. частинному інвентареві Вольтерівських рукописів надавав надзвичайного інтересу (Pierre Le Grand dans la littérature étrangère, St Petersburg, 1872, 4°, с. 63—77).

⁷⁾ Див. нашу розвідку „Гетьман Пилип Орлик і Франція“ в „Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. 134—135.

по появі в світ „Історії Карла XII“. Проте заслуговують нашої уваги останні три особи, згадані Вольтером як інформатори і очевидці, і в першу чергу барон Фабрис. Приятель Англійського короля Георга I, як відомо також і ГанOVERського князя, Фабрис проживав в Лондоні, де досить часто зустрічався з Вольтером. Отже цей самий Фабрис рівночасно переписувався з Пилипом Орликом, тоді інтернованим за вимогою царського уряду в турецьких Салоніках. Фабрис познайомився з Орликом та іншими українськими емігрантами в 1710—1713 рр. в Бендерах, де перебував за посла Голштинського князя¹⁾. Зберігши великий пієтет до пам'яті Карла XII, а з другої сторони, запризвнений з Орликом, міг Фабрис у невідомий якийсь нам спосіб зблизити Вольтера із солунським вигнанцем. Кажемо міг, бо безпосередніх доказів на це немає²⁾.

Але поза цю лише гіпотезою що до ролі Фабриса в зближенні Орлика з Вольтером маємо на щастя інші безпосередні докази, що такий зв'язок дійсно існував. 29.XII.1729 р. Григор Орлик писав батькові, що перебував у Франції під прибраним іменням шведського старшини: „... Я довідався, що якийсь французький шляхтич (sic!) складає дослідну історію життя Карла XII“³⁾. Яким робом міг довідатися Григор про літературні проекти Вольтера? На це бачимо дві можливості. Літературний місячник „Mercure Galant“⁴⁾ сповістив своїх читачів про скору публікацію „Історії Карла XII“. Ми знаємо з інших листів Григора, що він пильно перечитував зшитки „Mercure'a“, і ясна річ, що факт негайної появи праці про його „Добродія і Протектора“ не міг не звернути уваги молодого Орлика⁵⁾.

Але міг довідатися й іншим шляхом Григор про працю Вольтера над „Історією Карла XII“. Вольтер мав у Парижі інтимного приятеля Мезона⁶⁾, якого він дуже любив і з яким постійно радився у своїх літературних планах. Вказівки Мезона були для Вольтера свого роду „Magister dixit“. Отже в листі з 18.II. 1732 р. до батька читаємо у Григора: „П. Мезон, що був до мене такий ласкавий в 1729 р., помер від страшної хвороби—віспи, яка лютує тут“⁷⁾. Значить Григор був близький до Мезона у 1729 р.

З другого боку Вольтер з Англії провадив жваву кореспонденцію з Мезоном, прохаючи у нього весь час нових матеріалів до своєї історії. Справжнє ім'я Григора було відоме Мезонові, і певно, що він прохав у нього матеріалів, а Григор у свою чергу звернувся до батька.

¹⁾ Підчас своєї місії в Бендерах Фабрис листувався з бароном Гердем і Голштинським князем і в своїх листах не раз згадував про Мазепинців. Листи ці були надруковані в 1759 р. нім. і в 1760 р. фр. мовами. Оригінали, здається, переходять в Київському Державному Архіві. Пор. нашу „Гет. Пил. Орлик і Фр.“.

²⁾ Головною причиною того, що Вольтер не згадує в своїй праці про Орлика, треба шукати в тогочасній політичній обстановці. Французький двір мав таємні зносини з Орликом, але офіційно давно вже признав короля Августа і тому не допустив до друку твору Вольтера, в якому, як відомо, особа Августа не висвітлюється в прихильних тонах. Друк „Історії Карла XII“, що почався в Парижі в кінці 1730 р., був сконфіскований урядом і книгу прийшлося друкувати в великій таємниці в Руані і то під прибраним іменем видавця.

³⁾ Лист в родинному архіві Дентевілів. Про нього див. наш „Вивід прав України“, „Стара Україна“, 1924, I, і окремих видбиток.

⁴⁾ 1729 р. Травень, стор. 973—979.

⁵⁾ Цікавої постаті молодого Орлика ми торкалися вже декілька разів в різних виданнях. Йому присвячуємо окрему студію.

⁶⁾ Jean René de Longueil marquis de Maisons. З приводу його смерті Вольтер писав 27. IX. 1731 р.: „Я загубив мого друга, мою підтримку і мого батька“ (Malond, Переписка Вольтера, I, 225).

⁷⁾ Мезон помер 13. IX. 1731 р. З Мезоном Григор міг познайомитись в Шамборі при дворі Станіслава Лещинського, з церемоніймейстром якого, бароном Мешеком, Мезон був в великій приязні. Лист Григора писаний з Марселю і переходиться в паперах Орлика в Архіві фр. Мін. З. С.

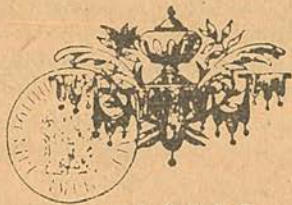
У кожному разі 6. III. 1730 р. Григор пише батькові: „Всі ваші інструкції одержав; що до вашої Дедуції я передав її Хранителеві Печатки (Шовеленові), а матеріали для життєпису короля Карла XII я також передав у належні руки¹⁾. Дуже вдячний вам за ці інструкції, тут дуже задоволені ними. Що особливо цікаво, це відомості про Гетьмана Мазепу й те, що ви розповідаєте про його проекти. Тільки Ваша Ексцеленція, що знає досконало цей проект, могли так це виложити. Як життєпис Карла XII побачить світ, а те ще невідомо, бо книга міститиме багато неприємних речей для короля Августа—всі дізнаються про справжній проект блаженної пам'яті гетьмана Мазепи й старшин козацької нації, які досі так жорстоко страждають“²⁾.

Із цього цінного для нашого питання листа ясно видно, що Григор докладно знав, як стоїть справа з друком Вольтерівської „Історії“, і що він дістав від батька якісь матеріали. Ці матеріали, за листом Григора, мусіли трактувати про зносини Карла XII з Ма-

Між ними головне місце займають питання, які ставив собі Вольтер і

HISTOIRE
DE
CHARLES XII.
ROI DE SUEDE.

Par M^r. DE Voltaire
TOME PREMIER

A BASLE,
Chez CHRISTOPHE REVIS.

M D C C X X X I.

зепою. На великий жаль, не знайдено досі тих матеріалів; із усього видно, що Вольтер не використав їх всіх, але вони вияснюють симпатії автора „Історії Карла XII“ до Мазепи, і на їх кошт ми можемо віднести все те, що торкається України й чого немає ні у згаданих вже друкованих джерелах, ні у самовидцях, про яких мова буде далі³⁾.

На цьому місці ми повинні зупинитись на нотатках Вольтера до своєї „Історії“, що переховуються у рукописному відділі у Паризькій Національній Бібліотеці⁴⁾.

¹⁾ Мова йде про „Вивід Прав України“ П. Орлика.

²⁾ Лист в Архіві Дентевілів, звідки походила дружина Григ. Орлика, Олена. Про цей архів див. наш „П. Орлик. Вивід Прав України“. „Стара Україна“ 1925, 1.

³⁾ Відносно того, яким чином ці матеріали попали до Вольтера, ми припускаємо слідуюче. 2-го квітня 1730 р. Вольтер писав до Тієрото: „Я Вас прошу передати через П. Мезона шведський рукопис“ (Foulet, op. cit., ст. 196). Як видно з дальнішого (Вольтер і не знав шведської мови), він не має на увазі рукопис шведською мовою, а схований у шведського посла, барона Гедди. „Ви—пише далі Вольтер—можете піти до шведського посла, або до його секретаря, або до капелана і спитати першого з них, кого зустрінете, цікаву реляцію про шведського короля“.

Бачимо, існував якийсь рукопис—реляція, зв'язана зі шведським посольством, Мезоном, Тієротом. Григор Орлик був частим гостем посольства, він мав шведський паспорт і приятелював з Геддою, родину якого знав ще в Швеції. В 1732 р., згадуючи в листі до батька цього Гедду, Григор пише: „...це йому особисто передав я Ваші інструкції про Козаків“. Оці „інструкції“ і могли бути матеріалами, про які згадує Вольтер в зв'язку зі шведським посольством.

⁴⁾ Оці надзвичайно важні матеріали, досі ще як слід не простудійовані (про них згадують лише Despottiers „Atheneum Français“ під 1849 роком, Geoffroy в „Revue des deux Mondes“ за 1863 р. та Бенгесо в своїй класичній 4-х томній бібліографії „Voltaire. Bibliographie de ses oeuvres. Paris, 1882 р., I, 372), уявляють з себе великий in fol. том в окладниці під шифром fr... 9722, на якій надпис „La Pologne, la Turquie, la Suède“ (оде умовчання імені Вольтера і було, мабуть, причиною, що вольтеристи не звернули на ці матеріали належної уваги). Том цей містить два мемуари маршала Шуленбурга, мемуар графа Понятовського, листи полковника de Villelongue'a, запитання Вольтера ріж-

з якими звертався до різних осіб. Ось ці нотатки—питання й відповіді—в такому вигляді, як вони збереглися у рукописах Вольтера ¹⁾.

Чи правда—чому я мало вірю, що король спочатку відмовився трактувати з Козаками, бо казав, що не хоче допомоги народу, що повстав проти свого володаря?

Не було нічого відомо про якийсь договір з Козаками. Ті, що були відданими Мазепі, шукали разом зі своїми старшинами протекції шведського короля без ніяких інших подробиць, і король подав їм цю протекцію, коли був в їх країні ²⁾.

Отже Вольтера займає перш за все питання пертрактації Карла XII з Мазепою і в цьому він лише був речником всієї європейської opinio, дуже заінтригованої прелімінаріями шведсько-українського союзу 1708 р... Проте важко зрозуміти відповідь спеціально підкреслюючи, неначе то не було ніякого попереднього договору між Карлом XII і Мазепою і що тільки вже на Україні прийшло до якогось акту, згідно якому Карл XII прийняв під свою протекцію Козаків. Тепер відомо, що такий договір таки був і саме Пилип Орлик подає у своєму „Виводі Прав України“ головні його точки.

Ні у своїх друкованих джерелах, ні у Шуленбурга та Понятовського Вольтер не міг знайти нічого про договір. Але якщо це Орлик, що дав відомості про договір, то чому таке категоричне заперечування в нотатках Вольтера? На це не беремося відповісти, а зазначимо лише цю суперечність, яку варто у всякому разі дослідити. Але для цього необхідні нові документи, що, мабуть, десь сплять по архівах.

8 і 9 ³⁾

Що за край Україна?

Чому вона спустошена?

Що за людина був Мазепа ⁴⁾?

Україна зовсім не спустошений край, навіть її можна вважати за одну з найбільш родючих країн у світі—тільки на межах Туреччини й Криму вона трохи спустошена, з огляду на часті наїзди цієї нації.

Мазепа мав гідність польського шляхтича, замолоду був пажем короля Яна-Казимира, при дворі якого мав змогу ознайомитись із військовою справою, бо був завжди в оточенні цього володаря, який окрім війни зі Шведами мусів ще витримати горожанську війну у своїм краю з кн. Любомирським. Мазепа був і не великого і не малого росту. Обличчя мав дуже негарне й таке приблизно, як малюють в римській історії Великого Манлія; що до його характеру, то був відважний аж до

ним особам і їх відповіді відносно тих чи інших моментів північної війни, нотатки самого Вольтера англ. мовою, листи Дезайера, Понятовського, Шуленбурга, реляції з Царгороду, Трансильванії, тексти договорів і т. и.

¹⁾ Est il vray (ce qui est peu probable) qu'il ait d'abord refusé de traiter avec les Cosaques parce qu'il disoit qu'il ne vouloit point etre secouru par un peuple rebelle à son souverain.

²⁾ Il ne fut point mention d'aucun traité avec les Cosaques, ceux qui etoient attachés à Mazeppa cherchoient la protection du Roy de Suède avec leurs chefs sans aucune autre particularité, et il la leurs accorda lorsqu'il fut dans le pais.

³⁾ Інші пункти не стосуються до нашої теми.

⁴⁾ Quel pays est l'Ukraine? pourquoi est-il devasté? Quel homme etoit Mazeppa?

нерозсудку, завзятий, прозорливий, жорстокий, жвавий і працьовник. Як гетьман, став таким господарем краю, що був у ньому більш абсолютним від самого царя¹⁾.

У цих нотатках два місця звертають нашу увагу. Перше—це портрет Мазепи, якого Вольтер не використав у своїй історії, друге—це абсолютна влада гетьмана, „більша від самого царя“. Останній факт Орлик завжди підкреслює в своїх листах, нотах і т. и. Як згадати також, що П. Орлик дуже любив покликатися на приклади з римської історії і Тит Лівій був один з улюблених авторів його, можна на цьому місці поставити питання, чи не від Орлика йдуть ці інформації? Кажемо лише „поставити перед собою питання“, бо відповісти на нього позитивно ще не можна...

Але що ми знаємо напевно, це те, що Орлик відіграв ролю у наближенні до Вольтера двох першорядних самовидців Шведчини—Шуленбурга й Понятовського. У вересні 1730 р. писав Григор Орлик до батька з Царгороду: „... Мій друг Де Ляріа одержав з Франції листа в справі матеріялів про Шведського короля Карла XII. Я назвав йому за вказівками Вашої Ексцеленції п. Бонака²⁾, генерала Понятовського³⁾, графа Дезайера та маршала Шуленбурга“⁴⁾.

Оцей Де Ляріа був драгоманом французького посла у Царгороді і інтимним приятелем Григора Орлика, якому багато допомагав підчас його дипломатичної акції в Царгороді. Із листування Вольтера ми дійсно знаємо, що він інформувався у Де Ляріа про матеріяли для своєї праці⁵⁾. Отже, чи то безпосередньо через Григора, чи то через самого Де Ляріа, у кожному разі Пилип Орлик причинився до навізання контакту Вольтера з Шуленбургом та Понятовським. Про останнього маємо певний доказ—це його лист до Пил. Орлика десь при кінці 1730 р.: „... я виконав Вашу комісію відносно французької історії Карла XII, хоч це все було вже так давно“...

Заглянемо у рукописні нотатки Вольтера і побачимо, що властиво дали йому Шуленбург і Понятовський. У власноручному меморіалі першого читаємо:

„Король вирішив повернути на Україну, країну Козаків, володар якої з титулом гетьмана називався Мазепою. Він з'єднався таємно зі швед-

¹⁾ Le païs de l'Ukraine n'est point devasté et meme il peut étre comparé aux plus fertiles contrées de tout le monde si non vers les frontieres de Tartares et de Turquie qui est un peu deserte à cause des incursions frequentes de cette nation. Mazeppa étoit un gentilhomme polonais dans sa jeunesse a été page du Roy de Pologne Jean Casimir à la cour duquel il a eu occasion de prendre quelque tinture de la guerre etant toujours à la suite de ce Prince qui outre la guerre de Suede a eu une guerre civile a entretenir dans son païs avec le prince Lubomirski. La figure de Mazeppa étoit d'une taille ni grande ni petite fort laid de visage et tel à peu prez comme on depeint dans l'histoire Romaine le grand Manlius, a l'égard de son caractere étoit hardy jusq'á la temerité; entreprenant, prevoyant, cruel, vif et laborieux... General des Cosaques il se rendit tellement maitre qu'il en étoit plus absolu que le Czar même.

²⁾ Бонак був французьким послом при Станиславі Лещинському підчас Шведчини і його реляції не раз торкаються Мазепи (це обговорюємо в спеціальній студії „Слідами Мазепи у Франції“). Пізніше посол в Туреччині, Бонак посередничив між царем Петром і султаном. В своїх споминах, виданих вперше в Гамбурзі в 1756 р. (є видання 1894 р. у Парижі), Бонак говорить також про Мазепу.

³⁾ Понятовський був замішаний в пертракціях Мазепи з Карлом XII. Потім їздив від Карла XII в Царгород і був близький до всієї родини Орликів.

⁴⁾ Шуленбург (1661—1747) маршал Августа Саксонського, побитий в 1706 р. Реншильдом. 15. IX. 1740 Вольтер знов листом питає у Шуленбурга його погляду „про марш Карла XII на Україну“, чим хотів скористатися для пулеміки з Нордбергом, автором відомої праці про Карла XII. З Шуленбургом Орлик почав листуватися вже з Салонік через Флемінга, міністра Августа.

⁵⁾ Voltaire. Oeuvres inédits par F. Caussy, Paris, 1914, ст. 188.

ським королем, щоб прискорити кінець цареві, щоб скористатися з цього й стати самостійним володарем... (слідують події, що не стосуються до нашого сюжету)... Мазепа з'явився врешті до короля, але скорше як утікач, ніж могутній союзник. Цар, що запідозрив вірність Мазепа, вислав князя Меньшикова із 2000 драгунів, щоб захопити Батурин, столицю Козаків, де було 2000 залоги. Город спалено геть до щенту й порозстрілювано усіх мешканців; усіх старшин, що попали до рук московитів, повішано й посаджено на палі. Портрет Мазепа було прибито до шибениці¹⁾. Цей приклад так вплинув на Козаків, що вони не могли виконати волі свого володаря (Мазепа), так що з того боку Шведський король не мав чого сподіватися". Далі оповідаються відомі речі про люту зиму 1708—1709 р. на Україні, про взяття Гадяча, про Полтаву й роллю Мазепа підчас утечі через Дикі Поля: „Це Мазепа порадив королеві й деяким вельможам ратуватися через пустелю на 50 миль, що межує з Туреччиною“.

Що до Понятовського, то у його записці з Вольтерівських нотаток читаємо: „... Король відкинув усі інші поради й пішов на Україну, країну родючу й обильну, де мав звязки з козацьким гетьманом Мазепою, що тайною кореспонденцією обіцяв королеві пригорнути весь край до нього“.

Після Полтави король запитав Мазепа, куди відступити—в Туреччину чи у Крим? І думка Мазепа переважила думки шведських генералів, бо він знав край. При переправі через Дніпро ескорт Мазепа перейшов перший, а за ним король, якого вели Мазепині люди²⁾.

Розібравши, оскільки це можливо в умовах сучасного вольтерознавства, джерела „Україники“ у автора „Історії Карла XII“, перейдемо до самих сторінок, що присвячені безпосередньо Україні. Поруч з перекладом Вольтерівського тексту ми вказуємо належне, на нашу думку, джерело, при чому знов нагадуємо, що Орликівські матеріали для „Історії Карла XII“ досі не знайдені і дуже можливо, що в них заховано багато з того, що мається у Вольтера і про що ми не в стані вказати джерела³⁾.

Beaujeu.
Tende de
Caspar.
Боплан.

„Україна, край Козаків, знаходиться між Кримським ханатом, Московією й Польщею, вона має більше ста наших миль з Півдня на Північ і майже стільки-ж від Сходу до Заходу; Бористен, що пересікає її, розділяє її на дві майже рівні частини. Найдальше на Північ висунута частина загосподарована й багата. Південна частина, що лежить при 48^о—одна із найродючіших країн світу, але при цьому найбільша пустеля. Погане врядування

¹⁾ Це сталося не в Батурині, а пізніше в Глухові.

²⁾ Тут-же в паперах Вольтера його власноручна замітка англ. мовою „Ukraine by the tartars bugiak fertile land but desert because exposed to the incursions of Valaks Moskovity“ (Україна біля Буджацьких Татар—родюча країна, але спустошена, бо відкрита для набігів московитських (sic!) Валахів“); див. автограф на стор. 42. 8. V. 1729. Вольтер прохав листовно у Тієрота мапу України.

³⁾ Повна назва першого видання „Histoire de Charle XII, Roi de Suède. Par M. de V***, Basle, Christoph Revis (в дійсності в Руані у Jore'a), 1731, 2 vol., 12°, I—IV+355 і одна ненум. стор., II—363 ст. і 2 ненум. Примірник Париз. Нац. Бібл. має шифр M. 1708 2 A 1—2. Бенгеско налічує до 1877 р. 107 видань, не рахуював перекладів.

Цікаве видання 1733 р., Амстердам 2 vol., 8°, 208 і 269 ст. (докладна рецензія зі згадками про сторінки, присвячені Україні, в тогочасному літературному журналі „Bibliothèque française“, Amsterdam, 1734, XIX, ст. 123—148), яке містить полеміку Вольтера з французьким мандрівником Ля Мотреєм. Останній в своїй „Remarques historiques et critiques sur l'histoire de Charles XII par La Motraye. London 1732“ оспорював між иншим роллю Мазепа підчас втечі за Дніпро. Про цього Ля Мотрея, що знав особисто Орлика і Войнаровського, пор. нашу розвідку „Андрій Войнаровський“, що саме нині друкується в Ювілейній Збірці НТШ.

- Кантемир. { придушило все те добро, що природа дала тут людям... Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Москвою, Туреччиною і Польщею, вона примушена була шукати собі протектора в одній із тих трьох держав.
- Tende de Caspar. { Україна піддалася спочатку Польщі, яка поводитися з нею зовсім як з поневоленою країною, відтак піддалася Московитові, що уярмлював її неначе рабів, як це завше є звичаєм у Московитів. Спочатку користувалися Українці (les Ukrainiens) привілеєм обирати собі володаря під назвою гетьмана, але скоро позбавили їх того права, й гетьмана стала признавати Москва. Той, що правив у ті часи, називався Мазепа й мав колись рангу шляхтича Польщі, бо родився на Поділлі. Слава Мазепа причинилась до того, що цар іменував його володарем України. Одного разу, як Мазепа був у Москві, звернувся до нього цар, щоб він (Мазепа) поміг зробити Козаків більше залежними. Мазепа відповів, що становище України і характер її нації є непереможні перешкоди для здійснення царських планів. П'ятий цар назвав Мазепу зрадником і загрозив, що посадить на палю. Повернувшись на Україну, вирішив Мазепа повстати. Він хотів стати незалежним володарем й утворити могутнє королівство з України й відламків Росії. Це була відважна людина, далекозора, невтомима у праці, хоч поважного вже віку.
- Пуфендорф. {
- Шуленбург. { Він з'єднався таємно зі шведським королем, щоб прискорити кінець царя.
- Шуленбург. { Шведські старшини нічого не знали про договір Короля з Козаками...
- Понятовський. { Мазепа врешті з'явився до Шведів, але скорше як втікач ніж могутній союзник. Московити викрили й попередили його плани; вони напали на Козаків і знищили їх до щенту; видані приятелі Мазепа, захоплені зі зброєю в руках, загинули в скількості тридцяти чоловік на колесі. Його міста спопеліли, його скарб загарбали, зброю й постачання, що приготовлено для шведського короля, було захоплено.
- Шуленбург. { Мазепа міг ледве сам вратуватися з 6-ма тисячами Козаків і кількома кіньми, навантаженими золотом та сріблом. Одначе він приніс йому надію на підтримку своїм розумом тій невідомій країні та любов'ю усіх Козаків, що розюшені на Московитів прибували відділами у шведський табір...
- Один лише козацький володар Мазепа дав змогу втриматися Шведам. Без його допомоги шведська армія загинула-б від голоду та мізерії.
- Цар запропонував Мазепі повернутися під його владу, але Козак залишився вірний своєму новому союзникові; чи боявся страшних катувань колесом, від яких загинули його друзі... Цар Петро, що добре поставився до полонених Шведів, колесував всіх Козаків, що попали до нього в полон¹⁾.

¹⁾ Ясно, що слово „джерело“ треба тут розуміти в найширшому змісті. Вольтер брав у згаданих авторів лише голій факт, який вже потім розробляв. Останні рядки про відношення до полонених Козаків з'являється лише з другого видання.

Розглядаючи „Історію Карла XII“, відомий французький скандинавіст часів другої імперії, Жофруа¹⁾ висловив певність, що вічною залишиться завдяки Вольтерові пам'ять про Мазепу. Дійсно протягом двох століть поети, письменники, маляри, композитори славили Мазепу, і почин всьому цьому дав Вольтер.

Багато років пізніше, у 1759 р. Вольтер знов мав нагоду згадати про Україну та Мазепу. На цей раз він писав історію щасливого переможця Карла XII і того, хто поховав українську вільність—царя Петра. Російський уряд за-для своєї пропаганди замовив Вольтерові скласти життєпис фундатора могутності новітньої Росії. Історія ця написана цілковито по інструкціям і матеріалам петербурзького уряду, що й досі переховуються в Ленінграді, в Публічній Книгозбірні. „Мазепа—читаємо в „Історії Петра Великого“—козацький гетьман, стара людина 70 років, або незадоволений царем, або непевний в силі Карла XII, хтів стати незалежним. Він відкрився у своїх планах Козакам, коли знаходився в 30 милях від Десни, але ці відважні люди не захотіли піти за ним“...

І все, бачимо, як оці рядки відмінні від того, що Вольтер писав колись в „Історії Карла XII“. Дамо місце тут згаданому вже Жофруа.

„Вольтер,—пише він, розповідаючи з „Історії Петра Великого“ про Мазепу,—знаходиться в утрудненому стані. Він повинен умовчати тут, що цар—як Вольтер сам писав в „Історії Карла XII“—обізвав Мазепу зрадником і загрожував захопити його край. Вольтер перекинує тут факти, щоб подобатися Росіянам, бо в „Історії Карла XII“ оповідає, що Мазепа прийшов до Шведів з невеликими силами тому, що попереджені Москвити знищили до щенту його Козаків, колесували його друзів і захопили його міста“... Та і як інакше—додамо від себе—міг Вольтер писати про Мазепу в історії, „обидва томи якої були абсолютно згідні з інструкціями Шувалова“ (лист до нього Вольтера від 19 лист. 1761 р.)?

Але цікаво, що в ленінградських паперах Вольтера переховується рукопис під назвою „Анекдоти про зрадника Мазепу, вибрані із меморіялу його секретаря Орлика, який був надісланий в 1721 р. до рязанського митрополита“. Справа йде видко про уривки з відомого листа Пилипа Орлика до Стефана Яворського²⁾ і видрані були ці уривки, як і назва „Анекдоти...“, самим Шуваловим з державного архіву, де переховувалися. Мета цього джерела Шувалівського ясна, звичайно—очернити в той чи інший спосіб Мазепу. Можливо, що рукопис Орлика був перекинутий, у всякому разі його варто було-б перевірити з Шувалівською копією.

Як ми вже бачили вище, Вольтер, що стосується Мазепи, пішов цілковито назустріч Шувалову і цариці, бо любив надто багатства та гонор у могутніх цього світу. Але ніколи „Історія Петра Великого“ не мала такого успіху, як „Історія Карла XII“. Ця вічно залишиться чудовою лектурою про Карла XII та його союзника Мазепу...

*Україна в історії Вольтера, Жофруа
і в інших джерелах, в тому числі до
меморіалу Орлика до Яворського*

1) В „Revue des Deux Mondes“, 1869. 15/XI. 2) Видруковано в „Основі“ за 1862 р.

З приводу

„Української паралелі до повісти „Горе Злочастіє“ акад. В. М. Перетца (Україна, 1924, кн. III).

В-осени 1924 року авторові сих рядків пощастило записати два варіанти (один цілий і фрагмент другого) й голос псалми „А што в миріє являєтце“... від сучасних чернігівських лірників Сергія Штупуна (з с. Кіїнки, Черн. повіту) й Василя Лімоза „Білого“ (з с. Білоуса того-ж повіту), а підчас праці над дотеперішніми чернігівськими виданнями етнографічних записів довелося зустріти в статті П. Н. Тиханова „Черниговські старці“ дуже подібну до тих варіантів псалму „Блудящій челоуѣкь“, записану від кобзаря Кондрата Самойленка (с. Ведільці, Черн. повіту) десь в році 1897-му чи 96-му¹⁾, й сливе одночасний з Тиханівським запис псалми „Про блудящого сина“ з Катеринославської губернії в „Матер'ялах“ Грінченка²⁾. Поза тим ця-ж таки псалма (під титулом „Син блудящій“) зафіксована з „голосом“ ще в репертуарі О. Вересая в сімдесятих роках³⁾ і в репертуарі лірника Євдокима Мокривоца (с. Сивки, Острозького повіту) в році 1894-му⁴⁾.

Рівнобіжне порівняння зазначених варіантів цієї псалми чи канти з списком вірші першої половини XVIII ст., що його публікував академик Перетц в III кн. України з 1924 р., впевняє в літературнім походженні псалми з того-ж джерела, як і даний список вірші, і це збільшує інтерес так до псалми, як і до вірші.

Самий сюжет цієї псалми-вірші доволі ясно відрізняється від євангельської притчі про блудного сина, бо в жаднім з цих варіантів не говориться: 1) ні про поділ майна між двома синами за життя батьків (другого сина навіть не згадано), 2) ні про життя „блудящого“ в чужих краях, голод і повернення його додому, 3) ні про бенкет з приводу його повернення й заздрість другого і т. д., а навпаки з усіма цими євангельськими атрибутами існує й нині зовсім инша псалма „Возвращение“, або „Бродив я далеко“...

Псалму-віршу, що про неї йде мова, треба поставити цілком осторонь від притчі й її драматичних оброблень, бо загальна схема викладу, цілком тотожна в усіх варіантах, складається лише з: 1) заяви блудящого, що йому ще є час покаятися, 2) опису ролі оточення або сатани в грішніні, 3) підкреслення ролі хмелю й п'яцтва для гріха взагалі, 4) приходу батька й матери для вмовляння сина (в деяких з варіантів наведено також і „навчання“ батьківське), 5) втечі від них сина й дальшого

¹⁾ Труды Черниговской Архивной Комиссии 1897—1898. Выпускъ второй. Черниговъ. Типографія Губернскаго Правленія (рік видання не зазначений). Статтю Тиханова див.: „Отдель второй“, ст. 65—158. Перед тим (в коротшій редакції) стаття Тиханова вийшла окремою брошурою: Черниг. 1897 (псалма на ст. 71—72).

²⁾ Б. Д. Грінченко, Етнографіческіє матеріали. Томъ III. Пѣсни. Черниговъ, 1899 (псалма на стор. 141).

³⁾ Записки ю.-в.-отд. И. Р. Геогр. О-ва, I, стр. 25, № 4.

⁴⁾ Киев. Старина, 1894, IX, ст. 442, № X.

його п'яцтва, б) наглої смерті й зустрічі з батьками в пеклі та звернення до них по допомогу (кінець з докладнішою трактовкою розмови в пеклі й висновками, відсутній у вірші, досить значно варіюється в псалмі).

В питанні про час складання вірші можливе припущення значно ранішого часу, ніж момент писання списку, що його публікував акад. Перетц. Перш за все, згаданий список є вже редакція де в чому попсована від кількаразового недбалого списування (так само і в усній традиції псалма ця дійшла до нас в дуже зміненому вигляді), але ритмічна будова більшості відомих варіантів псалми, що вона дуже добре в'яжеться з ритмом мелодій так Лисенківського, як і нашого записів „голосів“ до псалми, й факт тотожного з нею ритмового устрою „стихів“ новопублікованої вірші (крім дефектного першого)—свідчать, що вже під час списування згаданої вірші, ще-то в першій половині XVIII ст., повинна була вже існувати й співана її форма—псалма. За основну ритмічну формулу, в наслідок аналізу співаних редакцій, можна, здається, вважати: $\{(4+4)+5\}+2\{(4+4)+5\}$ (складів) з спорадичними змінами дрібних підгруп в ритмових межах, відповідних їм уступів мелодії; устрій же вірші вкладається гіпотетично в $N \{(4+4)+5\}$.

Немає нічого неможливого в здогаді, що псалма ця й була в свій час писана саме для співання, яко духовний „кант“. Рівнобіжне явище ми знаємо в практиці декого з наших духовних письменників кінця XVII—початку XVIII ст. Так, відомо, що Данило Туптало (мітрополит Дмитро Ростовський), коли він працював в Чернігівській духовній школі (70-ті роки XVII ст.), писав для своїх учнів твори драматичні, а також „заповняв свободное время своих питомцевъ составляя для нихъ канты и самъ избрѣталъ напѣвы для этихъ кантовъ“¹⁾.

З-поміж відомих „кантів“ Дм. Ростовського сучасні лірники дуже охоче співають ще псалму „Ісусе мой прелюбезний“.

Між иншим в листі до своїх ростовських вихованців (їх він теж не забував ні драматичними, ні поетичними своїми творами) Дм. Ростовський згадає також і блудного сина в такій ситуації, що вона мало нагадує евангельського зарівно з нашою віршею-псалмою: „дѣти, дѣти... вмѣсто ученія учитеся развращенія. Нѣщии отъ васъ вслѣдъ блудного сына пошли“...²⁾

Таким чином виникнення цієї псалми дістає (яко здогад) підстави шукати його в шкільній обстановці й дидактичних змагань вихователів. Те, що Д. Ростовський посилається на приклад „блудного“, як на щось цілком відоме, натякає на занесення ним на північ і цієї псалми „про блудящого“ юнака, що могла вже в кінці XVII стор. мати широкий вжиток по південних духовних школах.

Порівнюючи в рівнобіжній наступності рядки новопублікованої вірші з відповідними уступами зазначених на початку цієї статті варіантів псалми, дістаємо таке враження, що запис Малинки (від Острозького лірника) й публікований в Грінченка (від непрофесійного співця Катеринославщини)—найбільш відрізняються так від решти варіантів, як і від вірші, і уявляють із себе, мовляв, кінцевий результат еволюції цього канта в усій традиції. Кінець запису Малинки (де йде мова про „дванадцять понеділів“)—це навіть механічно приєднаний до цієї псалми попсований початок відомого духовного стиха—„Дванадцять п'ятниць“; подібні сліди змішання помітні й у двох останніх рядках Грінченківської редакції (також в середині, де додано яко дієву особу ще й янгола).

¹⁾ Труды Черниг. Губ. Архивн. Комиссии 1909—1910, вып. 8-й. Черниговъ, 1911. Цитовано стор. 37 (промова Доброгава). ²⁾ Ibidem.

Навпаки, обидва Чернігівські й Вересаїв варіанти ближчі до тексту вірші. Хоч найбільше окремих спільних з віршею висловів знаходимо в Тиханівській редакції, проте за цілком структурно (ритмічно) певні записи можемо вважати лише Лисенківський запис Вересаєвого варіанту й наш запис. На жаль, решта записів, певно, провадилася лише за проказуванням, а не за проспівуванням, через що саме ритмічні особливості псалми цілком природньо могли зникнути. Крім того найцікавіший, що до тексту, запис Тиханова, поза дуже невправним вживанням для запису чернігівських текстів російського правопису невитриманого ані фонетично, відносно місцевої вимови, ані граматично, що дуже утрудняє користування з того запису, мав ще й ту хибу, що „там щось наплутано“, як про це розповіли сучасні старці, що вони чули колись ще самого Кондрата. Дійсно, взаємне розміщення „стихів“ 3, 4, 5, 6 і 7-го нашого запису (див. додаток II) здається більш природнім, ніж вміщення слів „пришли къ сыну блудящему“... вже після самого тексту навчання батьківського „не пий, сину“... і т. д.

Не спиняючися докладніше на порівнявчій зіставленні згаданих у нас варіантів, що дуже збільшило-б цю статтю, адресуємо всіх, кого більш ґрунтовно цікавлять ті варіанти, безпосередньо до зазначених в примітках видань. Лише запис д. Тиханова наводимо цілком через великі труднощі, зв'язані з шуканням другого випуску Трудів Черн. Губ. Арх. Комісії, що він в наш час є бібліографічним раритетом (у самому Чернігові єсть лише один примірник цього випуску в книгозбірні 2-го Відділу Держмузею, де зберігаються видання Черн. Арх. Комісії).

Приклад даної псалми-вірші про блудящого доводить, що цілком можливо вже тепер конкретно простежити той реальний зв'язок, що існує між українським письменством XVII—XVIII ст. та репертуаром професійних співців-сліпців. Процес перетравлювання книжкової поживи в духовнім, мовляв, шлункові народнім і принатурення її до естетичного смаку останнього може вивчатися в наш час майже виключно на зразках псалм літературного походження, бо літературних паралелів до інших родів пісень значно менше, а для таких реліктів старої пісенности, як думи, й зовсім бракує. Тому з одного боку дуже на часі ретельне вибирування так мало ще дослідженого псалмового репертуару сучасних народніх співців-професіоналів (що полегшується з'явленням нещодавно видрукованої програми К. В. Квітки), а з другого — дуже корисним було-б підшукати до можливо більшої кількості псалм паралелі в зразках віршованих творів старого українського письменства для порівнявчих студій.

Вертаючися до псалми-вірші, що її сучасний варіант оце публікуємо, дозволимо собі висловити побажання, аби особи, що стрінуться десь з цим сюжетом випадково, не зреклися публікування своїх знаходок, а збирачі творів народньої словесности мали-б на оці цей сюжет і нарочито підшукували-б в своїх місцевостях тамтешні варіанти „блудящого“, бо випадкових даних та варіантів його ще замало для рішучих загальних висновків з приводу повстання, еволюції й міграції цього сюжету, хоч деякі особливості ближчих до Чернігова варіантів і натякають на можливість саме чернігівського походження його. Не зайвим було-б також рівночасно пошукати віршових обробок того-ж сюжету й серед зовсім майже недосліджених рукописних матеріялів Чернігівської Духовної Семінарії, спадкоємця місцевого Колегіуму XVIII ст. (що виріс з латинських класів Новгород-Сіверського, перенесених Лазарем Барановичем до Чернігова в другій половині XVII ст.), та матеріялів місцевих монастирських архівів.

Нижче наводимо запис Тиханова (зберігаючи правопис ориґіналу) та наш запис з „голосом“, на який співають цю псалму.

Блудящчий человекъ.

О, что у міри является,
 И всегда стутечно,
 Отъ человекъ началъ грѣшить,
 Вонъ безконечно.
 Вонъ грѣшачи—мислить сабѣ:
 Още я соби младъ,
 Покаюся предо смерти,
 Не пойду во гадъ,
 А якъ пойду у пекло, у гадъ—
 Сам не буду радъ.
 Ступивъ у саборъ у карчебной домъ,
 Хмѣлю закупивъ.
 А укупивши и выпивши да й умъ погубивъ.
 Не пій, сыну, у недѣлю рано,
 До служби вина:
 Бо есть блуда много,
 Зведе изъ ума.
 А сатана услѣдъ ходить,
 С ума празводитьъ,
 На грѣхъ, на блудъ, на разбойство людей празводитьъ.
 На грѣхъ, на блудъ, на разбойство людей празводитьъ.
 Пришли к сыну блудящему отецъ и матеръ,
 На добрый умъ научати,
 Што жаль дитяты.
 А вонъ одъ ихъ какъ звѣръ бѣжить,
 Слова не любить.
 Опившись вонъ пьянъ сидыть,
 Весело глосить:
 — Ой, Боже Милостивый, што я починивъ,
 Проклявъ той часъ и годину што я согрѣшилъ.
 Да умеръ грѣшній, некаюшчій,
 Пришла къ нему смерть.
 Бѣжить грѣшній огнем-пеклом,
 Хватився смутку.
 И взрывъ своего отца-матеръ—просить ретунку:
 — Ретуй мене отецъ й матеръ съее муки,
 Не подайте души моей у бѣсовски руки.
 — Нехай тебе, да мой сыну, Господь ретуеть,
 Што й живими й мертвыми усихъ завѣдуе,
 Што живихъ и мертвихъ усихъ обладуе.
 Спогибай, сыну, у огнѣ, у пекли,
 Бо такъ заробывъ.
 Прозводили на добрый умъ—
 Ты не возлюбивъ,
 Не слухаль ты отца й матеръ,
 Ни добрихъ людей.
 Буде твоя душа, да мой сыну,
 У пекли погибать,
 Покли приде Самъ Сусъ Христосъ
 Души ретовать,
 Души ретовать.

Примітка: після слідуячого запису Тиханова „Почаевська Божа Матерь“ вміщено таку нотатку (що стосується разом і до наведеної псалми):

„(Отъ слѣпого бандуриста, калѣки-перехожаго Кондрата Самойленка, крестьянина с. Водилиць, въ 35 верстахъ отъ Чернигова)“.

$\text{♩} = 192 \text{ М. М.}$ Додаток II.

А што в ми-ріє яв-ля-єт-це всег-да сту-теч-но, Ат че-ло-век
НА-ЧАВ ГРЕ-ШИТЬ ВУН БЕЗ-КО-НЕЧ-НО. ЗВЄ-ДЕ ІЗ У-МА.

1. „А што в миріє являєтце
Всегда стутечно“.

А	}	чалавієк начав грешить	}	2-чі
Ат				
Он	}	безконечно		
Вуон				

2. Вуон грешачи мислить сабіє

„А ще $\left\{ \begin{array}{l} \text{я—сабе} \\ \text{ж—то я} \end{array} \right\}$ млад:

Покаюся	}	прежде смерти—
впокоюся		

Не пойду ув ад.

А ек пайду в пекло	}	ва ад
		во гад

Сам не буду рад“.

3. Пришли к сину блудящему
Атец і маті

Научали на добрую,	}	2-чі
Бо жаль дитяти:		

4. „Не пий сину в неділю рано
да служби вина,

{	2-чі	Бо есть	}	в вині блуда	}	много—	}	2-чі
				в вині блудства				
			Дой зведє з умà					
			Зведє із умà					

5. А вуон ад їх как звер бежить,

слова	}	не любить,
Бога		

Напившися вуон п'ян сидить,	}	2-чі
Весело глосить.		

6. А сатана у $\left\{ \begin{array}{l} \widehat{\text{слід}} \\ \widehat{\text{світ}} \end{array} \right\}$ ходить—
 На грієх празводить,
 На грієх, на блуд, на разбойство
 $\left. \begin{array}{l} \widehat{\text{людей}} \\ \widehat{\text{усієх}} \end{array} \right\}$ празводить. } 2-чі
7. А боже муой, милостивий,
 Що я сачинив!
 Прокляв той час і годину, } 2-чі
 Кали согрешив!“
8. Да вмер грешний некаюший—
 Пришла к єму смерть;
 Да йде грешний огнем пеклом—
 Хватився смутку,
 І взрив отца і матір—
 Прасів ратунку:
9. „Ратуй, ратуй, отець і мать
 Ат сее муки,
 Не видайте душіє масей } 2-чі
 В бесовські руки!“
10. „Нехай тебе, дитя мое,
 Гасподь ратує,
 Що й живими і мертвими } 2-чі
 Сам заведе,
11. Терпи синку, що мусиши,
 Бо сам заробив:
 Научали на добрую, } 2-чі
 Ти-ж не возлюбив: }
12. Не слухав ти атца і мать,
 Ні добрих людей,—
 Буде-ж тепер душа твоя
 Вечно пагигать,
 Покли прийде сам Сус Христос
 Душі ратовать“:

Для збереження місця відмінні вислови редакцій Василя і Сергія вміщені один під одним (горішні належать Василеві, спідні Сергієві). Від 7-го стиха — „а Боже муой милостивий...“ до кінця подається лише Василева редакція (списано підчас Здвиженського ярмарку 1924 року), бо від Сергія цієї частини псалми почути не довелося. „Голос“—стосується лише до 6-х перших „Стихів“ редакції Сергія.

27 січня 1925 р.

м. Чернігів.

Підчас складання статті „З приводу української паралелі і т. д.“— залишилася невикористаною капітальна праця професора М. Сперанського „Южнорусская пѣсня и современные ея носители“ (Сборн. Истор.-филол. Об-ва при Институтѣ к. Безбородко въ Нѣжинѣ, т. V, Київ, 1904), бо цього видання не можна було знайти в Чернігові.

Нині, коли згаданий том „Сборника“ одержано в Чернігівському Держмузеї (шляхом міни) і зазначена праця дісталася нам до рук,—маємо

можливість доповнити вказівки на дотичну літературу (свідощтвами про існування варіантів псалми, що про неї йде мова).

В перелічку п'єс, що виконують їх тридцятеро проф-співців з губерень Черніг., Полтавськ. й Харківської (розділ—„Репертуары“ праці проф. Сперанського на ст. 159—175 та 146 згаданого збірника), подибуємо нашу псалму в 16-х співців¹⁾. За винятком згаданих у нас варіантів Кондрата Самойленка (текст Самойленка перевидано у наш. статті), Остапа Вересая й Євдокима Мокривога—можемо за працею проф. Сперанського подати ще такі ймення співців, що знали цю псалму:

1) бандуриста Дуба Прокопа (Кієв. Стар., 1882, VIII, Етнограф. Обзор., XII, 1892);

2) бандуриста Братиці Павла (Кієв. Стар., 1884, 1—20; XII, 639; 1902, V, 303);

3) бандуриста Пархоменка Терешка (текст і „голос“ в згаданій праці пр. Сперанського, ст. 214);

4) бандуриста Кравченка Мих. (Кієв. Стар., 1902, V, 303);

5) „ Нетеси І. (Сборн. Ист.-Фил. О-ва при Харьк. Ун-тѣ, XIII, 1902);

6) бандуриста Древкина П. (ibidem, також: Етногр. Обзор., LVII, 1903);

7) „ Гащенко П. С. (ibidem, також: Етн. Обзор. LVII, 1903);

8) лірника Гоманюка Ан. (Кієв. Стар., 1898, X);

9) „ Маслюкова А. (Етн. Обзор., LIII, 1902);

10) „ Приходька А. (за вказівкою пр. Сперанського);

11) „ Богущенка Я. (Сб. Ист.-Фил. О-ва при Харьк. Ун-тѣ, XIII, 1902);

12) „ Новака Я. (рукоп. мат. В. В. Данилова, використані у пр. Спер.).

Поза тим безіменна згадка за текст псалми:

13) „южно-русский (полтавский) текстъ изданъ въ Кієв. Стар. 1883, II, 470“.

Подидується ця псалма або під титулами „Понеділок“, „Блудящий чоловік“, „Блудящий син“, або без титула, тоді подається заспів: „Що в мирі являється“, „Ой хто в мирі“... і подібні.

В згаданій праці проф. Сперанський між иншим робить спробу своєрідного „статистичного підрахунку“ для встановлення відносної „популярности“ певних сюжетів. Не вважаючи на ясність того, оскільки відносну ціну мають спроби таких підрахунків при теперішнім стані відомостей за репертуари (дуже випадкових і майже скрізь лише часткових—неповних), скористаємо все-ж з тих підрахунків.

З-поміж 90 назв п'єс цього гатунку (дух. стихів), що є в списку репертуарів, поданим в його праці, проф. Сперанський виділив 30, що вони зустрічаються не менш як у 4-х співців. З цих 30-х лише чотири подибуються більш як у десятиох старців. Це: 1) безумовно найпопулярніший „Лазар“ (20 вар.), 2) „Николай“ (17 вар.), 3) „Що в мирі являється“ (13 вар.)—як ми вже бачили, відомо проф. Сперанському (16 вар.) і кількість 13—помилкова та 4) „Алексѣй, Божій чоловікъ“ (10 вар.).

Коли до цього додати: 1) Грінченківський (з Катеринославщини), 2) Лімозівський та 3) Штупуна С. варіанти, що їх додано до нашої

¹⁾ Не ручимося за певність цього твердження, бо, на жаль, не мали можливости познайомитися з цими варіантами, а облік на підставі лише назв п'єс може звичайно бути й помилковим.

статті, а також (на підставі наших матеріалів по обслідах Здвиженського ярмарку 1924 року й Десятухи 1925 року в Чернігові) долучити до цього відомості, що псалма ця є в репертуарах: 4) Неонили Юрчикової (село Черниш, Городнянського повіту), 5—8) чотирьох співаків (Петра Кошки, Григора Овчаренка, Катерини й Маші), що співали її разом з Лімозом підчас нашого запису, 9—14) Сохвини Дмитрикової, Катерини Томилкової, Грицька Костюченка, Луки Болсуна, Євхима Штупуна та Астахвія з с. Лашуків і 15) Глушценка (Демудького „Ліра і її мотиви“, Київ, 1907, стор. 47, № 46), то в загальному підрахунку матимем відомості про належність псалми до репертуарів 31 співця.

До загальних сум варіантів проф. Сперанський додає ще й суми по губернях. Так, з підрахованих 13-х варіантів „Блудящого“—сім позначені як чернігівські, 4—як харківські й 2—як полтавські. Коли-ж з перепущених¹⁾ 3-х—додати два безперечно чернігівські та 13 теж чернігівських, за які ми маємо відомості, варіантів, то споміж 31—мінімум 22 треба віднести до чернігівських варіантів.

Під сумнівом, що до визначення місця, залишається варіант „Є. Мокровоза“: записувач цього варіанту О. Н. Малинка в своїм поданні в Київськ. Старині говорить ніби-то про Острог¹⁾ (значить, Волинь), тоді як проф. Сперанський зараховує Мокровоза до лірників Чернігівщини (Остерського повіту), хоч посилається на те саме видання добр. Малинки. (Чи то ми маємо друкарський огріх Київ. Стар., чи помиляється проф. Сперанський—встановити нині важко, але факт, що Мокровіз—учень Ямпольського з Глухівщини лірника Михалевича—скоріш промовляє за належність його до Чернігівщини. Проте, з-поміж сучасних чернігівських старців двоє (Павло Гадун і Євхим Штупун) ходили слідом за своїм вчителем аж на Дін, де й жили десь роки півтора.

При сій нагоді справляю оці друкарські помилки в нашій статті „У десятуху“ („Укр.“ 1926 р. кн. IV).

Стор.	Ряд.	Надрук.	Повинно бути:
62	4 зг.	року 1836	року 1786
68	11 зн.	парти	парить
71	8 зг.	з Перислава	з Пернеслава
72	17 зн.	вмовляла	вмоляла

¹⁾ Відносно слова „перепущених“ повторюємо застереження про можливість і нашої помилки, поскільки ми не мали можливості звернутися до джерел відомостей пр. Сперанського.

²⁾ На стор. 434, IX № за 1894 р. Київ. Стар., двічі згадано: 1) „Острожского уѣзда“... 2) „въ г. Острогѣ“...

М. Коцюбинський і М. Кононенко.

Сторінка з історії ранньої творчості Коцюбинського.

Критична література мало подає відомостів про творчий шлях М. Коцюбинського. В спеціальній праці ак. Єфремов доводить, що Коцюбинський перейшов довгий шлях шукань, поки позбувся реалістично-побутової школи Нечуя-Левицького—Мирного і дійшов вершин сучасної літературно-мистецької техніки й психологічної трактовки тем, а також зазначає, що „цілі смуги життя (Коцюбинського) лишаються цілком неосвіченими“¹⁾; до таких прогалин у житті-творчості Коцюбинського належить і питання, під чим безпосереднім впливом виросла кольоритна поетична постать цього письменника-артиста. Мені пощастило натрапити на документи, що хоч почасти заповнюють цю прогалину.

Досліджуючи характер творчості Коцюбинського по його автографах, що в Чернігівському Радянському Музеї (бувш. В. В. Тарновського) переховуються, я найшов дві редакції образка Коцюбинського „Пісня“, що тепер нам відомий під заголовком „На крилах пісні“²⁾.

Першу редакцію Коцюбинський написав дрібною графікою на 16^{1/2} сторінках поштового паперу. Дата—14 січня, 95 року. Цю редакцію двічі перероблено. Спочатку автор закреслював одно й надписував друге чорним атраментом, а потім—увесь рукопис остаточно виправив, найбільше що до стилю, червоним атраментом. Композиційних змін майже немає. Другу редакцію, очевиднож, переписано з першої, бо всі вставки й поправки попередньої увійшли в другу. Все, що викинуто з першої, сюди не ввійшло. Переписав її Коцюбинський збільшеною, чіткою графікою на 24 сторінках поштового паперу. Дата—січень 1895 р. Цю другу редакцію, як виявляється з найдених листів, Мусій Степанович Кононенко виправив чорним олівцем і на берегах зробив вказівки й пояснення, які поправки треба зробити й через що.

Зважаючи на цінність вищезгаданих найдених листів М. Кононенка, наведемо їх вповні. Перший лист:

3. VI—1895. Київ.

Любий Добродію!

Відповідаю Вам разом на два листи. Перш над усе бажаю, щоб та чарівна природа, яка оточає Вас навкруги, натхнула Вас багато хороших думок, а талановите перо Ваше переказало їх нам. Тут до речі скажу Вам про Вашу пісню, яке вона справила на мене вражіння і що я про неї думаю. Загально кажучи вона мені не тільки подобалась, а навіть, припала до душі, але-ж разом з тим здалось мені, що було-б ще краще, коли-б з початку скоротить було трохи першу картину, а тоді під самий кінець викреслити де-кілько стрічок—після сього поетичні ма-

¹⁾ Акад. С. Єфремов, „Коцюбинський“, критично-біогр. нарис, 1922, ст. 4.

²⁾ Цю назву автор дав тільки в 1901—1902 р. З цього приводу він напр. писав 23. XI. 1902 р. до В. Гнатюка: „Я прохав-би це останнє оповідання (Пісню) назвати „На крилах пісні“; це більше відповідає змістові“. Коцюбинський М., Листи до В. Гнатюка, ст. 46 і 51.

люнки витримані були-б поодинокі і в своїй цілісті були-б, так сказати, урівноважені, бо тут, справді, приходиться авторові малювати частки картин природи з її обставинами, але малювати так, щоб при з'єднанні частин получилась одна витримана картина з деталями і перспективою. По моему перша частина (початок) трохи величенька, можна без шкоди де що викреслити на користь головнішим та виразнішим фарбам, уміло вихопленим, але по де-куди затушованим деталями. Може я висловлююсь туманно, але не поправляю себе, бо думав, що так висловлюсь коротше, а того не вказую місць, а кажу загально. Що до збірника¹⁾, то мали його видавати у Львові, але впорядкування його, за браком матеріалу, так довго тягнеться, що не знаю, чи й вийде з нього що небудь. Почекайте трохи, бо ще ніяк не встиг докладньо розвідатися про це—перешкод було багато: то нема того, кого треба, то не застану потрібної людини, а останніми часами, більше двох тижнів, гостювали у нас Львівські пані та паночки, душ 7; позавчора тільки виїхали. Возили їх на могилу, усоложали дома і т. д.

Ціми днями були у нас балачки про секції²⁾, але добалакались замісто того лишень до ось чого: запрошувати своїх знайомих словом і листами прилучитись грішми до заповоги купувати людові користні книжки. Хто прихильний до сього, то хай офірує скільки хоче або може, бо уряд сам не здолає заводити на свій кошт читальню по селах, а таким чином ми сприятимемо розвою, добуваючи книжки з перших рук. Хотілось би до кінця авгу́ста або на початок сентября скупкувати у одно місце все те, що буде офіровано і зібрано прихильниками, себ то надіслано до Києва кожним. Коли ви не супроти сього, то приставайте ділом, дбаючи округ себе і листами. На філоксеру поїхало поки що три душі³⁾—Мальований Гав. Ів. Міх. і Камінській. Кожушок здається не поїде, але він мабуть сам писав Вам про це. Микола поїхав уже додому, а також і Кучинський—обидва скінчили—перший по 2 степені, а другий по 1-й.

Кожушок теж скінчив (2 степ.).

Лаються люде, що на листи їх нема відповіді. Відповідатиму обов'язково на місяць раз, а може й два, не залічуючи сюди особистих інтересів, більше мабуть не спроможусь, бо опріч особистого листування з родиною, знайомими і часописями, маю ще відповідати і оповіщати обов'язково 9 душ⁴⁾,—одному не стає ні часу ні спромоги, а иноді за-

¹⁾ Мабуть, мова йде про один із збірників, що видавались у Львові, як от „Ватра“, „Левада“, але, як видно з другого листа автора, справа ця ні до чого не дійшла „за браком матеріалу“.

²⁾ Мабуть, мова йде про акційне торговельно-видавниче товариство, але справа й з цим не пішла, бо „добалакались“ лише до того, щоби „оферували скільки (хто) хоче або може“. Характерна риса українофільських громадських засад.

³⁾ 1. Мальований Гав., може брат політичного вигнанця того часу Мальованого.

2. Ів. Міх., може Ів. Міхновський, брат Миколи Міхновського.

3. Камінський.

4. Кожушок.

5. Микола, мабуть, Мик. Міхновський, правник, автор збірника віршів „Лірика“, що йому, яко давньому знайомому, Кононенко присвятив збірку віршів „Струна“ („Четверть сотні ліг“, „Мій серця цвіт“, „Ти, друже, пам'ятаєш“).

6. Андрій Кучинський дійсно в ті часи скінчив університета. Він написав розвідку про Є. Гребінку, описав подорож по Швайцарії, але потім потрапив в урядові кола м. Київ (був. учителем гімназії) і скоро одійшов од української культурної праці. (Згадки академіка С. Єфремова).

⁴⁾ Очевидячки, мова мовиться про одне з літературно-культурних, а може й політичних товариств, що існували тоді на Україні, як от громада „Тарасівців“, що тоді вже почали ширшу підготовчу організаційну працю, що пізніше, в 1897 р. оформилась у „Всеукраїнську Організацію“ (див. про неї згадку у акад. Єфремова „З громадського життя на Україні“).

тримує відповіді 20 дата, що не поступає в свій час і мусиш чекати її, щоб купити марок, але остання неприємність усунена—маєте право требувати відповіді ділової, за яку несучи відповідальність.

Коли відомий Вам адрес Діда¹⁾, то прохав-би Вас надіслати мені.

Посилку Вашу одержав. Щиро спасибі Вам за подарунок! Решту віддав, кому слід²⁾. Посилка Ваша трохи спізнилась, або вірніше я не дочекався її і замітки свої послав до „Зорі“ раніше, так, що там надруковано вже про обидві Ваші книжечки, але мені хотілось було разом і про „Хо“—та тепер уже пізно. Згодом писатиму спеціально про „Ціпов'язя“, а тоді не мину і „Хо“.

Коли замітки мої не подобаються Вам, то вже як хочете—другого сказати не міг.

Щиро стискаю Вашу руку і бажаю Вам всього найкращого.

М. Кононенко.

Р. С. Мальований сперва поїхав до Одеси, а тоді вже далі, і буде в Рені мабуть коло 15 іюня.

1895 р. VI—25.

Мій любий земляче!

(Вишлю пізніше—переглянувши „пісню“). Зараз одержав Вашого листа з поличчям і перш над усе щиро дякую Вам за надіслану фотографію.—Я так радо, так любо привітав її, як ніби Вас самого—Спасибі Вам! З літературним збірником нашим мабуть нічого не вийде, бо навіть не можу допитатись у кого саме вилежеться і той убогий матеріал, який довелося зібрати. Збірник призначався до друку за кордоном³⁾. Що до „Кіев. Стар.“, то чутка ця зовсім дурниця!

Така тільки думка є, щоб клопотати о дозвіл⁴⁾. А ось подам Вам справді факт, що вказує трохи на совісліві або більш менш справедливі відносини цензури до наших рукописів. Де кілька місяців назад подана була до Одеси рукопись (оповідання для дітей). Цензор подав її до Главн. Упр. по дѣл. печати. Там найшли себе не компетентним: чи дозволити таку рукопись, чи ні? Передали зшиток у Міністерство Освіти. Міністерство надіслало її Попечителю Кіев. Учеб. Округу, щоб цей дав переглянути рукопись компетентній людині. Попечитель при бумазі надіслав її учителю гімназії і разом з тим редак. „Кіев. Стар.“⁵⁾ на цензурне заключеніє. Рукопись цю і бумагу я сам бачив і читав. Як озвався про неї філ.—не відаю, але тоді-ж висловив я йому, що тепер цілком від його залежить або заборонити або дозволити. Цей факт на мою думку не поганий і ніби тхне якимсь кращим, ніж було до сього часу.

Сьогорня перегляну Ваше оповідання і там пороблю ті уваги, які, здається мені не зовсім зайві⁶⁾, дарма що тут справді кожне слово мусить стояти на своєму місці, але ж найбільше повинні бути витримані частки, що складають собою цілу картину поезії,

¹⁾ Дід—це Віталій Боровик, згаданий акад. Єфремовим у праці про Коцюбинського. [Згадка проф. Є. Тимченка].

²⁾ Очевидячки, мова йде про книжки.

³⁾ Очевидячки, мова йде про збірник, згаданий в попередньому листі.

⁴⁾ Мабуть, мова йде про намір Українців-Киян клопотатись про дозвіл містити в „Кіев. Стар.“ белетристику українською мовою.

⁵⁾ Мова йде про В. П. Науменка, що був учителем 2-ої гімназії і редактором „Кіевской Старини“. Яку дав рецензію на згадану книгу „Філ“, не відомо, але добре відомо, що після рецензії це „оповідання для дітей“ до друку не було дозволено, як і „впрядь“ з того часу не дозволялось друкувати подібних оповідань (Згадки акад. Єфремова).

⁶⁾ Підкреслення мое (І. Л.), решта—авторове.

картину музики душі, а музика ця мусить бути витримана, як хороша пьеса (у ногах) щоб читач міг наблизитись до автора і зрозуміти і очарувати себе не так, як йому хочеться, а так, як почуває художник, у якого глибше і ширше чуття поезії і естетики взагалі.

Таке розуміння творів найвірніше і найбажанніше, бо воно доторкається до кожної душі, тільки з тєю різницею, що один почуває глибше, другий менше. Коли ж художній увір дає спромогу зрозуміти його кожному по своєму¹⁾, і кожному по своєму впиватись—тоді автор не досягнув своєї мети і душею своєю не поділився зо всім, а розворушив тільки читача і поміг йому вообразити картину.

Воно звісно і це добре, але ж далеко краще, коли увір наближає читачів до вірного розуміння чуття авторського, а не ворушить у йому тільки його (читачевого) власного. Ми більше розуміємо радість, або страждання душі тільки тоді, коли переживаємо сами так само, як той, на якого дивимось, або розуміємо, або коли вгадуємо тільки, тоді з'їжаємо на власний ґрунт і плачемо не по покойнику, а по собі самому. (Приписка на березі): „Вибачте, що наговорив може трохи зайвого, але я хотів би, щоб Ви зрозуміли, що саме вимагаю я від Вашої пісні¹⁾“.

З цих листів ми почасти бачимо, якого літературного напрямку був М. Кононенко, але нам треба детальніше зупинитися на постаті цього критика-порадника дебютанта-Коцюбинського, щоб з'ясувати, в якому напрямкові він міг виховувати чи направляти найкращого представника українського художнього слова.

Мусій Степанович Кононенко (псевдонім Школиченко) народився одного року з Коцюбинським в сем'ї бувшого кріпака, в Прилуцькому повіті на Полтавщині. Через тяжкі родинні обставини він тільки два роки вчився в сільській школі. Уже тоді він почав складати вірші покаліченою російською мовою і, тільки з направи старшого брата, складає вірші рідною мовою на зразок народніх пісень (так, як і Коцюбинський). Шіснадцять років він заробляє пахалком у проф. Шкляревського, в Києві. Тут уперше знайомиться Кононенко з українською книжкою, читає „Тополю“, „Наймичку“. Перша йому не сподобалась змістом. „Це так, неначе казка,— по що це писати в книжку“. „Наймичка“—ж зробила на нього таке глибоке враження, що він перечитував її кілька разів і плакав, як дитина. 1883 року Українці-Кияни довідуються про поета-самородка і допомагають йому видати першу поему—„Нещасне кохання“, а 1885 року Кононенко видає збірку віршів—„Лира“. Чотири роки (1885—1889) він перебуває у війську. Позбувшись царської казарми, Кононенко в 1890 р. стає діяльним співробітником в галицьких виданнях: „Зорі“, „Правді“, „Буковині“, „Дзвінкові“, „Літ.-Наук. Вістнику“: пише вірші, прозу й критичні статті. У віршованій поезії він слабенько переспівує Шевченка („Вечір“, „Нещасне кохання“), хоч часом у нього пробивається й шире поетичне чуття; в деяких Кононенкових віршах брешуть громадські мотиви („Завтра“, „Після дощика в суботу“); користується він і мотивами народньої творчості („Могила“). В прозі Кононенко дав декілька реалістично-побутових малюнків стилістично примітивних і сюжетно мало цікавих („Злодій“). Критика зразу помітила Кононенка і поклала на нього немалі надії (Комар, Огоновський), але²⁾, на жаль, надіям тим справдитись не судилося. І цього сина кріпака пожерла царсько-сатрапська „торма народів“. Нудженне життя дитини-селянина, панські покої, муш-

¹⁾ Підкреслення мое (І. Л.), решта—авторове.

²⁾ Література: 1) Комар, „Життєпис Кононенка“, „Зоря“, 1887 р., стор. 35—36
2) О. Огоновський, „Історія літератури руської“, ч. III. 3) „Вік“, т. I, 1902 р., стор. 382
4) Большая энциклопедия, т. 11, 5) Українська муза, 1908 р., вип. 5, стор. 534.

тра „в смердячій хагі“ і поневірвання по канцеляріях позбавили його доброї літературної школи, надломали творчу силу поета-селянина,—і загинув талант для рідного письменства. Кононенко рано зійшов з широкої літературної ниви, хоч до останніх днів не переставав цікавитись літературним життям на Україні (його віршовані бібліографічні замітки про творчість різних письменників, навіть передостаннього часу, як от про Олесья, Чупринку й ин.) Помер він 1922 року забутий.

В 1895 році Кононенко уже остаточно виявив себе, як письменник і критик; багато його творів написано до цього року¹⁾.

Оглянувши літературну творчість Кононенка, спробуємо з'ясувати тепер, до якої літературної течії він належав²⁾. У листі від 3. VI Кононенко писав: „було-б ще краще, коли-б спочатку скоротить було трохи першу картину, а тоді під самий кінець викреслити де-кілько стрічок—після сього поетичні малюнки витримані були-б поодинокі і в своїй цілості були-б, так сказати, урівноважені“.

Тут, як бачимо, поради Кононенка головним чином композиційного характеру і дійсно цінні. Тут критик хоч почасти своїми вказівками наближається до стислої будови твору в дусі новелістів-імпресіоністів, що їх найкращим представником в українському письменстві і був Коцюбинський. В другому листі від 25. VI він писав, що „кожне слово мусить стояти на своєму місці“ і „що найбільше повинні бути витримані частки, що складають собою цілу картину музики душі, а музика та мусить бути витримана, як хороша пьеса (у нотах), щоб читач міг наблизитись до автора і зрозуміти, і очарувати себе, не так, як йому хочеться, а так, як почуває художник, у якого глибше і ширше чуття поезії і естетики взагалі. Коли-ж художній утвір дає спромому зрозуміти його кожному по своєму, і кожному по своєму впиватись, тоді автор не досягнув своєї мети“.

Тут, поруч з цінними вказівками, що автор повинен уміти направляти читача, організувати його емоціонально в бажаному авторові напрямкові, бачимо й ідеалістично-естетичну плутанину, що межує з абсолютним нерозумінням природи й завдання літературного твору.

З цього коротенького огляду ми можемо уявити собі невеличку постать досить наївного народника, що, як бачимо, не зовсім точно орієнтувався в літературних справах, хоч деякі його замітки в свій час і мали цінність (урівноваженість композиційної будови). Тепер нам почасти стає зрозумілим, чому Коцюбинський, маючи такого радника, в тому-ж самому 1895 році жаліється в листі П. Мирному на брак потрібної йому критики.

Розглянемо, які-ж поправки і вказівки робить Кононенко в рукопису Коцюбинського, що з цих поправок і вказівок приймає Коцюбинський, а що відкидає,—тоді нам, може, стане ясно, чи актуальний був вплив Кононенка на творчість Коцюбинського. Вказівки ці, як бачимо з листа, автор давав з скромним попередженням: „Може чим небудь і скористуєтесь“, але все-таки в досить категоричній формі: „Вибачте, що наговорив може трохи зайвого, але я хотів-би, щоб ви зрозуміли, що саме вимагаю я від Вашої пісні“.

1) Поема „Нещасне кохання“—1883 р., 2) Збірник віршів „Ліра“—1885 р. 3) Казка віршем „Москаль, змії та царівна“—1889 р., 4) „До українських панів“, 1891 р., 5) Казка „Ратуй“, 1892 р., 6) „Злодій“—1892 р., 7) „Вихристка“—1892 р., 8) „З богом не змагайся“, 9) „Критичний аналіз віршу Шевченка „Ой люді, люді, моя дитино“, 10) Критичний огляд деяких творів Коцюбинського в „Зорі“ 1895 р.

Тільки в 1917—1918 рр. Кононенко видав зібрання своїх творів в п'яти томах, під загальним заголовком „Хвилі“ (Полтава).

2) Щоб краще виявити його погляди на літературну творчість, підкреслено деякі місця з наведених листів.

Виконуючи обіцянку, дану в листі від 25. VI. 1895 року: „Сьогодні перегляну Ваше оповідання й там пороблю ті уваги, які, здається мені, не зовсім зайві“,—Кононенко читає, мабуть, спеціально переписаний і надісланий од Коцюбинського на його розгляд образок „На крилах пісні“ і робить такі поправки і вказівки, додавши спершу попередження: „Помітки мої часом не на своєму місці, бо бракує прогалюватин, але Ви зрозумієте, що до чого відноситься, і коли згодитесь з чим, то візьміть до уваги“.

В тому місці рукопису, що відповідає рядковій третьому стор. 215 тому I творів Коцюбинського¹⁾, Кононенко викреслив олівцем три рядки: „Не знаю, чи то з усіма таке діється, чи то лише зі мною, спраглим усього рідного, тепер далекого від мене, але...“ і зробив таку увагу: „Зайве—особливо в такому місці, як це“. На думку рецензента, може, і не без художньої підстави, цей уступ краще було б передати без резигнації автора, словами: „Згуки пісні, що торкались мого вуха, лягали перед очима фарбами“.

Цю пораду автор, на жаль, не прийняв до уваги і тим може й обезбарвив художність цього уступу.

На сторінці рукопису відповідно до сторінки 215 творів Коцюбинського Кононенко закреслив:

А невеселий отаман по табору ходить:
Що він ходить, білі ручки ломить,
Він словами говорить“.

Ці два рядки він відніс до уривка віршу:

„Ой ви хлопці, ви добрі молодці,
Ой беріте дрюки в руки“... (стор. 223)

і зробив таку увагу: „Ці два вірші не на своєму місці, а того роблять не підходяще вражіння і не гармоніюють з обставинами (див. стор. 21). Варіант пісні попався такий, що зразу отаман „сумний“ по табору ходить. Таке обмалювання отамана робить його не отаманом, а якоюсь смутною людиною, або вказує, ніби кожний отаман повинен бути таким. Краще було б смуток цей розвивать по волі, а не зразу“. Цю психологічно правдиву пораду Коцюбинський приймає й викидає закреслене. Сторінки 13, 14, 15 рукопису, що вони відповідають сторінці 219 надрукованого оповідання, окреслено й перекреслено—од „у шинкарки Настусі, на останню важницю похмиляється...“ до „... І стоять чумаки, вірнее браття“... і зроблено примітку на стор. 13-й рукопису: „обчеркнуте місце повинно бути найкоротше, краще бачити далі живу картину, ніж читати про це чумацькій мрії“. А на верхньому полі сторінок 14 і 15 рукопису зроблено таку увагу: „13, 14, 15 сторінки слід би дуже пильно переглянути і скоротити якомога, щоб читач ясно бачив, що це ввижається, одно слово, щоб не переходило в описання, а заховати таку форму чудову, як на стор. 15-й, що починається словами: „І стоять чумаки“. Замітка дуже цінна, бо в дійсно мистецькому творі повинно бути образове відтворення життя²⁾, а не описи та розумовання автора.

Коцюбинський цю пораду приймає, наслідком чого з'являються такі скорочення:

Було спершу:

1. Буває й так, що з нетрів придорожних, з комишів непролазних

Після скорочення:

1. „Нагадає пісня й про здобишників диких, що з нетрів придорож-

¹⁾ Скрізь буду посилатись на том I творів Коцюбинського видання Держвидаву під редакцією акад. Сфремова, Київ 1922 р.

²⁾ Бухарин, „Теория исторического материализма“, стор. 215—216.

нападуть на валку здобишники—і тоді в глухому степу счиниться кривава драма. Викотиться вранці із-за могилок ясне сонце і освітить сумне бойовище: стоять покинені зрабовані мажі, а на скривавленій землі лежать побиті чумаченьки де два, де чотири“.

2. А недужий широко росплющеними очима видивляється в зелену простору, що ген-ген братерськи єднається з блакитним небом, в зелені байраки, що здалеку ваблять у холодок, у високі могили, що розбіглись скрізь по квітчастому килимові степовому“.

Скорочення це особливо потрібне тому, щоб підход до драматичного ядра поетичного твору був стислий, яскравий, бо коли розтягнути, так би мовити, художню передмову, то сили вражіння од найбільш драматичного менту—кривавої драми в степу—„затушується“, загубить свою виразність, динамічність.

Далі Кононенко закреслює: „А може... може закохав він дівчиноньку людям не собі, може її присилувано, і подала вона рушники другому, гірко плачучись на свою недолю... Усе може бути. І журно так, важенько так робиться чумакові на серці, і дума він невеселу думу. Дума він, що всяк має на світі свої радощі, усе має собі пару... шука-риба в морі та й та пару має, а чумак молоденький пароньки не має. Е, гетьте думки сумніі, не суши, журбо, завчасу серця!.. От, коли допоміг Бог в Криму соли набрати та щоб дівчину кохану у биндах застати!“ і робить примітку: „Зайве. Сумного й так уже багато“. Може, дійсно, критик має рацію. Сум в такій дозі порушує завдання, як ми назвали, художньої передмови, але, очевидно, поетові було тяжко розпрощатися з чарами мрій гарячого серця молодого чумака про далеку, кохану дівчину, і Коцюбинський цієї поради не приймає й тим виявляє психологічну спостережливність, бо дійсно звабливі мрії чумака, як показує практика (я навмисне давав читати цей твір студентам технікуму), роблять, особливо на молодь, велике вражіння.

В рукопису на місці, що відповідає сторінці 233-й, Кононенко обкреслив сім рядків, з 17-го по 25-й од „... Та недовго сумує отаман...“ і до „... Стрепенулось чумацтво...“ і зробив увагу: „Тут прийшлося би зробити де-які відміни“. А до вірша на тій-же сторінці: „Ой ви хлопці, ви добрі молодці“ звернуху дописав два рядки, викреслені раніш:

„Що він ходить, білі ручки ломить,
Він словами говорить“...

Сюди й стосується згадана нами раніш примітка: „див. стор. 21“, бо ці вірші приписано на 21-й сторінці рукопису. Цю пораду, безумовно недоцільну, Коцюбинський не приймає. Бо й справді, до чого воно було-б: „Та не довго сумує отаман: його засмалене мужне обличчя спалахнуло уже звагою і металовим гострим голосом вигукує він над сполоханим табором наказ, аж луна котиться гаєм:

„Що він ходить, білі ручки ломить,
Він словами говорить:
Ой ви хлопці, ви добрі молодці,
Ой беріте дрюки в руки“...

Тут треба виявити мужність твердого, як криця, отамана, його для всіх бадьористий голос. І це критик хоче виявити віршем, що почи-

них, з комишів непролазних чигають на валку, готують у степу глухому криваву драму“ (стор. 219).

2. „А недужий широко росплющеними очима востаннє, може, споглядає на цей світ хороший, на цей степ широкий, немов килим квітчастий!..“

нається: „Що він ходить, білі ручки ломить“. Коли навіть викинути поетичні цифри десять проти сорока чотирьох, „Що їх сорок, сорок і чотири нас десяти не побили“, то й то навряд, щоб така постать отамана підняла просто безбройних чумаків проти озброєних хижаків степових, а тим більше надхнула-б їм перемогу.

В останньому абзаці, щоб не розбивати чарів, надхнених на читача художнім твором, Кононенко викинув: „Кілько хвилин просидів я під вражінням пісні“, і таким чином він досягнув того, що чарівне мережево, навіяне музикою пісні, сучиться й далі в уяві читача,—Коцюбинський цю поправку приймає.

І нарешті, Кононенко викреслив на кінці малюнка останні чотирнадцять з половиною рядків: „Враз вигук: „О вже й по дощеві!..“, кинутий кимсь з заробітчан, сполохав мою уяву, вернув мене до дійсности.

„Я мимохідь глянув на вихід до колиби і замісць того образу, що тільки й но стояв у мене перед очима, побачив бурчаки каламутної води, що стікала з гір в повний ущерть Прут. По блакитному небі гнались одна за одною рівні хмари, заходяче сонце кидало ясні проміння на брудну воду річки, осявало злиті глинясті береги Прута, грало в здорових краплях, що повисали на листях сполоханих дерев... Ми почали радитись, як би нам добратись до села. Січень 1895 року“.

До цього викресленого Кононенко зробив увагу. „Після... колотнечею—кінець. Зайве цілком“. Увага дуже цінна. Вищий художній такт мистця як-раз і полягає в тому, щоб не розбивати чар, навіяних на читача барвистими образами твору і не заважати йому впиватись сяйвом мрій.

Ми зазначили головні перерібки Кононенка-Коцюбинського, що мають скоріше композиційне значіння.

Тепер зупинимось на поправках слів та фраз, що мають виключно стилістичне значіння. Їх теж немало зробив Кононенко й більшістю з них Коцюбинський скористувався. Слова чи фрази, що Кононенкові здавались невідповідними, він перекреслює й надписує олівцем інші. Коцюбинський ці поправки за рідким винятком приймає. Він витирає помарки й надписи Кононенка (але не зовсім, можна прочитати) і сам чорним атраментом перекреслює закреслене, й надписує ті-ж самі слова по-радика.

Перерібки ці такі.

В опису розташованого табору у Коцюбинського стояла фраза: „У мальовничому неладі...“ Кононенко проти неї робить примітку: „В художественном безпорядке?“ „Несе чужиною“. Коцюбинський цю фразу викидає.

Фразу: „чув рик волів“ Кононенко переробляє: „До вуха мого долітав рик волів“. Ця поправка дійсно підкреслює силу вражіння від пісні. Автор ніби увесь в обіймах кривавого марева дикого степу, а тому приймати нові, навіть слухові вражіння він не може, а лише, хіба пасивно, може реагувати на рик волів.

Далі йде ціла низка перерібок.

Було у автора:

1. „Українська пісня“
2. „Халабудки для сторожа“.
3. „Малювали мені з дивною яскравістю цілі картини“.
4. „Як якесь дивоглядне чудище“.
5. „І смутний отаман ходить по сонному табору“.

Кононенко переробив:

1. „Пісня моєї країни“ (стор. 214).
2. „Халабудки про вартового“.
3. „Малювали мені з дивною яскравістю цілі образи“ (стор. 215).
4. „Немов якесь дивоглядне чудище“ (ibid.).
5. „І ходить отаман по сонному табору“ (стор. 216).

6. „Вуж-велит“.

6. „Вуж велетень“ (стор. 217).

7. „Воли помахують лобати-ми головами“.

7. „Воли похитують лобати-ми головами“.

Коцюбинський всі ці перерібки приймає. З наведених прикладів ми бачимо, що Коцюбинський дуже обережно, вповні критично підійшов до вказівок Кононенка, і це нам стане зрозумілим, коли ми приймемо до уваги, що автор „Пісні“ ще з 1890 року листується з найкращим знавцем української й західньо-європейської літератури, Іваном Франком, що завше давав Коцюбинському літературні поради. Один з листів його подаємо тут в цілому:

Львів, 1 октября 1890 р.

Вельми шановний Добродію!

Даруйте, що так опізнився з відповіддю на Ваш дружній лист і з подякою за цінну посилку. Хоч книжка прийшла тоді, коли я вже наближався до кінця своєї роботи, то все таки я скористав з неї і щиро дякую Вам за Ваш труд, що Ви роздобули її для мене. Прошу Вас також не гніватися за те, що досі не прислав Вам кінця новели. Вони й досі не кінчені, а тільки, що передне слово ще навіть не написане. Кінця тексту я не слав Вам, вичитавши в Вашім листі, що Ви від'їзжаєте на який час до Києва. Як би Ви були ласкаві, повернувши з дороги, написати, що Ви там бачили, з ким і про що балакали, оскільки це може обходити нас, галичан і о кілька „письмо видержить“, то я і ще де-хто з моїх знайомих були б Вам дуже вдячні. Белею буду дякувати, нічого досі не поньав (неясно написано), а може він уже й відписав Вам, а як ні, то „им'йте его отречена“.

У нас не чути нічого нового, а принаймні я не чую, сидячи все в хаті і не виходячи нікуди між людей. На днях я був у Відні і бачився з будущим автором передмови до моїх новел. Вислав я ті новели в Вашу цензуру, та не знаю, чи пустять в Россію, чи ні. На присилку Ваших творів я дуже цікавий. Думку свою про них я напишу Вам по ширости і буду старався по зможі примістити їх де небудь. Вашим знайомим, а особливо д. В. Нейману щиро кланяюсь. Павлик Вам кланяється.

Остаюсь з поважанням, Ваш щирий І. Франко.

Але деякі вказівки Кононенка остільки цінні, що Коцюбинський мусів брати їх до уваги. Автор „Пісні“ використав ті вказівки, що виправляють композицію твору, надають йому стислу викінчену будову, а ще в більшій мірі Коцюбинський приймає ті поради, що поривають з описовим деталізуючим стилем Нечуя-Левицького—Мирного і надають творові властивість конденсації вражіння, що пізніше стало невід'ємною ознакою літературної манери Коцюбинського-новеліста.

Коцюбинський погоджується майже зо всіма стилістичними поправками, а відомо, що мові він надавав таку велику вагу („Мова ж у белетристичному творові—половина, коли не більше, краси його“¹).

Чого-ж не прийняв Коцюбинський? Як бачимо, він не міг викинути ті місця твору, що мають високо-художній, яскраво-емоціональний характер, що своїми запашними образами та барвистими порівняннями підкупляють художне чуття письменника-артиста (мрії молодого чумака), а також він залишає без відміни ті місця, що після поправок не викликають того вражіння, яке потрібне було відповідно до замірів автора викликати.

Наведемо, нарешті, ще одну цікаву дрібницю.

1) Листи до М. Могіляньського, „Наше минуле“, 1918 р. кн. II, ст. 78.

У вірші, присвяченому М. Коцюбинському, Кононенко пізніше писав:

„Не поспішай у люде,
Бо то недобре буде!“ (збір. творів, т. III, ст. 14).

Те-ж саме твердження стрічаємо ми і у Коцюбинського: „Треба краще обробляти й виконувати річі, бо важна не кількість, а якість“¹⁾.

Як бачимо, наведені поради Кононенка для Коцюбинського мали актуальний характер, а тому ми можемо припустити, що Коцюбинський з науки цього критика, звичайно до певної міри, взяв може початки новелістичної манери, що поставила поета України в пантеон класиків всесвіту й вивела українську літературу з вузьких кол етнографічного реалізму на широкий шлях світової літератури.

ЮХИМ ФІЛЬ

До біографії й творчости М. Коцюбинського.

Багато скарбів українського письменства ще порозкидано по глухих закутках. Завжди чути скарги дослідувачів цього письменства на те, що й життя того чи іншого письменника невідоме, і твори незібрані, а деякі уже загинули, не побачивши світу, і гинуть ще й тепер. Часто чуємо заклики до тих, хто переховує літературні скарби, так чи інакше їх виявити, поділитись ними з суспільством. Але такі заклики дають малі позитивні наслідки, бо відомості про життя письменника, листування й рукописи часто переховуються в таких осіб, що цих закликів не чують, бо літератури не читають, і не уявляють собі вартости тих паперів, що попали до них випадково або як спадщина. Дослідувачів-же літератури, що вишукували-б ці скарби, особливо по глухих закутках, де їх ще найбільш залишилось, у нас не гурт. Часто листування й рукописи нищатьяся, як непотрібний хлам. Так, напр., в Кам'янці недавно одна особа, разом з іншими паперами, спалила лист С. Руданського, у другої підчас пожежі погоріли листи М. Коцюбинського, що характеризували винницький, найменш відомий в літературі, період життя письменника. Тільки випадково можна іноді натрапити на літературні матеріали й уратувати їх від загибелі.

Недавно я взяв, що в Кам'янці живуть три сестри: Ганна, Олександра й Марія Зосимовни Недоборовські—дочки З. Ф. Недоборовського, автора „Моїх спогадів“ („Кіев. Стар.“ 1893 р., т. XL), „Де-кількох сторінок із моїх спогадів“ („Кіев. Стар.“, 1894 р., 7) і інших праць. Недоборовські охоче переуступили мені рештки архіву свого небіжчика батька. Між ними заслуговує уваги листування З. Недоборовського в 60-х рр. з українськими діячами, деякі рукописи й фотографії, про що детальніш подам окремо. Крім того, Недоборовські з 1883 по 1893 р. жили в м. Винниці, були в близьких товариських відносинах з родиною Коцюбинських, особливо з Михайлом Михайловичем, з яким потім листувались, а Марії Зосимовні він навіть присвятив свого вірша, що його наводжу нижче.

Недоборовські досить освічені—Г. З. скінчила інститут шляхетних дівчат, довгий час учителювала, тепер одержує пенсію. О. З. скінчила 6 класів гімназії і М. З. вчилась дома. Вони охоче розповідають про Мих. Мих.

Про винницькі роки М. М. маємо найменш відомостів у літературі. Я декільки разів старався викликати Недоборовських на спогади про М. М., що їх і подаю тут.

¹⁾ М. Коцюбинський. Листи до В. Гнатюка, 11/24. І. 1912 р., ст. 146.

Сем'я Коцюбинських жила в Винниці у власному будинкові. Коли Недоборовські познайомилися з Коцюбинськими (1883 р.), то мати М. М., Глікерія Максимовна була вже сліпа; батько десь служив не в Винниці, там і вмер¹⁾, Недоборовські його й не бачили. Сем'я Коцюбинських тоді складалась із матери й 5 дітей: Михайла, Ліди, Хоми, Леонида й Ольги. Сем'я увесь час перебувала в скрутному матеріальному стані. Почувались завжди великі злидні. Коцюбинські, напр., не мали змоги шанувати своїх гостей чаєм. Заробляв тільки один М. М. приватними лекціями в Винниці, а іноді виїжджав для цього і на села. Керувала господарством мати, всі діти завжди її слухали. Всі господарські роботи виконувала старша дочка, Ліда; служниці не було в той час у Коцюбинських.

На зріст М. М. був вищесередній, худий, блідий, з матовим обличчям, в ті роки вже зовсім лисий, але на слабкість здоров'я ніколи не жалувався; бороди не брив.

Зимою носив покритий синім сукном кожух із сивим смушевим коміром і сиву смушеву шапку (в такому одязі М. М. є знятий на картці), а літом носив бриля. Задумливий, неговорливий, на перший погляд навіть суворий, М. М. не любив ділитися з іншими своїми думками, він любив більше слухати, ніж говорити. Коли Недоборовські, приїхавши до Винниці, узнали, що в Коцюбинських здається квартира, то, не будучи ще знайомі

М. М. Коцюбинський (коло 1883 р.)

з Коцюбинськими, зайшли запитати про квартиру, їх зустрів М. М. й на запитання відповів: „нічого не знаю“, і більше говорити не хотів, а просив звернутися з цим до матери.

Але в своєму близькому товаристві М. М. іноді бував дуже веселий: багато говорив, жартував, змішив публіку. Товариство це складалося з таких осіб: М. М., його сестра Ліда, Олександра й Марія Недоборовські (Ганна Недоборовська мало брала участі в то-

варистві: вона тоді вчителювала не в Винниці), Валеріян Боржковський з с. Мізюкова, семінарист, потім землемір²⁾, Віталій Дзюбинський, студент-медик московського університету³⁾).

М. М. дуже любив, щоб компанія збиралась у нього, і завжди запрошував заходити. Компанія часто влаштовувала прогулянки в ліс і поле. М. М. дуже любив природу і завжди старався довше залишатись за містом. Часто в компанії читали і розбирали книжки, але з читаних авторів

¹⁾ Мабуть у м-ку Станиславчику. Див. С. Єфремов—Коцюбинський. К. 1922, с. 6.

²⁾ Валеріян Боржковський учився в першій класі подільської дух. семінарії в 1881 р., потім відомий етнограф. Див. його праці: 1) Преданіє і п'єсня объ экзаменѣ дяка въ старинной Малоросіи („Кіевск. Ст.“ 1892, 6, с. 456—458), 2) „Парубоцтво“, какъ особая группа въ малорускомъ сельскомъ обществѣ (Кіевск. Ст., 1887, 8, с. 765—776), 3) Лирники („Кіевск. Ст.“, 1889, с. 653—708), 4) Цѣлебный источникъ („К. С.“, 1892, 4, с. 123—125) і инш. Вмер у Винниці років 3—4 назад.

³⁾ Віталій Дзюбинський вибув з III класи под. дух. семінарії в 1882 р.

Недоборовські пам'ятають тільки Еміля Золя. Добував десь М. М. і нелегальну літературу, тримати її в себе він боявся, бо був під доглядом поліції, і давав на схованку Недоборовським. Під вікнами М. М. часто появлялися жандарми; ввечері М. М. завжди старався щільно позавішувати вікна, щоб з улиці не видно було. За що М. М. був під доглядом поліції, невідомо, він ніколи про це не розказував. Бував часто М. М. у священика Павла Юстиновича Вікула, що жив на старому місті й теж був під доглядом поліції.

М. М. був нерелігійний, він ніколи не говорив, до церкви сам не ходив, але в компанії, особливо в великі свята, ходив і до церкви й до костьолу, при чому там завжди старався розсмішити компанію. Одного разу компанія так розсміялась, що мусіла вийти з костьолу. В другий раз М. М. розсмішив компанію тим, що в костьолі декілька разів ставав у чергу, підходив до ксьондза й цілував дари. Дома М. М. любив, щоб свята (кутя, різдво, паска і інші) улаштовувались по старому звичаю: кутя щоб стояла на сні, щоб на паску були крашанки і инш. Любив також улаштовувати 6 вересня свої іменини.

М. М. був дуже всидливий і терпеливий. Він довго засиджувався над книжками, завжди думав про самоосвіту, готовився на „атестат зрілости“. Підчас лекцій з учнями поводився ніжно й терпеливо. Напр., він готовив семирічного брата Недоборовських Євлампія до міської школи, то часто посилав учня напитись води або робив перерву, бо учень був балований, часто так сміявся, що займатись не можна було.

У Недоборовських було багато листів, що М. М. писав до них, як вчителював на селах, а також і після того, як вони виїхали з Винниці. На жаль, всі листи погоріли підчас пожежі. В одному листі, вони пам'ятають, М. М. писав про своє життя в сільського попа так: „живемо як свині: через кожні дві години відчиняються двері кімнати, появляється матушка в три обхвати й чується голос: „пожалуйте кушать“ або „получайте“. „Але, писав далі М. М., у мене в серці є такий куток, що ніколи не дасть мені заснути“.

Вірш, що Коцюбинський написав на пам'ять М. Недоборовській, міститься на аркушику лінованого в клітку паперу розміром $11\frac{1}{2} \times 17\frac{1}{2}$ см. Мабуть папір був вирваний з записної книжки. Вірш невідписаний, але в Недоборовських нема жадного сумніву, що його написав М. М. Наші порівняння вірша з автографами М. Коцюбинського також не викликають сумніву що до власноручности його. Написаний він „єришкою“. Папір від довгого часу покритися жовтими плямами. Вірш написаний в кінці 80-х рр., але коли саме, Недоборовські не пам'ятають. Написав його М. М. з такого приводу. Раз М. Недоборовська й М. М. пішли гуляти за місто. Недоборовська була чогось сумна, М. М. багато говорив про кохання, старався її розважити, а потім на другий день приніс цей вірш. Вважаючи, що почерк і правопис може мати значіння для наукових студій, подаю вірш так, як він вийшов з-під пера автора.

Марусі Н.

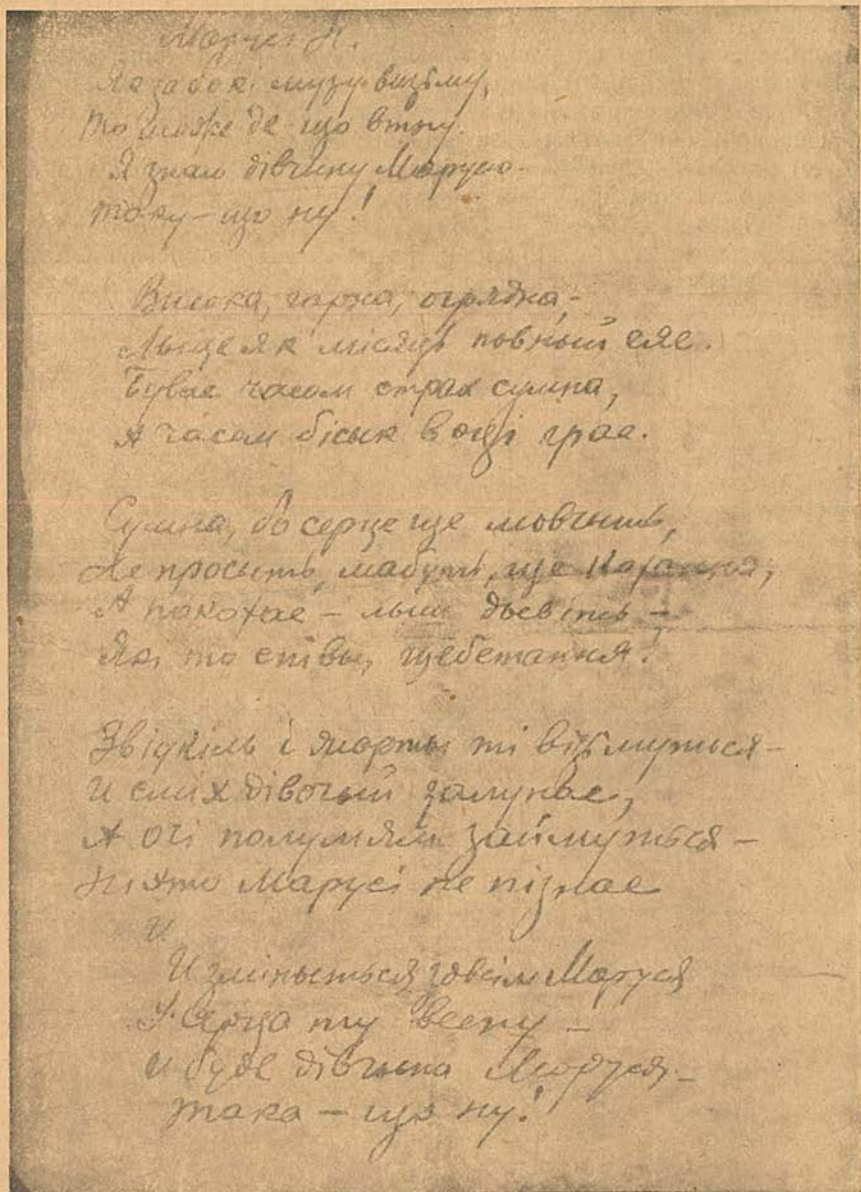
Як за боки музу визьму,
То може де-що втну.
Я знаю дівчину Марусю—
Таку—що ну!

Высока, гарна, огрядна,—
Лице, як місяць повный сяе.
Буває часом страх сумна,
А часом бісык в оді грае.

Сумна, бо серце ще мовчить,
Не просить, мабуть, ще кохання;
А покохає—лиш дивить—
Які то співы, щєбетання!
Звідкіля і жарти ті визьмуться—
І сміх дівочый залунає,
А очі полумям займуться—
Ніхто Марусі не пізнає:

И зміняться зовсім Маруся
У сердца ту весну—
И буде дівчына Маруся—
Така—що ну!

Непевність відомостей про перебування М. Коцюбинського в шаргородській (м. Шаргород) бурсі й подільській (м. Кам'янець-Подільський) духовній семінарії¹⁾ примусила мене пошукати цих відомостей у м. Кам'янці. Архів подільської дух. семінарії знищений до щенту. Значить там,

Автограф Коцюбинського

де були найпевніші відомості, нема чого шукати. Я ретельно переглянув списки вихованців подільської дух. семінарії за 1877—1884 рр., що друкувалися щорічно в „Подільських Епархіальних Відомостях“, і М. Ко-

1) Див. С. Єфремов—„Коцюбинський“. К. 1922. с. 9.

цюбинського там не знайшов. Прийшлося шукати живих джерел. Я запитував двох викладачів под. дух. семінарії того часу і цілий ряд (6) осіб, що в ті роки вчилися у семінарії, і вони не пам'ятають М. Коцюбинського в семінарії. Деякі запевняють, що в ті роки (1877—1884) М. Коцюбинського в семінарії не було. Недоборовські теж думають, що в семінарії він не вчився. Тільки С. Говоров (живе в Кам'янці), що скінчив семінарію в 1883 році, сказав, що він добре пам'ятає, що М. Коцюбинський вчився в шаргородській бурсі і йшов класів на два нижче за нього. Говорову здається, що Коцюбинський був і в под. дух. семінарії, але курсу не скінчив; скільки часу вчився і за що його виключили, не пам'ятає. В ті часи були масові виключення семінаристів за „свободомисліє“, і він припускає, що за це міг бути виключений і Коцюбинський. Я приходжу до думки, що Коцюбинський у семінарії не вчився. С. Говоров і Ол. Саліковський¹⁾ могли знати Коцюбинського по шаргородській бурсі і по асоціації перенести й до семінарії.

М. Кам'янець-Подільськ.
24/V—1925 р.

¹⁾ Див. Ол. Саліковський, „Изъ воспоминаній о М. М. Коцюбинскомъ“ „Укр. Жизнь“ 1916, 9, ст. 51.

Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.

Невідома комедія Г. Ф. Квітки.

Відомо, що Г. Ф. Квітка став відомий в літературі з появою його комедій; в 1829 році з'явилася перша частина „Дворянских виборов“ (що були видані в Москві анонімно) і викликала ряд прихильних відзивів; пізніше були надруковані „Дворянские выборы“ (друга частина), „Шельменко—волосной писарь“, „Сватанье“, „Шельменко-деньщик“, „Пріѣзжіе изъ столицы“, „Мертвецъ-шалунъ“, „Щира любов“, „Бой-жинка“... Друкувалися ці п'єси, загалом беручи, на протязі кількох десятиліть (напр., водевіль „Бой-жинка“ був надрукований лише в 1893 р.), але всі вони були написані в один час: наприкінці 20-х і на початку 30-х років XIX ст. Для історика літератури ці п'єси, разом із деякими ненадрукованими, що невідомо де переховуються, важні, як продукти творчости Квітки в перехідний момент—від російського періоду до українського. А тим вивчення цього періоду не можна перевести, бо не знати, де знаходяться ненадруковані п'єси Квітки, які згадує Н. М. Баженов в своєму покажчику на підставі відомої праці Г. П. Данілевського¹⁾: опери „Купало на Івана“, комедії „Турецкая шаль“, „Ясновидящая“, „Страницы или сомнамбула“, „Отшельница“, „Покойник Опанас“, план якоїсь комедії українською мовою. Як зазначає Баженов, сюжет комедії „Страницы или сомнамбула“ аналогічний з оповіданням Квітки „Маргарита Прокофьевна“ (Москвитянин, 1841 р., ч. V).

В „Московском Телеграфе“ мені пощастило знайти рецензію на комедію анонімного автора під заголовком „Турецкая шаль“ или „Такъ водится“. Нема ніякого сумніву, що тут мова йде як раз про п'єсу Квітки, що її вважали ненадрукованою: в цьому нас упевнюють не тільки перші слова автора рецензії, але й оцей уривок з листа Квітки до С. Т. Аксакова: „Турецкую... Шаль къ отпечатанію прошу принять подъ свое распоряженіе и поручить ее для продажи кому и какъ заблагоразсудите“²⁾.

Видима річ, що комедія Квітки була надрукована; припускати-ж, що з'явилися дві ріжні комедії з однаковим заголовком,—навряд чи можливо.

От ця рецензія.

Турецкая шаль, или так водится. Комедия в трех действиях. М. 1829 г., в т. П. Кузнецова³⁾, 12, 128 стр.

Говорят, что это произведение того же автора, который написал „Дворянские выборы“. Если это правда, то при соблюдении всех недостатков, какие заметили мы в „Дворянских выборах“⁴⁾, ни одного из достоинств упомянутой комедии нет в „Турецкой Шали“. Это фарс,

¹⁾ В цій самій друкарні друкувалося й „Дворянские выборы“ (I. A.).

²⁾ Рецензію на „Дворянские выборы“ було поміщено в „Моск. Телегр.“, 1829, ч. 26, 5 март, с. 92—95.

³⁾ Н. М. Баженов, „Григорій Федоровичъ Квитка-Основьяненко“ (Библиографическій указатель), СПб., р. 1910, сс. 20—21.

⁴⁾ Лист з 17 квітня 1829 р. Див. „Русскій Архивъ“ 1903, кн. 3, ст. 447.

несносний, оскорбляющий читателя дурным слогом, выбором действующих лиц и содержанием. На сцене едва ли кто выдержит его. Вот содержание:

Любовник хочет подарить своей любовнице шаль; покупает шаль за 3000 рублей с тем, чтобы Бухарец, продавец шали, продал ее легковерному мужу любовницы (она замужняя женщина) за 500 рублей, а остальные заплатит обязался услужливый обожатель его супруги. Муж рад дешевой покупке, платит 500 рублей, но на беду приехала к нему тетушка его и уговорила уступить шаль ей. Любовник не хочет платить 2500 рублей, Бухарец открывает все мужу. Он и тетка сердятся, но жена выбегает и начинает ругать тетку, уверяя, что ей известна связь старухи с мужем, рвет волосы (без фигур, и служанка подговаривает еще ей: „Не рвите шиньона“...), муж пугается, платит деньги Бухарцу, просит прощенья у жены, и комедия кончилась.

Спрашивается, можно ли в комедии представить кабака. Можно, но не должно, потому что гадко. Так и сборище дураков и развратных людей, выведенных в „Турецкой шали“, только отвратительно. Прибавьте к этому несносные плоскости, какие говорят все они, особливо служанка (наприм.: „по моему холопьюму правилу, деньги дороже любви“), плоскости, напоминающие нам грубые шутки Майкова Елисея и Клушина комедий. Автор, вероятно, думал рассмешить, заставив Бухарца говорить исковерканным языком: „Я бье дна Бухар: нада есту, питу, нада „абрашка, пилатю, кварта“, и проч.

Когда то был спор у Князя П. И. Шаликова с О. В. Булгарином. Князь П. И. бранился, острился, выписал слова Г-на Булгарина, и заключил восклицанием: „Странно и смешно“. Г-н Булгарин доказал непрочность острот его сиятельства, выписал его слова и сказал в окончании: „Странно и даже не смешно“. Невольно повторишь эти слова, прочитав „Турецкую Шаль“¹⁾.

Иных рецензий на „Турецку шаль“, оскільки нам відомо, не було. Самому Квітці, а також С. Т. Аксакову, що цензурував цю п'єсу, вона зовсім не здавалася „пласкою“. Квітка, напр., писав Аксакову (лист з 17 квітня 1829 р.): „Судьбу „Турецкой Шали“, удостоенной... вашего покровительства, представляю вашему распоряженію. Ежели вы найдете нужнымъ предложить кому въ бенефисъ, весьма доволенъ буду оказать услугу; ежели-же никому не нужно, то не приметь-ли дирекція для себя на обыкновенныхъ правилахъ. Въ семъ случаѣ, ежели есть въ ней роля, приличная для д-цы Репиной, то, кажется, хорошо бы дать ее передъ ея бенефисомъ“²⁾.

Подал *І. Айзеншток*.

Листи Осипа Бодяньського до Олександра Лазаревського. (1854—1855 рр.).

Осип Бодяньський (1808—1877), що набув відоме в науці ім'я своїми працями з слов'янознавства, для нас, Українців, цікавий не стільки цими вченими творами, скільки тою частиною своєї літературної діяльності, що він провадив на користь розвитку української мови та науки. Родився він в родині священника в м. Варві, а виховувався в семінарії в Переяславі, яка за ті часи зберігала ще свій національний український характер. Тут Бодяньський усвідомив свою любов і інтерес до рідного краю і не залишав їх через усе життя, хоча він жив здебільшого в Москві, де був професором в університеті.

1) „Московскій Телеграфъ“, 1829, частина 39, сс. 367—368.

2) „Русскій Архивъ“, 1903, кн. 3, с. 226.

Свою літературну діяльність (на початку 30-х років) він почав з дописів, де він провадив думку, що хоча українську мову й мало вживано для красною письменства та віршів, але що вона дуже придатна для цього, і як взятися розробляти її, то легко утвориться й розвинеться література на українській мові. Ці свої думки він доводив своїми власними віршами, писаними по-українському; писав він їх все своє життя, але надрукована була дуже невеличка частина, з яких найбільш інтересні „Наськи казки Иська Материнки“. Поетичного хисту Бодяньський не мав, і тому вірші його з боку естетичного не мають великої ваги; але вони інтересні й мають своє значіння в історії розвитку української літератури, як каже Василенко, як спроба пристосувати українську народню мову до загальних літературних форм.

Офіційна наукова діяльність Бодяньського була иншого фаху й не торкалася просто українознавства, але він і тут не забував допомагати цій близькій його серцю галузі науки. Як секретар „Общества истории и древностей Российских“, обов'язки якого Бодяньський виконував з 1845 р. до життя, він разом редагував і „Чтенія“ цього „Общества“ й надруковав там чимало сирих матеріялів для історії України.

Незвичайно інтересний був Бодяньський також як і чоловік; вище над усе він ставив науку й високі моральні принципи, чому він і в житті ніколи не зраджував, не вважаючи ні на які обставини. Учень його, проф. Кочубинський, малює його так: „уперто точний до смішного, твердий у своїх рішеннях, чоловік в той-же час доброго серця, Бодяньський сторонився усього, що мало в собі хоч маленький натяк на низисть, холопство або який практицизм“. Зрозуміло, що такий чоловік не міг подобатися начальству, з яким він і мав чимало конфліктів, але все-ж таки зостався непохитим в своїх переконаннях, і викликав глибоке поважання серед української інтелігенції, особливо тих, що займались, як він, історією та словесністю українською.

Олександр Матвієвич Лазаревський, будучий історик, а тоді 20-літній студент, звернувся до Бодяньського не тільки як до видавця „Історії Русов“ й як до чоловіка, який привабив його своїми поглядами, з своєю першою працею „Опытъ указателя источниковъ для изучения малороссійскаго края“ (1853). І він не помилився. У Бодяньскім він знайшов уважного й щирого учителя, який і сам з інтересом і характерною для нього точністю розібрав запитання, поставлені Лазаревським¹). На підставі цих вказівок Ол. Матв. виправив і доповнив свою першу працю і в такому вигляді присвятив її Бодяньському (1857). І свою останню велику працю— 3-й том „Описанія Старой Малороссіи“ „Прилуцкій полкъ“ (1902 р.), де описується місце родини Бодяньського, м. Варву, Лазаревський теж присвятив пам'яті цього чоловіка, який мав на нього великий вплив. Відносини, що зав'язалися поміж цими двома вченими, збереглися до смерті Бодяньського й не дивно: в обох було багато спільних рис і в їх вдачах і навіть в їх науковій діяльності. Подаючи кілька недрукованих листів з паперів мого батька, додаю тим кілька подробиць до характеристики її.

Іюня 28 дня 1854 г.

Москва.

Милостивый Государь Александръ...!

Письмо Ваше и присоединенная к нему книжечка „Опытъ указанія источниковъ для изучения Малороссійскаго края въ историч. и географич. отношеніяхъ“ составленная Вами, получена мною въ свое время исправно,

¹) Дивись листи Осипа Бодяньського до О. Лазаревського, „Кіевская Старина“ 1889 р., XXVII том.

и я благодарю Васъ отъ души за Ваше ко мнѣ вниманіе и память. Что до указанія недостатковъ въ послѣдней, то вотъ что было замѣчено мною при бѣгломъ чтеніи ея. Прежде всего Вы упустили изъ виду расположить сочиненія и т. п. по мѣрѣ появленія ихъ въ свѣтъ: это чрезвычайно облегчаетъ изученіе источниковъ и вообще всякаго рода матеріаловъ, да и любопытно само по себѣ, не говоря уже о томъ, что указываетъ само собою на успѣхи или противное, обработки малороссійской исторіи, географіи и т. п. Во вторыхъ: отзывы Ваши о лучшихъ разборахъ нѣкоторыхъ изъ сочиненій „не совсѣмъ по мнѣ“. Такъ, Вы говорите: „недостатки“ Исторіи Руссовъ показаны въ Москвитянинѣ; въ другомъ мѣстѣ „недостатки ея въ настоящее время извѣстны“; слѣдовательно Вы соглашаетесь съ тѣмъ разборомъ, между тѣмъ, какъ онъ въ высшей степени невѣжественъ и пропитанъ предубѣжденіемъ, какъ къ сочиняемому, такъ и къ издававшему. Когда потрудитесь внимательно сообщить сказанное въ немъ и провѣрить съ источниками, то увѣренъ, согласитесь со мною. Когда нибудь при случаѣ, и я самъ покажу все это. Далѣе: „очеркъ Малороссіи г. Соловьева стоитъ гораздо выше исторіи Маркевича, не говоря уже о Исторіи Бантышъ-Каменскаго“. Сравненіе неумѣстно, потому уже, что „очеркъ“ съ притязаніями на критику событій, которая большею частью, неудачна, указывая на недостатки, которыхъ вовсе не существуетъ, и которые подтверждаются а діаметро самыми показаніями польскихъ писателей и ихъ источниковъ (а ихъ въ пристрастїи къ намъ нельзя уличить); между тѣмъ какъ и Бантышъ и Маркевичъ писали безъ всякихъ критическихъ поползновеній въ душѣ вѣра вычитанному въ томъ видѣ въ какомъ его изложили. Потомъ, Вы отзываетесь о статьѣ „Мысли объ исторіи Малороссіи“ такъ: „г. Раковичъ помѣстилъ разборъ этой статьи (въ Черн. Губ. Вѣд. 1852 №№ г. 5 и 6) гдѣ съ большимъ знаніемъ дѣла указаны недостатки“.

Я же не только не вижу въ этомъ разборѣ большого знанія, но напротивъ, намѣреніе—незнаніе вслѣдствіе ложнаго стыда происходитъ отъ Козачества, бывшаго по его словамъ скопищемъ столько же въ родствѣ съ поляками, сколько и французами и т. п., составляющую совершенно несходное ничѣмъ съ народомъ Малороссійскимъ, а тѣмъ пуше его дворянствомъ, которое де ведетъ прямо родъ свой отъ докозацкаго русскаго дворянства. Всѣ старанія сочинителя доказать свое положеніе пропитаны добровольнымъ отвращеніемъ глазъ отъ показаній исторіи и опираются на вымыслъ въ полномъ смыслѣ этого слова. Онъ дошелъ даже до того, что предложилъ въ смыслѣ опроверженія своего противника вопросъ: 1) откуда же взялося столько православ. малоросс. дворянства, вышедшаго въ службу управленія Малороссіи, какъ скоро вмѣсто козацкаго правленія Малороссія присоединена была подъ скипетръ Россійскій? вѣра въ простотѣ или хитрости души своей, что всѣ эти дворяне были прямые потомки стариннаго докозацкаго дворянства. Такой невѣжественный и пристрастный вопросъ заставилъ поневолѣ сдѣлать оговорку редактора Вѣдомостей, которая несмотря на то, что вся въ 4 лишь строчкахъ, убила на повалъ все разглагольствованіе Георгія Раковича въ 2-хъ №№. Наконецъ, Вы назвали изданіе „Исторіи о козакахъ Запорожскихъ“ помѣщенное въ „Чтеніяхъ“ частью изданія Одесскаго. Это совершенно наоборотъ: прошу сличить то и другое. Что сказано мною о разборѣ Конискаго „Исторіи Руссовъ“, то же слѣдуетъ сказать и о разборѣ „Лѣтописи Величка“, это болтовня такъ называемая перечневая, перевитая желчными выходками кой противъ кого. Вотъ Вамъ, Милостивый Государь, нѣсколько моихъ откровенныхъ замѣчаній на Вашъ достойный во многихъ отношеніяхъ похвалы и признательности „Опытъ“.

Его можно будетъ конечно знатнымъ образомъ пополнить и лучше расположить, но и въ такомъ видѣ какъ онъ теперь, все таки заслуживаетъ вниманія и благодарности составителю.

Вашъ пок. слуга О: Бодянской.

12 іюля 1854 г.
Москва.

Милостивый Государь Александръ Матвѣевич!

Сейчасъ подали мнѣ Ваше письмо отъ 7 текущаго мѣсяца и спѣшу отвѣтомъ на него Вамъ, пока не накопилось еще у меня служебныхъ дѣлъ. Радъ отъ души, что могъ чѣмъ либо прислужиться Вамъ въ Вашемъ добромъ предпріятіи. Я высказалъ откровенно все, что было у меня на душѣ, потому что въ такихъ случаяхъ откровенность можетъ больше всего пригодиться, коли въ сказанномъ есть что либо нужное, съ подобной же откровенностью пишу Вамъ и сіѣ строки. Сообщая свои замѣчанія, я никакъ не думалъ, чтобы Вы соглашались съ ними безусловно: берите изъ нихъ что по васъ. И такъ, говоря о Конискомъ, я утверждалъ и утверждаю, что разбивавшіе его до сихъ поръ не поняли главныхъ его недостатковъ и заслугъ, накинудись на мелочи, либо на то, въ чемъ всѣ писавшіе въ его время не могли не грѣшить, да и въ наше время, хотъ и знаемъ ихъ въ этомъ промахъ, а поставить лучше никто не въ состояніи. Сраженіе подъ Каменцемъ не у одного его выставлено, какъ особое; нужно всѣ извѣстія объ этой битвѣ собрать, сообразить и тогда уже пожалуй и зубоскалить, но зубоскалить не въ намѣренномъ подлогѣ, а въ неважномъ промахѣ. Да и гдѣ этихъ послѣднихъ не живетъ? Я сказалъ, что въ другихъ его ошибкахъ упрекаютъ напрасно, потому что это все не ошибки: самые Польскіе писатели, пристрастнѣйшіе изъ пристрастныхъ, задолго до него не бывшіе никому извѣстными и только на дняхъ такъ сказать изданные, очевидцы и участники въ дѣлѣ, говорятъ съ нимъ объ этомъ за одно. Вотъ что я выставялъ на видъ; а Вы отвѣчаете, что съ мнѣніемъ моимъ объ Очеркахъ Соловьева рѣшительно не можете согласиться, уже потому, что будто бы, что Польскихъ историковъ нельзя уличать въ пристрастіи. Такъ ли я говорилъ и говорю? Зачѣмъ частное обращать въ общее? Кто же изъ знающихъ Польскій языкъ и характеръ, равно какъ и ихъ отношенія къ намъ осмѣлится такъ отзываться, какъ Вы заставляете меня отзываться о нихъ? Но пристрастность чья бы то ни была и къ кому бы то ни была не позволяетъ намъ презирать всѣмъ, что въ нихъ есть: отдѣлите пшеницу отъ плевелъ. Въ этомъ вся штука, и вся слава изслѣдователя.

Что мысль объ исторіи Малороссіи не по Васъ, это меня не удивляетъ, не удивляетъ и то, изъ-за этого не слѣдовало такъ отзываться о противникѣ ихъ. Правда, описанія „Чернявскаго“ въ моемъ изданіи „Исторіи о Запорожцахъ“ нѣтъ; но идетъ ли его описаніе прямо и непосредственно къ „Исторіи о Запорожцахъ“. Подобныхъ описаній можно и дюжину придать, а все таки главное достоинство или недостатки „Исторіи“ не перемѣнятся отъ того. Дѣло идетъ объ этой послѣдней, а не о добавленіяхъ къ ней.

Вы благодарите за рецензію Величкиной лѣтописи называя первую бѣдной. Конечно бѣдность не порокъ; но къ чему же нищихъ духомъ и тѣломъ вызывать на позорище? По мнѣ лучше молчать, чѣмъ вздоръ нести о томъ чего не понимаемъ, поневоля ли, съ намѣреніемъ и журналы наши поступили благороднѣе промолчать о лѣтописи вовсе, или же отдѣлавшіе общими возраженіями о ней. Ничего нѣтъ хуже для истины преднамѣреннаго вздора, который однако рядится въ хламиду знатока.

Знаете ли что? Въ такихъ сочиненіяхъ какъ Ваше необходимо удерживаться отъ изліянія какихъ бы то ни было своихъ расположеній къ тому или другому труду. Главная тутъ задача, а съ ней и заслуга представить читателю „списокъ“ и повторяю еще разъ „списокъ въ послѣдовательномъ порядкѣ“. Дайте намъ ключъ, а мы уже сѣумѣемъ по своей способности каждый открыть ларчикъ и вынуть изъ него, что кому нужно.

Намѣреніе Ваше представить современемъ Указатель сочиненіямъ по исторіи и т. п. Малороссіи изданнымъ и на иностранныхъ языкахъ чрезвычайно хорошо, и я прошу Васъ убѣдительноѣе, не отказываться отъ него. Услуга Ваша оцѣнится всѣми понимающими подобныя дѣла прямо безъ ухищреній. Что до того, что можетъ и въ немъ найтись много и много недостатковъ: главное падайте, но и вставляйте, пока наконецъ устоите и устоите.

Примите мое искреннее почтеніе

Вашъ покорнѣйшій слуга О. Бодянскій.

Милостивый Государь Александръ Матвѣевичъ!

Извините пожалуйста, за невольную мѣшкотность отвѣта на письмо Ваше еще отъ 23-го октября прошлаго года. Занятый хоть и не по Петербургски, но все же занятый сильно по случаю юбилея нашего Университета, я никакъ не могъ взяться за перо въ свое время. Освободившись теперь отъ этого бремени вотъ уже нѣсколько дней то и дѣло что отписываюсь. Впередъ, надѣюсь, подобнаго происшествія не будетъ, по крайности не такъ скоро. Мое правило—отвѣчать на письмо немедленно и этому правилу я всегда слѣдую въ своей перепискѣ съ знакомыми; а если промедлилъ—знакъ, что тутъ что нибудь не такъ.

Указатель Губернскихъ Вѣдомостей по части Малороссіи по мнѣ, лучше составлять въ возможно полномъ видѣ т. е. съ изложеніемъ содержанія, но безъ всякихъ мудрствованій. Для этого тутъ нѣтъ мѣста: мы хотимъ знать не взглядъ составителя, но взгляды составлявшихъ, ни болѣе ни менѣе. Свой взглядъ можно высказать гдѣ угодно, только не тутъ, гдѣ дѣло идетъ о другихъ, а не о насъ. Что до напечатанія, то напрасно Вы затрудняетесь этѣмъ: и Ж. М. Н. П., и Отеч. Записки и Москвитянинъ и Временникъ, навѣрное пожелаютъ напечатать безъ малѣйшаго ущерба въ объемѣ Вашему сочиненію. А впрочемъ еслибъ я ошибся, что за бѣда, коли доброе дѣло будетъ уже завременно сдѣлано отъ лежанья оно только выиграетъ въ точности и основательности, а при случаѣ явится въ болѣе совершенномъ видѣ. Къ составленію же указателя иностранныхъ источникамъ, разумѣется, неловко приступать безъ, уясненія себѣ языка или языковъ, на коихъ они писаны. Какъ легче и лучше усвоить ихъ? по моему мнѣнію, мѣшайте полезное съ пріятнымъ: грамматическія занятія съ чтеніемъ. Что до грамматики, дѣло не въ томъ, какая самая лучшая, когда нужно познаться съ языкомъ, а не умствовать о немъ, но въ томъ, познаться бы лишь, въ чемъ никакая изъ грамматикъ нашего вѣка не откажется прислужиться Вамъ.

Будьте здоровы, благополучны и не забывайте преданнѣйшаго Вамъ Вашего покорнаго слугу О. Бодянскаго.

Февраля 3-го дня 1855 г.
Москва.

Подавала Катерина Лазаревська.

Звільнення Куліша з-під цензури „III Отделенія“.

Відшукуючи в архіві 1-ої Полтавської хлоп'ячої гімназії матеріали до біографії М. Драгоманова, знайшов я кілька десятків обіжників Головного Цензурного Комітету: оден з учителів гімназії був цензором неофіційної частини Губерських відомостей. Між цими обіжниками знаходиться й обіжник що до зміни порядку цензурування творів П. Куліша.

Копія къ № 186.

Секретно.

МИНИСТЕРСТВО
НАРОДНАГО ПРОСВѢЩЕНІЯ.Канцелярія Министра
26-го Апрѣля 1856 года
№ 621-й.По Высочайшему повелѣнію
О сочиненіяхъ Кулѣша.Господину Кіевскому Военному По-
дольскому и Волинскому Генераль-
Губернатору, Управляющему Кіев-
скимъ Учебнымъ Округомъ.

Губернскій Секретарь Кулѣшъ, которому въ 1847 году Высочайше воспрещено было писать и издавать свои сочиненія, а потомъ разрѣшено продолжать литературныя занятія съ тѣмъ, чтобы онъ представлялъ свои сочиненія на предварительное разсмотрѣніе въ 3-е Отдѣленіе Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, обратился къ Г. Управляющему симъ Отдѣленіемъ съ просьбою объ исходатайствованіи для него права общей цензуры, съ освобожденіемъ отъ обязанности представлять свои сочиненія въ 3-е Отдѣленіе.

По всеподаннѣйшему о семъ докладу Генераль-Лейтенанта Дубельта, Государь Императоръ Всемиловитѣйше соизволилъ разрѣшить печатаніе сочиненій Кулѣша по разсмотрѣніи оныхъ въ обыкновенной Цензурѣ, съ тѣмъ только, чтобы цензоръ обращалъ на сочиненія его строжайшее вниманіе.

О сей Монаршей волѣ имѣю честь увѣдомить Ваше Сіятельство, для надлежащаго распоряженія по Цензурѣ Кіевскаго Учебнаго Округа.

Подлинное подписалъ Министръ Народнаго Просвѣщенія А. Норовъ, скрѣпилъ Директоръ А. Берте.

Вѣрно: За Секретаря Комитета—Садовскій.

Подав М. Бужинскій.

„Світопреставління“ в 1857 р.

Року 1857-го людність на Волині була стурбована чутками про те, що в червні цього року має проходити велика комета, буде потьмарення сонця і мало чи не „світопреставління“. В справах канцелярії Київського, Подільського і Волинського ген.-губернатора збереглося кілька характерних паперів, які ми й подамо тут у всій їх красі.

Житомирський поліціймейстер прислав ген.-губернатору кн. Васильчикову такий рапорт з 10 лютого 1857 р. за № 132: „Вашему Сіятельству имѣю честь донести, что съ 1-го по 15-е число сего мѣсяца между жителями г. Житомира пронеслись слухи и толки о прохожденіи будто бы въ Іюнѣ мѣсяцѣ настоящаго года большой кометы и что въ это время имѣеть быть солнечное затмѣніе въ продолженіи 36-ти часовъ,—отъ чего произойдутъ бѣдствія на земномъ шарѣ“. Ген.-губернатор поклав на цьому рапорті таку резолюцію: „Написать, что это вздоръ, ибо никто о семъ знать не можетъ, кромѣ Бога“. Згідно з цією резолюцією, Житомирському поліціймейстеру було послано (№ 1326 з 2 березня 1857 р.) таку відпо-

відь: „Получивъ рапортъ Вашъ за № 132 о распространяющихся въ Житомирѣ тревожныхъ слухахъ о бѣдствіяхъ, послѣдующихъ будто бы въ Іюнѣ мѣсяцѣ по случаю прохожденія большой кометы, предписываю вразумлять народъ, что слухи эти ложны и будущаго никто, кромѣ Бога, знать не можетъ“.

Характерно, що перша редакція цього паперу кінчалася словами: „что слухи эти несправедливы и не имѣють никакого основанія“, але сам кн. Васильчиков власною рукою виправив папір, наблизивши текст до своєї резолюції. Проте, не зважаючи на „вразумленія народа“, чутки, видимо, не припинились, бо в травні про них доносив ген.-губернаторові сам начальник Волинської губ. секретним папером (№ 4174 з 30 травня 1857 р.): „По поводу распространившихся слуховъ, что будто бы 1-го числа будущаго Іюня мѣсяца будетъ проходить комета, угрожающая гибельными послѣдствіями, и въ томъ предположеніи, что слухи, быть можетъ поддерживаются злонамѣренными людьми для достиженія своихъ тайныхъ замысловъ, я, въ предотвращеніе дурныхъ послѣдствій, предписалъ секретно Начальникамъ Градскихъ Полицій усугубить нѣкоторые мѣры предосторожности и, наблюдая за людьми, дающими поводъ подозрѣвать ихъ въ неблагонамѣренности, усилить полицейскій надзоръ, какъ вообще въ городахъ (для чего посылать ночью патрули), такъ и въ особенности въ тюремныхъ замкахъ, дабы не могло быть допущено какихъ либо безпорядковъ между арестантами, на случай же пожара надлежащіе припасы имѣть въ готовности“.

Але 1-го червня світ не завалився, і у житомирського поліціймейстера, певне, одягло од серця, бо він прислав до ген.-губернатора „весьма секретно“ такий рапорт: „Вашему Сіятельству имѣю честь донести, что въ послѣднихъ числахъ мая мѣсяца, не взирая на вразумленія народа, вновь между жителями г. Житомира разнеслись слухи о бѣдствіяхъ, могущихъ произойти съ 31-го Мая на 1-е число сего Іюня отъ имѣемой будто проходить кометы, которые родили въ жителяхъ страхъ, но благодаря Всевышнему Творцу ничего не случилось и всѣ вообще жители успокоились“.

За малим не так, як у Чехова: „бѣдствіе было прекращено своевременно принятыми мною мѣрами“.

Подал С. Буда.

Б. С. Познанський (Народник 60-х років).

Для свого часу Б. Познанський був остільки цікавою й характерною постаттю, що обминути її в історії руху 60-х років ніяк не можна. Послідовний „хлопоман“, циб-то народолюбець, він вбирався в українську селянську одіж не тільки для товариської вечірки; селянське вбрання було для нього такою-ж потрібною умовою життя, як і селянська хата, як і все оточення селянина. Син дворянина, він так легко й просто пішов на село, одружився з селянкою й залишився там серед простого люду, щоб освіту й знання внести в життя своїм власним прикладом і полегшити своїми силами, оскільки можна було, тягар панщини. Б. Познанський був з шляхетського подільського роду, стародавнього, хоч і неможливого. Дід Іван — посесор в маєтку Мечислава Потоцького був уніятим. Батько Станислав — навчитель стародубської повітової школи, в службовому листі був записаний католиком, а малого Бориса, який народився року 1841-го, охрестили православним обрядом. Познанський-батько мав свою цікаву історію, яка в родинних споминах, без сумніву, переказувалась часто і вплинула на сина Бориса.

В 1821—1829 рр. Станіслав Познанський навчився в уманському базилянському колеґіумі „наукамъ шести классовъ, а также языкамъ латинскому, нѣмецкому и французскому“, потім був у харківському університеті, з якого його було виключено разом з іншими трьома студентами й вислано з Харкова. С. Познанський подався до Вильни, але й там ніби „рок“ переслідував його; він не спинив якогось політичного „злочинця“, що перебігав через його кімнату, вискочив у вікно і втік від жандарів, які наздоганяли заарештувати злочинця. З такої провини Познанського-батька виключили з університету знову, і він мусів їхати до маленького міста Погар на Чернігівщині, де перебував під суворим доглядом поліції на посаді вчителя математичних наук в повітовій школі. Для того часу Познанський-батько був, очевидно, здатним учителем і справу свою виконував „съ должнымъ усердіемъ и прилежностію“. Начальство атестувало його, як здібного вчителя, що заходився коло загального розвитку своїх учнів. Само начальство подбало про те, щоб перевести Познанського до значнішого міста, де потрібні були „болѣе способные и представительные чиновники“. Року 1838-го С. Познанського було переведено до Стародубу, де він і одружився з Росіяною, про яку ми знаємо лише зі споминів сина (Б. Познанського), що вона була вихованкою могилевського інституту, „была всегда вѣрна привитымъ ей принципамъ крайняго реализма и въ домѣ вела строй русскій“¹⁾.

Трохи згодом родина Познанських переїхала до Полтави, де Борис вступив до гімназії. Але на початку 60-х років помер батько, і брат його Андрій взяв племінника Бориса до себе в Білу-Церкву, де він був за домового лікаря графів Браницьких.

Чим була білоцерківська гімназія, до якої вступив Б. Познанський, і що вона могла йому дати,—легко зрозуміти з живих спогадів М. Чалого. Нездарні вчителі, якісь дореформові монстри, нерозвинені, недотепні супроти польського більш культурного осередку, не могли дати напрямок духовному розвиткові Бориса. Після полтавської гімназії, де вчителювали Стеблин-Каменський, Левко Боровиковський, в Білій-Церкві учитися було важко. Склад учнів був цілком польський. Поляків було 90% загальної кількості учнів. Це все наближало його до польського товариства. Він вивчив польську мову, легко й добре володів нею, як і його товариші, справжні Поляки. Цікаві спомини Познанського про дитячі настрої того часу, про перші народницькі думки знаходимо ми в статті його „Картини мого прошлого“.

Хлопцем 14 років він їде волами до Білої-Церкви. В дорозі на базарі цигани щось почали красти з воза. Заступився погонич, заступилися селяни й оборонили добро Познанського, але вся ця історія схвилювала хлопця. „На хвилину,—згадує він,—промайнула в мене думка заїхати до знайомого дядька мого, лікаря Б-ського; так мені хотілося в цю хвилину бути біля кого-небудь з близьких, під будь-чим захистом. Проте, я перемінив свій намір. Мені здалося, що ці пани не поставляться з співчуттям до мене, який їхав волами, який тинявся по базарах, серед „мужиків“. Дивно, що в цю тривожну хвилину, коли я почував велику потребу співчуття, захисту, думки мої не летіли навіть до моєї рідні, а скоріше до дворні. Я чогось гадав, що цілком зрозуміють моє становище, поставляться до мене з співчуттям не мої „родичі-пани“, а всі їхні Грицьки, Дороші, куховарка Хотина, льокай Михайло, що саме вони поділять цілком мою роздратованість, а також безкорисно кинуться захищати мене,

¹⁾ В шстидесятих роках мати Познанського жила на Херсонщині, і він студентом частенько їздив до неї.

як це зробили чужі для мене люди,—селяни, козак, гладка баба-торговка. Я зрозумів, що родичі-пани зможуть охоронити мене своїм „престижем“, але безпосередню допомогу, не милуючи себе, в таких випадках можуть дати мені лише „мужики“.

Перші зустрічі Познанського з цими „мужиками“ добре з'ясовують класову психологію, якої набрався він в своєму оточенні, яке легко розвіювалося від спостереження дійсного життя.

Коли дорогою зламалася вісь у того воза, що ним їхав Познанський, і чумаки, що попалися назустріч, стали допомагати в цій пригоді, то Познанського це навіть збентежило, бо не хотів просити їх, „неодмінно п'яних“ і „неодмінно грубих гайдамак“. Але ворожі почуття змінилися повагою до вмілості цього „гайдамаки“, коли чумаки став зручно й легко лагодити воза. Настрої хлопця Познанського остільки інтересні для змалювання цього процесу зникання класової дворянської психології, що ми наведемо ще одну цитату, в якій Познанський пробує з'ясувати свої дитячі переживання. Вони овіяні легким подихом чутливості, навіть в деякій мірі сентиментальності, яка оповиває згадки давно-минулого, але загальний хід думок, без сумніву, збережено вірно, і він єдиний може пояснити процес переходу від одної ідеології—панської—до ідеології іншої—народницької. „Знову,—каже Познанський,—заграли в голові моїй думки та гадки, знову почував я, що ці селяни, навіть в образі найгірших, на думку мою того часу, представників селянства—„чумаків, гайдамаків“, все таки люди гарні, привабливі, що можуть до мене поставитись зі співчуттям і подати потрібну допомогу й що в кожному разі вони миліші мені від тих панів, що один з них проскочив повз нас, погрозив нам, але не звернув навіть уваги на нашу біду“.

Живучи в такому оточенні, яке, з одного боку, наближало його до простого люду, а з другого—ставило його до польсько-панських кол якось неширо, Познанський сам одмічає, що перед вступом до білоцерківської гімназії він найкраще знав українську мову, мову панської челяди, з якою „по заброшенности воспитательныхъ пріемовъ, имѣлъ наиболѣе общенія“. Аналізуючи свої переживання того часу, Познанський каже: „В мене почали виявлятися симпатії до українських селян, проте, я не перестав бути паничем, що засвоїв собі прийом польсько-шляхетського життя, мову, погляди, почав думати по-польському. І досить дивно виходило, що ніколи не зазначав відчуженості від селян, яку засвоїли собі польські пани. Навпаки, щось наближало мене до них“.

Для інтелігента-Українця, що приходив до свідомого життя, в ту добу наочно вставала соціальна проблема. Українство звязувало його з певним соціальним оточенням—селянством і ставило проти пануючої класи—дворянства, польської шляхти, найрізноманітніших гатунків. Національна проблема тісно переплутувалася з проблемою класової непримиренності, і для широкого й чесного юнацтва не треба було особливо вагатися, щоб вибрати, де правда. Не вагався й Познанський.

Скінчивши білоцерківську гімназію, р. 1858-го Познанський вступив до київського університету на медичний факультет.

Кінець 50-х і початок 60-х рр., на які припадають студентські роки Познанського, були виключною епохою в історії київського університету.

Напруженість громадського життя в університеті досягла під цей час найвищої точки. Вже наслідки повстання 1831-го р. принесли польському суспільству наочний доказ того, що верхи громадянства без народу нічого не вдіють. Невдача повстання 1831-го р. найбільше полягала в тім, що воно мало виключно „аристократичний“ характер, було наслідком по-

літичного протесту великої й середньої феодальної аристократії проти утисків царського уряду, що лягали тягарем в великій мірі на цю саму аристократію. Розпач, що оволодів цими вищими колами польського суспільства, виявився страшною реакцією, що принесла з собою в молодь пародію на громадське життя—так зване „балагульство“, до якого пристали синки розчарованих і зневірених батьків. 40 і 50 роки й проходять в гучних і надміру сміливих виявах цього балагульства, що привело, нарешті, до бешкету, гулянок, піяцтва, веселих розваг та до зневажання громадської opinii. Демократична течія, що була такою непомірною під час повстання 1831-го року, вже цілком ясно відбивалася в змові Конарського, і хоч київський університет в звязку з „конарщиною“ було р. 1839-го розгромлено, хоч студентством після розгрому оволоділи настрої балагульства, проте, демократична тенденція в ці роки поміж двох польських повстань починає зростати й давати опір як балагульським настроям товаришів, так і кріпацьким, „феодальним“ настроям батьків.

Вступивши до університету, Познанський попадає в гушавину суперечок на національні й соціальні теми. Він Поляк, але православної віри, шляхтич, але представник тієї зубожілої її частини, що складала нове tiers-état, яке виростало по середині між феодалами й кріпаками. Вихованець російської гімназії, він вносить до університету ще свої польські настрої, але вже з ясно накресленими симпатіями в бік українського народу. Такі протиріччя, такі вагання настроїв—наслідки якогось міжкласового стану, який займала ця група синів зубожілої шляхти, яка не чіплялася за свої традиції, за свою польську націю, католицьку віру й дворянську пиху.

Познанський попадає до університету під той час, коли, яко реакція балагульству, повстає група „пуристів“. Сама назва показує на цілі й завдання цієї групи: викоренити балагульські звичаї з студентського оточення, прищепити йому скромність, здержливість в їжі, ціломудренність в житті, простоту в убранні. Серед проповідників пуризму були близькі приятелі Познанського, як от Володимир Антонович, Загурський, і, безперечно, цей гурток мусів вплинути на Познанського. Правда, пуризм дуже швидко зник з громадського життя університету, але свою справу зробив, породивши зневаження до студентів-фертиків, як їх звали тоді — „тифловців“. Познанський в споминах своїх на рахунок пуризму ставить і те уподобання української свитки, яке так поширилося серед демократичного студентства й яке в 60-х роках стало побутовим явищем.

Найміцнішим громадянським об'єднанням того часу стало об'єднання по гминах, щось подібне до пізнішого об'єднання по земляцтвах. Студенти одної гімназії складали окремі гмини, які спочатку мали взагалі суто земляцький характер і закладалися для моральної й матеріальної піддержки. Пізніше гмини ці мали характер ширших об'єднань і вони поширили рамки своєї діяльності в бік політичний. Об'єднання польських студентів по гминах дало й українським студентам готові організаційні форми.

Познанський належав до білоцерківської гмини, що була, як і інші, цілком польського характеру, але разом з тим дала перших членів того гуртка хлопоманів, який відірвався від польських шляхетських традицій і закликав до наближення до простого люду. Інтересно, що й Володимир Антонович належав теж до білоцерківської гмини, хоч він і скінчив не білоцерківську, а одеську гімназію, бо одеської гмини не було, і представники тих шкіл, з яких було дуже мало студентів, приставали по власному бажанню до тої чи до іншої гмини. В цьому оточенні виросла та група демократично-настреного студентства, яку почали звати хлопо-

манами. Це був тісний гурток поміщицьких синів, які розірвали з своїми батьками-кріпосниками, або не мали з ними тих міцних звязків, які примушували до певної класової традиції. Цей розрив класової психології, який пояснювався певними економічними причинами збідніння деяких шарів польського шляхетства, мусів привести до того, що заступники за нарід, ідучи проти своїх батьків, примушені були змінити й свої національні симпатії. Цю зміну можемо легко простежити й на Б. Познанському. Правда, йому легше було зробити цей крок від польського панства до українського народу. Познанський в різних нарисах своїх надає великого значіння тому, що він один був православний серед католиків: потреба виконувати обряди своєї церкви, до якої належали всі панські селяни і всі дворові люди дядька, створила для малого Познанського особливу близькість з селом. В нього з'являється низка приятелів серед прислужників і прислужниць дядька. З ними він ходить до церкви, з ними святкує свої особливі від дядькових свята. І вже студентом почуває, що від дитячих років зберігся міцний, нерозривний звязок з народом. Те, що для товаришів Познанського—Антоновича, Рильського, особливо для останнього, було болізним процесом переходу від одного стану національності, віри, до другого—цілком протилежного тому й ворожого стану,—для Познанського—його еволюція була підготована ще в дитинстві. Напевне тому хлопоманські ідеї в Познанського виявилися в такій ясній формі. В кожному разі йому не випало йти за тими проводирями, що повстали тепер серед студентських кол і кликали польську молодь до політичної роботи в напрямку відновлення Польщі, як держави в її історичних межах.

Такими керівниками серед гминних об'єднань в київському університеті були короняри, цеб-то члени тієї гмини, яка об'єднувала студентів з Царства Польського. Вони особливо дбали і за чистоту польської політичної ідеї, і за бездоганність, і висоту ймення польського студента. А чистота політичної ідеї приводила коронярів до того, що вони цілком відкидали соціальні питання й згодні були йти поруч навіть з кріпосниками, коли ці кріпосники піддержували їхню політичну ідею.

Б. Познанський в своїх споминах переказує надзвичайно характерний факт для змалювання настроїв і становища коронярів серед иншого студентства. Короняри влаштували суд над студентом Титом Далькевичем за те, що він в одному селі перед юрбою селян, після оповідань про страшні зловживання й утиски поміщика, про повну безпорадність та беззахисність селян, сказав їм: „А ви-б його ось так“... і черкнув пальцем по шиї. Короняри запросили усі гмини на загальну кнайпу в приватному домі. Всіх учасників суду було більше сотні. Короняри брали своєю численністю. Вони настоювали на тому, що Далькевича треба виключити з товариства, бо він словами своїми підіймав „хлопів“ проти Поляків-панів, і треба було, на їхню думку, довести панам, що студентство засуджує такі вчинки своїх товаришів. Коронярів вся ця історія інтересувала з боку національно-політичного, як відносини місцевого населення до Поляків. Деякі члени инших гмин розглядали це питання з соціального боку в місцевих умовах. Зловживання поміщиків були для них ганебним з'явищем сучасності. Вони не могли так легко засудити Далькевича, бо навряд чи сами инакше зробили-б в подібних обставинах. І от, коли піднесено було питання, на чийому боці стане студентство, коли-б загострилися відносини Українців—селян і поміщиків—Поляків, Б. Познанський перший зформулював свою думку в таких словах: „ja pojde tam, któredy rójdzie mój lud, a lud ten mój ukraiński“.

В цій формулі знаходимо не тільки національне самовизначення певної шляхетської групи, а ще й розв'язання основного соціального питання

60-х років, питання про взаємовідносини двох ворожих класів—панів і селян, яке зовсім не добачали, або затирали коронари.

В кінці 50-х і на початку 60-х рр. окремі члени гуртка хлопоманів по двоє, по троє їздили по Україні з села в село, збираючи етнографічні матеріали, та знайомились з тим „народом“, за яким вони гадали йти.

В-осени 1860-го року й Познанський вдвох з Готфрідом Пшедпелзьким поїхали вниз Дніпром до села Бужина на Чигиринщині й там пішки дісталися до Чигирина та Суботова, а звідти на Кременчук та Крюків посад до Катеринослава. Побували на порогах, на острові Хортиці, добралися до Херсона, побували на лимані, на плавнях, а потім помандрували до Криму, звідки пароплавом до Одеси, далі пішки дійшли до Бобринецького повіту, де проживала мати Познанського. Познанського й Пшедпелзького приваблювали історичні місцевості: Січ Запорозька та шлях до лиману. Рік пізніше, перебуваючи під слідством, Познанський оповідав про цю подорож губерніяльному слідчому, при чім поясняв свою мандрівку цікавістю та дорученням проф. Кеслера довідатися, чи не гніздяться в Дніпровському лимані лебеді, а в споминах своїх про товариша з мандрівки Поляка одмітив, що гурток хлопоманів був тоді досить однодушним: „Поляки-Українці“, як вони себе звали, щоб-то—Поляки-хлопомани, не ріжнились поглядами від тих, хто згодом рішуче розірвав з польським шляхетським суспільством. Їх, як відомо, розділило польське повстання 1863 р. Цей товариш Познанського Пшедпелзький, що вмер передчасно в трагічних обставинах під Соловіївкою, і сам Познанський, що odmовився йти в повстанці, за три роки перед тим в романтичному пориві зробили своє паломництво на Запоріжжя, пороги та лиман.

Етнографічні поїздки по Київщині вже були не зовсім безпечні, після подорожів Антоновича й Рильського, ще в 1859 р. Вони викликали пильну увагу адміністрації, і вперше кинуте було обвинувачення в неблагонадійнім зближенні з народом. Тому плани Познанського що до цих подорожів не змогли здійснитися в тій мірі, в якій це бажали хлопомани, що ставили собі завдання вивчити життя й побут народу. Була виконана лише кругова подорож по знайомих та родичах—Познанським, Пшедпелзьким та Віцентієм Василевським по Васильківщині, Білоцерківщині та Корсунщині. Паломництво на цей раз обмежилось місцевостями, що звязані були з ім'ям тоді ще живого Шевченка.

Це був період, коли зворушення селян давали себе в знаки адміністрації; чутки про волю вже йшли, починаючи з 50-х років. Настрої козаччини 55-го року не було забуто, і тому адміністрація краю пильно придивалася до кожного прояву народнього незадоволення і до кожного зближення з селянами представників буржуазно-демократичних верств громадянства, що в боротьбі за волю в різних комітетах, комісіях, товариствах зайняли певні позиції в селянській справі. Історичні спогади про повстання й заколоти козацькі, гайдамацькі роблять обмірковування селянського питання небезпечним з того боку, що думки про волю в не-трах самого народу можуть легко породити нові прояви козацько-гайдамацьких зворушень.

Хлопомани-студенти не стоять осторонь селянської справи. Вирішивши для себе принципове питання—йти в нарід і через нарід досягти кращого життя, хлопомани в кожному практичному питанні розв'язували його в бік найбільшої користи народів.

Хвилювання селян ішли не перериваючись. Після хвилювань 1855 р., що здобули собі назву „козаччини“, бо селяни думали, що заклик уряду до „ополчення“ знаменує собою запис в козаки і через це звільнення

від кріпацтва, з різних боків доходили відомості про близьку волю, з'являлися люди, що про цю волю говорили, що впевняли, ніби-то волю вже дано, але поміщики її сховали.

Познанський згадує, що один раз до хлопоманів дійшла звістка, що в Канівщині, коло Богуслава, виникли якісь селянські заворушення. Хлопоманський гурток вирішив послати когось на місце подій, про все розпитати і, якщо можна, допомогти селянам, чи то ділом, чи порадою. Поїхав Познанський в цивільному вбранні, з чужим паспортом. Познанський з'ясував, що власне адміністрація краю перебільшувала значіння таких заворушень. Ніяких заворушень на місці він не знайшов, а поголоска пішла через те, що в Ключі Кошеватому біля Богуслава було заарештовано москаля, що оповідав, ніби в Росії вже проголошено волю.

Ця актуальна участь хлопоманів в житті народу, яка нагадує пізніше народництво 70-х років, в особі Познанського завершується повним серйозного змісту і певного ідеалізму вчинком—опрощення й переселення в нарід.

Серед студентів, що тягли до того хлопоманського гуртка, який складався з Антоновича, братів Рильських, Познанського, братів Поповських, Пшедпелзького, Свенцицького, Василевського та інших, було два брати Габелі—Виктор та Яків. В їхній родині, в домі відомого в історії революційних рухів 60-х років Коперницького на Кузнечній вулиці збиралася студентська молодь, яка знаходила тут дружне й уважливе відношення. Сама господиня вдова полковника Августа Габель, дві її дочки та небогачка, але дуже розвинена і розумна дівчина. Марія Поль утворювала добру товариську атмосферу, де не тільки не було мови про незгоду в принципових ідеологічних питаннях, навпаки, помешкання Габелів—це був постійний товариський клуб, де Поляки-Українці збиралися на вечірки. Тут бували Антонович, брати Рильські, Познанський та інші хлопомани, тут гостював, як близький знайомий, відомий полковник Красовський, що за відозву до солдатів пішов у Сибір. Тут ділилися вражіннями від гминних кнайп, читали нові книжки. Заходила сюди і герценівська література, його брошурки та видання.

Тут читали Шевченка та інших українських письменників. Особливо інтересно, що слухати Кобзаря збиралася прислуга Габель та інших мешканців дому. Тут чути було поруч з польською мовою мову українську, тут не соромилися української свитки на молодих хлопоманах, українського національного вбрання на панянках.

Інтимний бік недільних зборів в родині Габель та взагалі всього оточення, в якому жив тоді Познанський, змальовує лист Марії Поль до Б. Познанського, писаний вже тоді, коли Познанський жив у Дударях, як службовець в маєтку Габель. Листа цього було взято пізніше підчас трусу в Познанського. Він звернув на себе увагу українською мовою та згадкою про Герцена. Марія Поль писала: „Дуже дякувала я вам за ваше приятне письмо, Борисъ Станиславовичъ! Да бачите до сіи пори не одвітила вам, а ви мене може и осудили за те? Знаете, чомъ я не писала до васъ по першій оказіи? Може засмієтесь, якъ скажу вамъ. Не писала черезъ те, що мені важко на серці. Коли-бъ ви знали, якъ часомъ якась невимовна нудьга и немочь налягає на мій духъ. На серці такъ якъ камінь важкій преважкій, а думки всі блудять въ якійсь темній безодни. Так би треба ихъ вилить словами, здається и послегшало-б и сила души обновилась би, такъ нітъ, німа душа та й німа тільки болить та рветця кудись и сама не знає куди б ділась. Вибачте мені що я це такъ высказалась перед вами. Такъ собі можна часомъ нехотя зъ доброю лю-

диною побалакати. Що-ж як там живеться вам? Особливо питаю вас за ваше життя в самому собі в мирі думок і чувства? Як проводите вечорі коли на самоті? Багато у вас було планів.—Жаль мені було вас трохи як прочитала про те, як ви нудились по наших виїзді. Але надгородили вас за те ті гості, що були після нас. Шкода що ви не може бути і в Дударях і тут. Вчора була кнейпа дуже хороша. Всі восхищені. Розмови були прекрасні; між прочими Сгатовській говорив, кажуть, розумно і добре. Коронні поляки показали себе, як найлучше. Одного дуренького чоловічка закричали здається. Нас не забувають зовсім наші любі гості, у прошлу неділю всі зобразились, и, як сами знаєте, вечор худко й приято пройшов. Рильського найчастіше бачимо, так як він тепер близькій наш сусід. Оповідую вам, як що він сам уже того вам не сказав в листі, що на його сердечному горизонті нова зоря зійшла, и ясніше, як ті передь которими в Дударях поклонявся. Красива дівочка, висока, статна як краля, а свіжа та румяна як рожа столістенна. Ще й убрана по нашому. Тільки в криноліні, але Рильській каже, що то не погано, їй все гарно. Позавчора була вона у нас и дуже Рильській увивався коло неї... Мені казали, що ви писали, що справді уже худко хочете свататця? Чи есть воно так? Скажите же яку там собі дівчину вибрали... маю прозьбу до вас дуже важну. Бажаю замовить ваше ласкаве й добре розположення для одної людини. Тут приїхала з Петербурга одна жінка, котра була перше у моїх родителів; вона таки родом з Дударів и кума старості Гаврилові Кваші; хоче вона в Дударі достатця на жительство: Тітка така добра, що позволяє їй поселитця в ткальні, тим часом поки як буде. Мені напернула мисль, чи не схотіла б громада прийняти єї за хазяйку замість Палажки. Жінка чесна и всяке діло хазяйське добре знає, у нас в Чернишах в своїй хаті жила. В неї трое дітей, старшого тут має оставити, щоб у школу ходив учитель а двое б мала при собі. Вона зраділа цій моїй думці и просила тітку и мене щоб Громаду и вас просить, щоб були ласкаві прийняли єї, що вона з радощію сповнить ту обязанность за плату яку сами ссудите аби їй мати пристанище й теплий куток з дітками. Тітка кажуть, що ви таки хотіли щоб за хазяйку мати яку жінку поважну лучше ніж молоду дівку. Дуже прошу и вас и пана старосту, щоб не оставили своєю ласкою й поміччю цю Евдоху (так її звать) в Дударях и в Чернишах всі її знають и уважають... Прощайте, Борис Станиславович, будьте счасливі й довольні душею.

Марія Польска.

„Антонович дав мені хороші книги читати, тільки ще не багато прочитала. Не знаю, чи пришлють вам нову брошюру Искандера подъ титуломъ—Что надо народу. Скільки я знаю про це ще краще як все що він написав. Дівчата дякують за память и кланяються вам широко. Виктор кланяється вам, жалкує, що не пише до вас“.

Широті дружніх розмов на недільних зібраннях, які бували в Габелів, мабуть, сприяли не тільки гостинність самих Габелів, їх демократичний настрої и заохочення до хлопманського гуртка, але ще й саме оточення, цей самий дім Коперницького, де жило багато студентів, де зародилося й обдумано було багато революційних справ 60-х років.

Польська родина Габелів належала до тої соціальної групи, яка прийнялася демократичним рухом своєї доби. Вона посідала невеликий маєток в с. Дударях, Канівського повіту, але господарські справи в цьому маєткові були заплутані, мабуть, ще з часів володіння маєтком самого полковника, як людини військової, що не сиділа на місці и не господа-

рювала. Родина Габелів жила в Києві, де виховувалися діти, а літо проводила в Дударях, і тут влітку ми бачимо ту-ж картину якогось приятельського осередку. Ті-ж міські товариші—студенти в українських свитках живуть подовгу, ходять по близьких селах, читають селянам твори Шевченка, і разом з селянами чекають волі, вважаючи і тодішній уклад життя за велику несправедливість і неправду.

Передбачаючи визволення селян, про яке останніх два роки йшли вперті чутки, полковниця Габель збиралася віддати своїм селянам маєток в оренду. Вся земля поступила-б селянам до користування. Коло неї вони працювали-б на себе, сплачуючи за це певні орендні гроші. В користуванні поміщиці мала лишитися садиба, оренда корчми, та деяка натуральна плата, як годування птиці та користування з корів влітку. Очевидно, боячись втратити право власності на свою землю, Габель ставила умовою—господарювання цілою громадою і не припускала, щоб роздати землю окремим селянам. Було складено орендний договір, селянська громада вибрала трьох розпорядників, але для такого господарства, власне для діловодства та рахівництва, потрібно було письмennyю людину. „Такою людиною,—записав Познанський в своїх споминах,—об явився я, що кинув університет та безоглядно кинувся в народ“.

20-го грудня 1860 року Познанського за те, що він не вніс платні, було виключено з університету, з III курсу медичного факультету. Коли пізніше розпочато було слідство в справі зближення Познанського з селянами, то заінтересувалися його поведінкою підчас студентства. Інспектор студентів характеризував Познанського стереотипною фразою: „во все время пребывания въ университетѣ поведеніе было хорошаго и ни въ чемъ предосудительномъ замѣченъ не былъ“, а київський поліціймейстер, визнаючи, що нічого особливого за ним помічено не було, ставив на вид Познанському те, що він іноді носив селянське вбрання.

На різдвяні свята Познанський поїхав до дядька, що як і раніше жив у Білій Церкві, і повернувся до Києва лише перед великоднем. 23-го березня він взяв з університету свідоцтво про звільнення, а 25 березня був вже в Дударях, в маєтку Габель, на посаді прикажчика в економії. Селянську свитку, що її студент Познанський надягав лише „іноді“, тепер надягнуто було на довший час.

Для місцевої поліції, для губерніяльної адміністрації була цілком незрозуміла така поведінка Познанського. Інтелігент-дворянин, який міг здобути і в місті посаду пристойнішу, вигіднішу, чогось оселився серед простого люду, взявся до роботи, що не личила ні його соціальному станові, ні його інтелектуальному розвитку.

Особливо збентежило це польську шляхту з сіл навколо Дударів. В архівних справах про Познанського ми знаходимо ймення поміщиків Парчевського, Неймана, Скиргело, Мацнева, які підзувували місцевого справника і запевняли його, що вони „опасаются за спокойствіе своихъ крестьянъ“.

„В тому-ж селі,—оповідає Познанський,—куди я приїхав, щоб стати очима селянина, який при нових порядках був поставлений в необхідність звертатися до друкованого та писаного слова, жив зовсім маленький панок Хилинський. Визволення селян покривдило його досить сильно: зменшило його добробут, знизило остаточно його достоїнство. А тут ще з'явилася людина, що почала роз'ясняти селянам, які й так піднесли голови, це ненависне Положення про волю селянам. Чуйно прислухався цей мізерний панок до кожного слова товмача-роз'яснителя. В кожному слові він розумів лише те, в чім бачив небезпеку для себе. Поїхав він до сусіди—великого пана Неймана, розповів йому про страшні речі, а той—з доносом до поліції“.

Формального доносу Нейман не зробив, але, безперечно, розмови поміщиків про Дударі зробили своє.

22 квітня, цеб-то менше ніж за місяць після переїзду з Києва Познанського, киявський справник Котляров вже доводив до відому київського генерал-губернатора про появлення його в Дударях. Котляров визнав за потрібне навіть розпитати Познанського, хто він і звідки, і про все це подав відомості в рапорті. „Познанській,—писав справник,—распоряжается по хозяйству послѣ совѣщанія съ крестьянами, съ которыми сходится весьма фамиліарно до такой степени, что крестьяне посѣщаютъ его, и сидя съ нимъ вмѣстѣ, бесѣдуютъ, проводятъ вечера, а онъ ходитъ къ нимъ въ гости раздѣлять время, и до такой степени привязалъ къ себѣ крестьянъ, что его посѣщаютъ крестьяне изъ ближайшихъ селеній: Грицинець, Потапещъ, Бобрицы и другихъ, для разныхъ совѣтовъ и разъясненій относительно Положенія, остаются его обхожденіемъ всегда весьма довольными, и онъ предлагаетъ имъ, чтобы наняли его писаремъ въ предстоящее образоваться гдѣ-либо волостное правленіе, а въ другія сосѣдственныя волостныя правленія совѣтуетъ по рекомендаціи его принять такихъ же какъ и онъ лицъ, которыхъ уже онъ знаетъ, находившись вмѣстѣ въ училищахъ“. Пізніше, коли вже губерніяльна влада робила дізнання про вплив Познанського на селян, урядовець, що збирав ці відомості, так характеризував перші кроки Познанського на посаді прикажчика в економії: „Познанській усвоилъ себѣ быть крестьянина въ языкѣ, одѣяніи и образѣ жизни до того, что не зная происхождения Познанскаго, можно утверждать, что онъ и родился крестьяниномъ. Дударскіе крестьяне знали, что Познанській—студентъ и потому первоначально смотрѣли на него съ недоверіемъ. Студентъ въ свиткѣ казался имъ чѣмъ то, какъ они выражаются, непевним. Но съ теченіемъ времени, обращаясь съ крестьянами просто, ласково, оказывая старикамъ должное уваженіе, а съ прочими живя по братски и раздѣляя съ ними хлѣбъ-соль; при чѣмъ за чаркою водки пѣлись любимыя крестьянами чумацкія и другія малороссійскія пѣсни и иногда прочитывались сочиненія Тараса Шевченко—Катерина, Наймичка, Гайдамаки и проч. Познанській снискалъ себѣ почти полное расположение и довѣріе крестьянъ. Въ особенности нравилось крестьянамъ совершенное отсутствіе въ Познанскомъ той спѣси, которую они привыкли видѣть въ помѣщичьихъ официалистахъ. Къ Познанскому каждый относился: „ты, Борисъ“¹⁾.

Як справник, так і губерніяльний стряпчий свідчили, що Познанський, читаючи „Положення“ про звільнення селян від кріпацтва, роз'ясняв їм його правильно, справедливо та зрозуміло. Стряпчий посилався навіть на мирового посередника того участка, що теж підтверджував добрий вплив Познанського на селян.

Проте факту не заперечували: студент змінив свою форменну одіж на селянську, підстриг, як селяни, волосся і підголів собі виски. А коли його запитали, навіщо він це зробив, одповів, що в законі немає заборони носити селянське вбрання, а йому це вбрання вигідно, бо дешево коштує.

До того-ж у Познанського, як виявилось, не було ні пашпорту, ні формальних документів на посаду прикажчика. Цього було досить, щоб накликає на себе підозріння неблагонадійності. Тому справник Котляров установив строгий секретний догляд за поведінкою Познанського. Пройшло тільки п'ять день, як Котляров уже змінив свою думку. З чужих поміщицьких слів в новому рапорті він переказує, що Познанський часто навідується до сусідських сел, де, роз'яснюючи „Положення“, ніби-то перекручує його й запевняє селян, що вони одержать землю дурно.

¹⁾ Рапорт губ. стряпчого Сливчанського від 18-го липня 1862 р., № 348.

Котляров викликав Познанського до Канева і там заарештував його. Але арешт Познанського не стояв у зв'язку з якимись реальними обставинами. Його можна пояснити лише роздратованістю представника влади, який не знайшов кращого виходу. В рапорті Котляров послався на те, що Познанський був „разнорѣчивъ и цитируетъ законы превратно, сказалъ мнѣ (Котлярову) дерзости при объясненіи съ нимъ безъ всякаго на то повода“. Сам Познанський докладніше змалював історію свого арешту. Вона з'являється такою яскравою картинкою того безправ'я, в якому перебував в дореформовій Росії кожний громадянин, що варто докладніше прочитувати оповідання Познанського генерал-губернаторові. До того-ж оповідання це барвистими рисами малює пишну постать повітового адміністратора, ім'я якого замішано було в цілу низку недоречних історій, роздутих цим самим Котляровим до гомеричних розмірів¹⁾.

Котляров викликав Познанського до себе. „Меня привезли прямо къ г. начальнику полиціи, приємъ котораго былъ крайне невѣжливъ въ отношеніи ко мнѣ, какъ къ дворянину, а также и несомвѣстный самой личности начальника, который долженъ быть строгимъ исполнителемъ своей должности, но отнюдь не наноситъ обиды своею вспылчивостью принимаемымъ у себя по дѣламъ службы особамъ, хотя бы и арестованнымъ. Я возымѣлъ смѣлость описать здѣсь этотъ приємъ.

Г-нъ начальникъ полиціи вышелъ ко мнѣ и, предупреждая мою рекомендацію, спросилъ, кто я такой.

— Требуемый вами изъ деревни Дударей — Борисъ Познанскій, — отвѣтилъ я.

— А какъ же вы провели празники?

Етимъ вопросомъ, произнесеннымъ насмѣшливымъ тономъ, я былъ озадаченъ, и разумѣется ничего иного, кромѣ „очень пріятно“ не могъ отвѣтити. Здѣсь г. Котляровъ повисилъ голосъ и сказалъ мнѣ слѣдующее:

— Да, я знаю, вы были празниками въ Бобрицѣ, Лазирцахъ, Грищинцахъ, Маломъ-Букринѣ. Кого же вы рекомендуєте намъ на волостного? Къ вамъ сходяться съ цѣлой окрестности крестьяне; вы носите крестьянскій костюмъ. Дайте мнѣ вашъ паспортъ.

Забросанный такими вопросами, смыслъ которыхъ былъ для меня неизвѣстенъ, я понялъ только послѣднее и молча подавъ расписку Кіевской почтовой конторы о высланіи мною прошенія на паспортъ. Она была передана письмоводителю для снятія съ неї копії, а ко мнѣ г. Котляровъ обратился съ протяжно произнесенным —

— Да!

— Нѣтъ! — отвѣчала я, — все сказанное вами для меня непонятно. Крестьянскій костюмъ у себя дома я ношу, но въ помянутыхъ вами деревняхъ не былъ, крестьяне ко мнѣ изъ окрестности вовсе не сходяться, и наконецъ рекомендовать на волостного я никого не могу.

— Что? Я вамъ говорю, что вы тамъ были и крестьяне къ вамъ сходяться.

— Полковникъ, я сколько былъ между людьми, до сихъ поръ еще никто не уличалъ меня во лжи, а посему прошу васъ, если не можете мнѣ вѣрити на слово, то соберите объ этомъ справки; но не обижайте меня, не говорите мнѣ, что я лгу.

— Что? вы мнѣ еще дерзости говорите! Я васъ проучу! Взять его подъ арестъ!

Ети послѣднія слова были произнесеніи чрезвычайно громко и гнѣвно. До сихъ поръ я не могу понять смысла словъ: „я васъ проучу“.

¹⁾ Наприклад, історія з ножами в могилі Шевченка; заговор проти поміщиків. Див. ст. І. Білика в „К. Ст.“, 1886, № 4.

Итакъ я былъ запертъ въ тюрьму — не знаю иного названія келіи, имѣющей одно рѣшетчатое окно, безъ стула, стола и кровати: ко мнѣ былъ приставленъ караулъ, состоящій изъ трехъ вооруженныхъ рядовыхъ и одного ефрейтора. Состояніе мое было печальное; слова: „я васъ проучу“ представляли мнѣ въ перспективѣ еще большій произволъ; кромѣ того, мнѣ нельзя было ни съ кѣмъ видѣться. Стали меня водить къ допросамъ, къ которымъ я сопровождался съ двумя часовыми, и также точно водили предо мною изъ острога разныхъ преступниковъ. Сдѣлано было слѣдствіе, изъ коего оказалось, что я тѣмъ только и виноватъ, что у себя дома носилъ крестьянское платье“¹⁾.

З легкої руки Котлярова справою Познанського з політичного боку зацікавився й губернатор Гессе і генерал-губернатор кн. Васильчиков. Губернатор сподівався, що секретним доглядом можна буде встановити якусь злочинну мету Познанського. Тимчасом, на знаючи ще про арешт його, Гессе пропонував справнику усунути Познанського з посади в економії, якщо він досі не має документів.

Кн. Васильчиков розпорядився зробити попереднє сліdstво, щоб определити розмір провини Познанського, а до того держати його під караулом.

Губернатор на допомогу Котлярову послав урядовця для особливих доручень Скрипцова для переведення формального сліdstва.

2 травня Котляров та Скрипцов розпочали свою роботу. Першим чином вони розпитали поміщиків, як джерело тих чуток, що йшли про небезпечні розмови Познанського з селянами, але найважливіший свідок — поміщик Скиргело, як виявилось, виїхав закордон. Лісничий гр. Браницького Гринер не навів ніяких даних, щоб освітлити політичний бік діяльності Познанського. Нічого не дав і допит козака Андрія Шапченка²⁾, який теж був заарештований приставом канівського повіту, як людина, що її Познанський рекомендував на волосного писаря до сусіднього села. Котляров і Скрипцов розпитували й селян. Селяни Дударів говорили про Познанського з великою похвалою і прихильністю.

Щоб остаточно розв'язати справу, Котляров зробив трус в економічному домі, де жив Познанський, і забрав мапу вольностей і земель війська Запорозького 1770 р. (Мапа wolnostej i zemel Wojska Zaporożkoho), лист якогось Лисівського, замітки про різних осіб, в тому числі про студентів, арештованих р. 1860.

Висновки сліdstчих були нерішучі. З одного боку, були приводи думати, що він „съ обдуманно заранѣе предсудительною цѣлью“ прийняв на себе обов'язки управителя маєтку. З другого боку — сліdstво не встановило жадних фактів, які-б „положительно изобличали его въ злочинной цѣли“. „Ни помѣщики, ни управляющіе сосѣднихъ имѣній, — рапортовали сліdstчі, — въ письменныхъ отзывахъ своихъ не обвиняють его положительно ни въ чемъ, изговариваясь незнаніемъ его, а крестьяне показываютъ, что Познанскій на зло ихъ не поставлялъ, и какъ не обнаруживается, чтобы Познанскій ложно толковалъ крестьянамъ Высочайшее Положеніе, то мы обязанностію своею считаемъ довести объ этомъ до свѣдѣнія Вашего Сіятельства“.

Котляров і Скрипцов запитували кн. Васильчикова, що зробити з Познанським і Шапченком, чи тримати їх під арештом, чи звільнити на поруки.

Кн. Васильчиков наказав прислати папери, взяті підчас трусу. З Канева вислано було два зшитки (один на 31 арк., другий на 84 арк.), мольку з фігурою хреста на ній, яка теж здалась підозрілою.

¹⁾ Докладная записка Б. Познанського від 24 травня.

²⁾ Шапченко був льокаєм у студента Пилипа Левицького в Києві. Він показав, що в Левицького ніколи не бачив Познанського.

Разом з тим на поштових конях під доглядом пристава повезли до Києва й самого Познанського, Шапченка-ж вислали етапом. В Каневі не знайшлося благонадійних поручителів: до того-ж перебування обох арештантів в Каневі Котляров уважав „вредним“.

Розібравшись в справі, і губернатор, і генерал-губернатор не знайшли ніяких певних фактів, що говорили-б про неблагонаміреність Познанського, і 13 травня, zaraz-же після приїзду до Києва, Познанського було випущено на поруки. Кн. Васильчиков викликав Познанського до себе, розпитував його про справу і нарешті пропонував вступити на службу до губерніяльного управління, „назначивъ ему приличное жалованіе по его способностямъ и знаніямъ“. Але Познанський на цю пропозицію відповів докладною запискою від 21 травня:

„Изъявляя свою благодарность начальству за его обо мнѣ заботливость, я, разобравъ это дѣло, нахожу для себя невозможнымъ занимать другой должности, кромѣ экономической, которая какъ нельзя болѣе соотвѣтствуетъ моему здоровью, моимъ способностямъ и внутреннему расположенію; а должность эту я принялъ именно въ имѣнній г-жи помѣщицы и полковниці Габель потому, что я нахожусь къ ней въ отношеніяхъ обязательныхъ какъ матеріальныхъ такъ и нравственныхъ, которыя съ моей стороны далеко еще не выполнены. А потому честь имѣю покорнѣйше просить Ваше Прев-ство позволить мнѣ возвратиться на прежнюю мою должность управителя. Что же касается до подозрѣнія, въ какомъ я могу находиться, то оно, я надѣюсь, еще больше оправдастъ меня передъ правительствомъ и докажетъ, что кромѣ моего платья, которое, какъ я уже отвѣтилъ на допросахъ, я ношу безъ всякой особенной цѣли, единственно по его удобству, и которое, сколько мнѣ извѣстно, до сихъ поръ не было запрещено—ибо въ законахъ нѣтъ предписаннаго костюма для сословій—больше ничего въ моихъ поступкахъ предосудительнаго нѣтъ и не будетъ“.

Після того, як Познанський відмовився від державної служби, його хотіли вислати на Поділля в Балтський повіт, тому що він був там записаний по народньому перепису, але кн. Васильчиков після розмови з Познанським, якого він викликав до себе, змінив рішення і дозволив Познанському повернутися до своєї справи в Дударі.

Познанський скористався з авдієнції у генерал-губернатора і подав скаргу на незаконний арешт його Котляровим.

Відсутність підстав для арешту дійсно була ясною для всіх і тільки полохливість та запальність Котлярова привели до того, що Познанському довелося висидіти два тижні під арештом. Генерал-губернатор навіть і без докладної записки Познанського зробив через губернатора догану Котлярову. „Онъ долженъ бдительно и постоянно слѣдить за всѣми лицами въ подвѣдомственномъ ему уѣздѣ, возбуждающими сомнѣніе въ благонадѣжности, но обязанъ осмотрительно и осторожно дѣйствовать и никого не подвергать аресту безъ достаточныхъ къ тому оснований“¹⁾.

Котляров, виправдуючи себе, ще раз зформулував всі провини Познанського. Вони остільки кольоритні для умов роботи народника 60-х років серед селян, до того-ж додають деякі нові рисочки до адміністративних спостережень поліції, що ми мусимо виписати їх усі, по пунктах, як поставив сам Котляров.

„Я счелъ за лучшее,—пише канівський адміністратор,—безъ отлагательства подвергнуть его аресту, тѣмъ болѣе, что я утвердительно не зналъ, какого онъ сословія, и хотя онъ именовался дворяниномъ, но

1) Відношення ген.-губ. від 18 травня.

наводивъ въ этомъ сомнѣніе нижеслѣдующими своими предосудительными поступками: а) поселившись самоправно, безъ вѣдома мѣстной полиціи, въ д. Дударяхъ, проживавъ тамъ безъ всякаго письменнаго вида болѣе мѣсяца (съ 24 марта); б) вступивъ въ управленіе Дударевскимъ населенымъ имѣніемъ, не имѣя на то установленнихъ документовъ; в) носивъ простую крестьянскую одежду споднюю и верхнюю, стригъ по крестьянски волосы, говорилъ ихъ нарѣчіемъ, дѣлилъ съ ними всегда время, довольствовался ихъ пищею и участвовалъ въ ихъ празднествахъ, пиршествахъ и удовольствіяхъ, ѣздивъ въ ближайшія селенія на базари и ярмарки, не имѣя къ тому существенной надобности; г) старался сводить знакомство съ крестьянами селеній и деревень, сосѣдственныхъ съ д. Дударями; д) дѣятельно хлопотавъ объ опредѣленіи ему знакомыхъ лицъ писарями по волостямъ, тогда предполажавшихся обрзоваться; полученное мною свѣдѣніе, будто бы Познанскій распространявъ между е) нѣкоторыми крестьянами тайно слухи о предстоящемъ истребленіи ляховъ и занимается составленіемъ какихъ то воззваній къ крестьянамъ; ж) г. г. помѣщики—Нейманъ, Скиргелло и Мацневъ еще до арестованія мною Познанскаго лично заявили мнѣ свои опасенія касательно общественаго спокойствія между крестьянами по поводу сближенія ихъ съ Познанскимъ⁴.

Цілихъ сімъ пунктів—важка артилерія, яку Котляров поставив на захист проти скарги Познанського,—зробили своє. Котлярова не було покарано, а Познанському було об'явлено, що він, не маючи документів, а також поведінкою своєю дав привід поліції арештувати його.

Справа Познанського, як бачимо, скінчилася щасливо, проте причини оселення Познанського серед народу не були ще роз'яснені адміністрацією. Спроба перевести всю справу на політичний ґрунт, натяки на якісь неблагонамірени розмови з селянами, ще більше на якісь відозви, лишилася невдалою і безпідставною.

Котляров пробував повернути справу і в національний бік, але на його домисли теж не звернули належної уваги.

Ще коли Познанський сидів під арештом в Каневі, Котляров з Скрипцовим в рапорті генерал-губернаторові намагались звязати його справу з чутками про якесь „общество малороссовъ“, що заснувалося в Росії. З відомостей цих слідчих університет київський та харківський є центри ідеї про відновлення України. До цього гуртка, на думку Котлярова та Скрипцова, належав і Познанський: він, як писалося в рапорті, „для осуществленія несбыточной мечты рѣшился уклониться отъ прямого пути и избрать себѣ скромную долю простого писаря.“

Яко довід, наводилося в рапорті відомості, що в промовах над труною Шевченка, якого поховано в ці саме дні—10 травня біля Канева, студенти київського університету в промовах своїх висловлювали надію на майбутню волю України.

Варто пригадати, яку тривогу підняли польські пани, а під їх впливом і справник Котляров з приводу вигаданої змови навколо могили Шевченка¹), щоб зрозуміти, що натяки Котлярова були першою спробою роздмухати легенду про сепаратизм та нову гайдамаччину, нову різанину панів і Поляків.

Тривога над свіжою могилою Шевченка і легенда про гайдамацькі ножі в могилі—це епізод, який припадає як-раз на той час, коли Познанський знову був у Дударях.

Котляров, осікшись на Познанському, вже не чіпав його, хоч Познанський ані трохи не змінив свого життя.

¹) Див. „К. Ст.“, 1886, № 4.

З рапорту помічника Котлярова, Булаха (від 5 грудня 1861 р.) ми довідуємось, що в серпні місяці Познанського одвідали студенти київського університету брати Рильські та Трахтенберг, а від 24 січня нового року знову з Канева прийшли відомості про підозрілі вчинки Познанського: „Познанській носить крестьянскую одежду, обращается съ крестьянами фамильярно и имѣетъ намѣреніе жениться на крестьянской дѣвкѣ“.

28 вересня знову з Канева сповіщали, що 8 вересня Познанський був на храмі в містечку Ходорові, „въ костюмѣ постоянно имъ носимомъ—крестьянскомъ и соединяясь съ мѣстными и посторонними временно-обязанными крестьянами, былъ на общественномъ храмовомъ обѣдѣ, пилъ и ѣлъ вмѣстѣ съ ними, а послѣ обѣда, при музыкѣ проводилъ съ ними время,—гулялъ и плясалъ, но будучи въ этомъ кругу между крестьянами, вредныхъ понятій и мыслей не распространялъ“. Та от несподівано натяки Котлярова, які він кинув, виправдуючи себе в справі незаконного арешту, підхоплюють священники на Канівщині. В архівних справах про Познанського ми знайшли лист мітрополіта київського Арсенія до київського губернатора Гессе, в якому чутки знову набувають якогось тривожного вигляду. „Каневскаго уѣзда благочинный священникъ Ганкевичъ,—писав мітрополіт 26 червня 1862 р.,—донесъ мнѣ, что проживающій въ д. Дударяхъ, принадлежащей приходомъ къ селу Потапцамъ, дворянинъ Борисъ Познанскій волнуеъ народъ разказами о Гайдамаччинѣ и имѣетъ у себя якобы освященный гайдамацкій ножъ, который вручилъ для хранения сельскому старостѣ Гаврилу Квашѣ“. Ці відомості взяті були з рапорту священника села Потапець Дометіяна Райського, а цей з свого боку почув їх від односельчанина Познанського, старого селянина Максима Здохлія. „Ми боїмось за Бориса,—сказав Здохлій пан-отцеві,—через того ножа, який він має і якого він називає свяченим гайдамацким, що колись гайдамаки за Залізняка та Гонти розбивали та свяченими ножами гуляли по Україні, та ще боїмось ми й за те, що того ножа Борис для схованки оддав нашому громадянину сельському старості Гаврилу Кваші, і ще боїмось за те, що в себе Борис приймає студентів з Києва, з якими помеж нашим народомъ п'ють та гуляють, аж мені сумно“.

На запитання священника Райського Гаврило Кваша признався, що має свячений ніж. „Общество Малороссовъ“, свячений гайдамацкій ніж, легенда про ножі в могилі Шевченка, чутки про нову коліївщину,—все це разом мусіло знову поставити питання про небезпеку від перебування Познанського серед селян. 30 червня 1862 р. генерал-губернатор командире розслідувати справу вже іншого урядовця, стряпчого Сливчанського. Генерал-губернатор малює широку картину можливостей, на тлі яких Сливчанський мусів з'ясувати ролю Познанського. „Въ Каневскомъ и смѣжныхъ съ нимъ уѣздахъ, гдѣ еще доселѣ сохранились преданія о бывшемъ казачествѣ, крестьяне упорно отказываются отъ принятія уставныхъ грамотъ, подъ влияніемъ ложныхъ слуховъ объ ожидаемыхъ будто новыхъ льготахъ. Изъ словъ крестьянъ можно заключить, что они упорствуютъ не по собственному заблужденію, а вслѣдствіе подстрекательства людей неблагонамѣренныхъ. Въ этомъ молва обвиняетъ людей, подобныхъ Познанскому, и другихъ, пропитанныхъ демократическими идеями. Несмотря однако на всѣ принятія мѣры, доселѣ не удалось обличить злоумышленниковъ, къ числу которыхъ, по свѣдѣніямъ, принадлежатъ нѣкто Трубецкой, бывш. студентъ здѣшняго университета, Фаддей Рильскій и нѣкоторые другие изъ воспитанниковъ университета“.

Въ предосудительномъ сближеніи съ крестьянами заподозрѣнъ прикомандированный къ Києво-Владимирскому кадетскому корпусу подполковникъ Красовскій, который нѣсколько времени тому назадъ, находясь

въ м. Корсунѣ, Каневскаго уѣзда, ходилъ въ крестьянской одеждѣ и вступалъ въ сношенія съ крестьянами. Штабъ-офицеръ этотъ, по вызовѣ его въ Кіевъ позволилъ себѣ недавно въ лагерѣ резервнаго батальона Житомирскаго полка, отправлявшагося въ Каневскій уѣздъ, для содѣйствія при вразумленіи крестьянъ, подбросить возмутительное воззваніе, въ которомъ убѣждалъ солдатъ не повиноватися властямъ, если начальство требовало наказанія крестьянъ. При обыскѣ у Красовскаго найдены разныя воззванія преступнаго содержания.

Донесеніе священника Райскаго въ соображеніи съ вышеизложенними свѣдѣніями, приобрѣтаєть особое серьезное значеніе и открываєть мѣсто предположенію, что Борисъ Познанскій, быть можетъ, принадлежитъ къ партіи злоумышленниковъ, стремящихся возмутити спокойствіе крестьянъ и подвинуть ихъ къ беспорядкамъ съ цѣлю воспользоватися этими беспорядками для осуществленія демократическихъ идей и что, быть можетъ, дѣйствія Познанскаго и посѣщающихъ его студентовъ находятся въ связи съ дѣйствіями подполковника Красовскаго, который отказывается выдать его соумышленниковъ“.

Сливчанському доручено було довідатись про характер стосунків Познанського та його товаришів з селянами, про звязки Познанського з Красовським, про гайдамацький ніж та про саму поміщицю Габель, чи не сприяє вона „Познанському и его сообщникамъ въ преступныхъ замыслахъ“. Як бачимо, фразеологія генерал-губернаторського доручення робила цілком ясні натяки, і центром розсліду мав стати Красовський та його звязки. „Легко можетъ быть, — підказував кн. Васильчиков, — что Красовскій дѣйствовав въ Корсунѣ и Кіевѣ по условленному плану съ Познанскимъ и другими, подобными ему людьми. Потому необходимо при розыскахъ обратити на это особенное вниманіе и постаратся узнать, съ какого рода людьми Красовскій видѣлся въ Каневскомъ уѣздѣ и какія имѣлъ сношенія съ крестьянами“.

Сливчанському дано було право в разі потреби назначити формальну слідчу комісію через канівський повітовий суд і заарештувати, кого він знайде потрібним; офіційною мовою це звучало так: „распорядитесь объ обезпеченіи личностей виновныхъ на законномъ основаніи“.

Стряпчий Сливчанський був на слідстві в Дударях 15 день. За цей час він встиг довідатись про різні сторони діяльності Познанського. Він розповідає про тих студентів, що одвідували Познанського, або родину Габель, про образ життя Познанського, його стосунки з селянами. Сливчанському довелося 12 липня бути в Дударях підчас введення уставної грамоти, і він засвідчує, що вся процедура пройшла спокійно, селяни не виявили ні сумнівів, ні недовір'я до влади. Що до Красовського, то встановлюється лише, що ще в жовтні 1861 р. він приїздив до Познанського в селянській одежі, а від Познанського поїхав на могилу Шевченка. Дударські селяни нічого не могли розповісти Сливчанському про Красовського.

Гайдамацький ніж складає центр слідства: „противу донесенія священника с. Потапецъ, Райскаго, о ножѣ дознано мною, что ножъ длиной болѣе полуаршина, на обѣ стороны острый, дѣйствительно хранился нѣсколько мѣсяцевъ у Дударскаго сельскаго старшины Гаврила Кваши и потомъ отданъ помѣщицѣ Габель“.

Про ніж Сливчанський допитував священника Райського, поміщицю Габель, самого Познанського, старшину Квашу та кількох селян. Селяни показали, що ніколи не говорили про ніж, ніби він свячений, а Райський пояснив, що той селянин, який оповідав йому, говорив дуже таємничо і, здається, надавав ножеві особливого значіння. Проте священник при-

знавав можливим, що це він сам надав такого історичного значіння ножеві, назвавши в донесенні його свяченим-гайдамацьким, бо знав, що Познанський іноді читав селянам про Залізняка та Гонту. Познанський на запитання Сливчанського теж не признався, ніби він називав ніж свяченим і гайдамацьким. Проте Сливчанський одмічає, що селяни досить одверто говорили на слідстві, але як розмова торкалася ножа, „то боязнь, нерішительность и скрытность проявлялись внезапно“. Одповідь Кваші, що він випадково знайшов ніж на печі та взяв собі, здається Сливчанському непевною, бо сільський старшина не міг, на думку слідчого, піти на вчинок, що подібний був до крадіжки.

„Познанський, — пише стряпчий, — сколько я могъ понять, обладаетъ достаточно умомъ, расторопностью и сильнымъ характеромъ. Связи его съ людьми, пропитанными демократическими идеями, проявленіе любви къ простонародію и ненависти къ панамъ, крутой до самоотверженія переворотъ въ образѣ жизни, страсть къ произвѣденіямъ Тараса Шевченка и распространеніе ихъ, словомъ вся обстановка, которой окружилъ себя Познанскій, — наводитъ неволью на доозрѣніе, что Познанскій имѣетъ какія либо преступныя идеи о возстановленіи казачества, или что либо подобное, проводя однако жъ эти идеи медленно и съ крайней осторожностью. Въ планы Познанскаго могъ войти и священный ножъ“.

В споминах своїх Б. Познанський розказує історію з цим ножем. Коли ще Котляров робив трус у приміщенні Познанського, що сидів тоді під арештом, то Гаврило Кваша, який раніше бачив цього ножа, взяв його з економії і сховав у себе. Це був багнет-тесак від бельгійського штукера, який залишився в родині Габель після смерті батька поміщиці — генерала Поля.

Така метаморфоза звичайного тесака в гайдамацький ніж могла статися лише в ті часи, коли люди ще вірили, що в труні Шевченка замість тіла поховано було гайдамацькі ножі. На всякий випадок Сливчанський взяв цього ножа з собою.

Загальний висновок слідчого був той, що всіх даних, які він міг зібрати, було мало для утворення особливої слідчої комісії. Примара гайдамацького ножа розвіялася, а сама постать Бориса Познанського, як і раніше, зоставалася нерозгаданою. З яким здивуванням розказує Сливчанський про свої одвідини цього запеклого народника: „Въ предположеніи снискать довѣріе Познанскаго и разгадать его болѣе, я подѣ конецъ посѣтилъ его жилище и пользуясь оказаннымъ мнѣ радушіемъ, выразилъ сожалѣніе о томъ, что онъ, Познанскій, какъ дворянинъ по происхожденію, окончивши университетъ, при своемъ умѣ и силѣ характера могъ бы избрать поприще лучше того, въ которомъ теперь погрязъ, быть болѣе полезнымъ обществу и себѣ и что настоящее его увлеченіе можетъ пагубно отозваться на будущихъ его дѣтяхъ“.

Романтик-народолубець, з глибоким почуттям, як зазначає Сливчанський, сказав: „можно ли не любить этого великаго, добраго, простого народа; не жалѣю, что вошелъ въ среду его, буду работать, въ сельской простой жизни немного нужно, а дѣтей, если будутъ, сумѣю воспитать“.

В справах Познанського збереглася заява дударівської громади до пристава: „Вслѣдствіе объявленнаго намъ Потапецкимъ волостнымъ старшиною предписанія Вашего Благородія отъ 13 мая № 1932 симъ честь имѣемъ отозваться, что на водвореніе в д. Дударяхъ дворянина Познанскаго мы рѣшительно отказываемся, въ томъ и подписуемся“. Далі йдуть сімнадцять прізвищ „временно-обязанныхъ“ селян і серед них прізвище старости Гаврила Кваші, приятеля Познанського, та Максима Здохлія, тестя Познанського.

Ми не знаємо, чи мала наслідки ця заява, чи Познанський сам покинув Дударі, але в листопаді цього-ж року ми бачимо його в сусідньому селі того-ж таки Канівського повіту, Чернишах, на посаді писаря в поміщика Янковського в магазині та касира для розрахунків з робітниками¹⁾.

На підставі цих даних можна гадати, що відносини Познанського до селян були міцні й дружні. Це відзначають навіть слідчі, що студент-хлопоман і дворянин придбав собі повне довір'я та прихильність селян. Селяни ратують Познанського підчас трусу, ховають „гайдамацького“ ножа.

Оселившись в Дударях, Познанський цілком пристав до сільської громади. Він приймав близько до серця всі радощі і горе свого села. Познанський працював на селі як-раз в інтересний момент переходу від кріпацтва до нових форм життя. Добре підготований до ролі порадника, добре поінформований в законах нового укладу життя, Познанський був єдиною людиною, з якою селянин широко й одверто міг порадитись про свої справи. Ми бачимо, що крім Познанського в ближчих до Дударів селах жили пани і підпанки, які почали боятися свого недавнього кріпака; були урядовці (дивовижна постать Котлярова), були священники, як Райський: розуміється, між селянином і ними була соціальна прірва. Познанський — типова фігура нового діяча, що вийшов в 60-х роках на громадське поле: за ним і поруч з ним бачимо Рильських, Федора Панченка, Красовського, братів Габель, Антоновича. Це та буржуазна демократія, що в 60-х роках розпочала свій похід у нарід. Познанський був найяскравішим представником нового tiers-état, тих різночинців, що наробили стільки клопоту урядові своїм вбранням і поведінкою, своїм народолюбством і революційністю. Сама поміщиця Габель з того-ж гурту. Околишні сусіди-поміщики, як зазначив Сливчанський в своєму рапорті, не підозрівають, що й Габель співчуває „неразумнимъ идеямъ своихъ молодыхъ знакомыхъ“, проте шкодують, що вона не вижене з Дударів Познанського, бо його перебування там тривожить сусідів. „Подъ влияніемъ такихъ чувствъ, — пише Сливчанський, — сосѣдніе помѣщики стараются не встрѣчаться съ Габель и прекратить съ ней знакомство. Габель при разговорѣ о семъ въ одномъ домѣ въ Каневѣ отозвался такъ: не интересуюсь ихъ знакомствомъ, посмотримъ, кто лучше выиграетъ, я или они“.

Ще коли Познанський вперше оселився в Дударях, як управитель маєтку, Габель рекомендувала його на писаря дударівській громаді селян. І тепер, підчас слідства Сливчанського 25 травня 1862 р., Августа Габель дала таку розписку: „На водвореніє въ моемъ имѣніи дворянина Познанскаго равно никакого препятствія съ моей стороны не имѣется, а напротивъ — изъявляю мое согласіє“. Селяни мабуть під натиском повітової адміністрації, а може бачачи, що дружба з Познанським викликає неприємні наслідки, особливо після арештів (Шапченко), трусів та допитів, почали висловлюватись, особливо в присутності урядових осіб, за те, щоб Познанський вніхав з Дударів: „щоб часом не наробив він нам якого клопоту“²⁾.

Познанський згадував у споминах, як зустріла його дударівська громада, коли він повернувся з Київа після арешту.

„В чудовий равневий день, коли цвів бузок, я з'явився на дворі дударівської економії. Громада дударівська зустріла мене, як родича. Я стояв серед юрби, що тиснулася до мене, оглядала мене і чим могла показувала свою радість, висловлювала співчуття.

1) Рапорт канівського справника з 15 листопада.

2) Рапорт Сливчанського від 18 липня 1862 р.

„В цей мент,—признається Познанський,—у мене не було нікого на світі, кого-б я міг назвати більш рідним, ніж ця громада, яка так вітала мене, яка показала співучастя до мене. Цей момент остаточно міцно зв'язав мене з цим народом“.

Найміцнішим зв'язком Познанського з селом була дружина з дударівських селянок. Одруження з селянкою, як зміцнення свого зв'язку з народом, можна сказати, входило в життєвий програм хлопомана 60-х років.

Про історію свого одруження Познанський не розказав нічого в споминах. І єдине, що ми знаємо докладніше в цій справі, це є кілька рядків в рапорті Сливчанського. Губерніяльному стряпчому дано було доручення зібрати відомості про цей вчинок Познанського.

Відомості, що зібрав Сливчанський, були такі:

„Познанській часто посіщавъ временно-обязаннаго крестьянина Шинкаренко и, наконецъ, просилъ руки дочери его; но ему отказано. Я разспрашивалъ Шинкаренка и жену его, людей простыхъ, честныхъ и безхитростныхъ, о причинѣ отказа Познанскому и не замѣтили ли въ немъ чего либо сомнительнаго, и получилъ отвѣтъ, что за Познанскимъ ничего худого не замѣтили; напротивъ, онъ казался имъ, какъ они выразились, парубкомъ „поважнимъ і привітливим“, но что ихъ дочь по какому то безотчетному чувству страха не согласилась быть въ заму́жествѣ за паномъ. Скоро Познанській сосватался на 16-тилтней дочери временно-обязаннаго крестьянина Владимира Здохлія—Евдокіи, обвѣнчался съ нею въ с. Потапцахъ 28 генваря сего года (1862) и поселился въ избѣ родителей своей жены, раздѣляя съ ними съ того времени всѣ труды и лишенія. Къ тестю и тещѣ Познанській почитателенъ; жена его нисколько не измѣнила прежняго образа жизни и работаетъ въ домѣ и въ полѣ, какъ работала до заму́жества. Теперь Познанській приторговалъ у помѣщика другой половины с. Дударей—Хилинскаго усадебную землю и собирается строить себѣ избу. Свадьба Познанскаго происходила со всѣми простонародными обрядами. Бояре свадебные—Фаддей Рыльскій, Викторъ Габель—сынъ владѣлицы, Федоръ Панченко и Альбертъ Трахтенбергъ участвовали въ свадебныхъ обрядахъ и пляскахъ съ крестьянскими дѣвками“¹⁾.

Познанський оселився з дружиною в її хаті й продовжував той-же образ життя, що й раніше, але через 4 роки дружина його вмерла, лишивши йому двох маленьких дітей. Смерть дружини сталася як-раз напередодні нових життєвих ускладнень для Познанського. Влітку 1864 р., ще за життя Познанської, вніс перші тривоги несподіваний трус і пильний огляд паперів: підчас трусу забрали листа Марії Поль та папірець з уривком статті Герцена „Что надо для народа“. Почалася тяганина на допити, вже досить відомі Познанському, але тепер для нього вони набирали гострішої форми. Його запідозрювали в зносинах з польською молоддю, в співчутті польській інсурекції та в розповсюдженні одної революційної пісні, як уряд думав, польського патріотичного походження, а в дійсності, пісні: „В полі доля стояла“—письменника А. Свидницького.

Трус цей стояв у зв'язку з арештом цілої родини Пшедпелзьких, яких обвинувачували за участь в повстанні. У Юзефи Пшедпелзької, сестри трагічно помершого в Соловіївці Готфріда, приятеля Познанського знайшли цю пісню. Вона, справді, належала до революційної поезії того часу і могла кинути урядові світло на діяльність хлопоманів на селі. Панські

1) Рапорт від 18 липня 1862 р., № 348.

крики про те, що хлопомани готують нову Коліївщину, в цій пісні знаходили деяку підставу. В ній влучно використано народній початок ліричної пісні, але зараз-же пісня переходить до соціальних питань:

В полі доля стояла,
Брівоньками моргала,
З гаю, хлопці, до мене,
Добрий розум у мене.
Добрий розум в голові,
Гострі ножи у траві.
Гострі ножи аж горять—
На панів та на панят,
Гострі ножи—порада.
Збирай-же ся, громада!
Гострі ножи точені,
В крові панській мочені.

Ой мочені, купані
У городі Умані,
Берить ножи у руки,
Дайте муки за муки.
Ми в Умані бували
І про Умань чували,
Про Гонту, Залізняка,
Про Гадаїду і Харка.
Пан все п'є та гуляє,
Іздить зайців стріляє,
Дере з вдови, сироти
Для німців на чоботи.

Відповідаючи на запитання, від кого чув він ту пісню, Познанський сказав, що цілком забув всю цю справу, але признався, що в свій час, років три-чотири він переказав пісню Юзефині Пшедпелзькій. „Нікогда я не предполагал,—додав він,—вЪ Юзефинѣ Пшедпелзкой столько безтактности и непониманія безалаберности сей пѣсни, чтобы она могла повторять эту пѣсню, тѣмъ паче во всеуслышаніе“.

Щоб ще більш виправдати себе, Познанський додав іще такі характерні пояснення: „Въ 13-м году своей жизни я попалъ въ польское общество и, разумѣется, превосходство нравственныхъ силъ имѣя надъ собою, я поддался его вліянію. Теперь само правительство наше увидѣло всѣ худыя послѣдствія безконтрольнаго воспитанія дѣтей русскихъ посреди польскаго общества, какъ это извѣстно, тяготящаго надъ здѣшнимъ краемъ своими претензіями колонизаціи всего, что есть здѣсь у насъ. Правительство, теперь само предприняло разныя мѣры для поддержанія нашей русской народности въ здѣшнемъ краю, но прежде всѣ несостоятельные (какъ въ нравственномъ такъ и въ матеріальномъ отношеніи),—все, что не имѣло крестьянской, такъ сказать вражды къ панамъ,—все это сильно тяготѣло ко всему польскому. Въ этихъ только исключительныхъ обстоятельствахъ прошу видѣть причину того, что подобныя пѣсенки могли заблудить въ мою голову и не мудрено, что въ 18—19 лѣтъ я готовъ былъ похвастать ими передъ молоденькою панною. Но теперь мнѣ ужасно тяжело видѣть послѣдствія этого. Тяжело мнѣ ужасно отвѣчать въ возмужалыхъ лѣтахъ, когда взгляды на жизнь уладилися, потерялъ всѣ лишнія выпуклости, вздутыя волновавшеюся тогда кровью, во время, когда самъ стыдился многого прошлаго, отвѣчать, говорю, за всѣ эти выскочки юности. Тяжело мнѣ, семьянину и домохозяину теперь отвѣчать за грѣхи 18—19 лѣтняго мальчика“¹⁾.

Б. Познанського на деякий час залишили в спокої. Але сам він знав потребу перемінити місце свого перебування, яке звязане було з такою кількістю трусів, арештів, допитів. Як-раз запропоновано було йому місце „журналіста“ при катеринославській контрольній палаті і в серпні 1865 р. він сам переїздить до Катеринославу²⁾. Але поліційні заходи знайшли його й тут. 17-го листопада катеринославський поліцеймейстер об'явив йому, що одержано розпорядження про його арешт та надсилку етапом до Києва. Познанського посадили до в'язниці, де він

¹⁾ Оздив Познанського 5 травня 1864 року.

²⁾ 4 травня 1865 р. Познанський подавав до київського губернатора Казнакова докладну записку, в якій просив призначити його на місце станового пристава, очевидно, з тих самих мотивів—допомогти селянам, у яких він в попередні роки працював на посаді писаря. Але губернатор, звичайно, одхилив кандидатуру такої неблагонадійної людини.

просидів дев'ять день під доглядом, та одвезли до Київа, не етапом: якісь знайомі внесли на подорож гроші. Тут вже, в Київі виявилось, що справа про розповсюдження пісні та переховування Герценової статті йшла собі своїм шляхом по адміністративних інстанціях, і був готовий і присуд Познанському: 2 місяці заключення в фортеці та висилка на Вороніжчину.

Цей присуд був остільки несподіваний для Познанського і здався йому остільки-ж і немотивований, що він подав генерал-губернаторові Безаку докладну записку, в якій писав: „Приговоръ, такъ неожиданно меня постигшій, слышкомъ тяжель для меня по слѣдующимъ причинамъ: меня привлекли къ отвѣтственности по дѣлу Пшедпелзкихъ, судимыхъ за участіе въ Польскомъ возстаніи, за сочувствіе сему дѣлу. Такимъ образомъ я выставленъ какъ бы соучастникомъ въ польскомъ дѣлѣ. Между тѣмъ я не только не былъ ни дѣломъ ни мыслію причастенъ къ этому дѣлу, но я всегда былъ дѣятельнымъ его противникомъ, какъ православный по происхожденію, близкій къ православному народу здѣшняго края.

Самое обстоятельство, послужившее основаніемъ приговора, относится ко времени моего пребыванія въ университетѣ, ко времени моей юности. Оно было такъ давно, что я не могу припомнить подробностей, его касающихся. Насколько пригодна мнѣ была брошюра Искандера, доказываетъ этотъ найденный у меня оторванный листокъ, валявшійся между инымъ хламомъ. Неужели человекъ долженъ всю жизнь оставаться подъ страхомъ наказанія за проступки давно прошедшіе. Неужели столкновение съ какими-нибудь стихами, пѣснями въ своей юности, будутъ вѣчно ставить на пути къ честной дѣятельности зрѣлаго человека. Неужели давно прошедшія увлеченія юноши такъ опасны для государства, что оно не можетъ простить ему послѣ долгаго времени, когда есть положительныя доказательства вступленія человека въ трудовую, солидную и полезную для государства жизнь. По нашимъ законамъ убійца имѣетъ право на прощенье, когда со времени совершения его преступленія протекло 10 лѣтъ безъ преслѣдованія (ст. 172, п. 1, томъ XV). Равнымъ образомъ наказаніе отмѣняется, если протекло 3 года безъ преслѣдованія со времени совершения такого проступка, за который полагается тюрьма, арестъ и друг.

Изложивъ чистосердечно все дѣло, я теперь прибѣгаю къ человеконлюбю и правосудію Вашего Высокопревосходительства и всепокорнѣйше прошу: принимая давность обстоятельства, за которое я приговоренъ, девяти дневное заключеніе въ тюрьмѣ, которому меня подвергли въ г. Екатеринославѣ, отнятіе у меня средствъ къ жизни удаленіемъ отъ должности, неприяности публичнаго ареста и переѣзда подъ конвоемъ, отмѣнить приговоръ о содержаніи меня въ теченіе двухъ мѣсяцевъ въ крѣпости, дозволить мнѣ возвратиться на службу въ г. Екатеринославъ и во всякомъ случаѣ не отказать мнѣ въ разрѣшеніи отправиться въ Каневскій уѣздъ къ моимъ дѣтямъ. О разрѣшеніи на послѣднее рѣшаюсь просить Ваше Высокопревосходительство потому, что въ моемъ отсутствіи, два мѣсяца тому назадъ, умерла моя жена, оставивъ двухъ дѣтей, объ обезпеченіи которыхъ мнѣ необходимо лично позаботиться“.

Але приговор в цілій справі Пшедпелзьких конфірмавав командуючий військом київської округи. Познанський висидів 2 місяці в фортеці, а в квітні місяці 1866 р., згідно з присудом, його було вислано на Вороніжчину.

Так нещасливо скінчилася спроба перетворення в життя хлопоманських ідей у Познанського (через випадкові зв'язки, які прив'язали його до інсурекційної справи). Розуміється, що тільки випадково не заплутали до цієї-ж справи Антоновича й Рильського, бо Готфрід Пшедпелзький і вся його родина була і з ними в дуже близьких відно-

синах, а що до Антоновича, то його так часто пригадували Поляки на допитах, що урядові було дуже легко притягнути його до справи, але, очевидно, не було лише охоти. Можливо, що деяку ролю відіграв тут Марко Андрієвський, урядовець секретної канцелярії генерал-губернатора, який багато зробив саме для поладження в урядових сферах хлопманських справ Антоновича й Рильського, йому треба завдячити, що життя Антоновича і Рильського не було розбито так, як життя Познанського.

Кілька років підряд Б. Познанський прослужив „казенним доглядачем“ на винному заводі в слободі Тутурлиновці, Бобровського повіту за невеличку платню. Маючи двох малих дітей, він одружився вдруге зараз-же, як опинився на волі.

Року 1870 Познанському дозволено було жити по всіх містах, крім столиць та „західного краю“. Жив він після цього деякий час на Кавказі, а потім до кінця життя в Острогоську. Тут зайнявся він письменництвом та етнографією й кілька цінних статтів надрукував в „Кіевской Старині“, „Вістникъ Европы“ та „Трудахъ XII археологическаго съѣзда“.

Помер він 27 вересня 1906 р., не переживши останньої трагедії свого життя: вбивства селянами в 1905 році єдиного сина свого, земського лікаря на Харківщині.

Под. В. Міяковський.

Земство і різки.

Земство при царському режимі далеко не було реакційним. Можна пригадати багато випадків, коли губернатори касували постанови земських зібрань, бо постанови ті йшли наперекір сучасним законам. Були випадки, коли земства своїми вимогами вславлались на всю Росію (здаймо хоч-би знамениту „тверскую конституцію“ і багато інших).

І в житті Полтавського земства теж немало було таких пригод. Але-ж іноді були такі випадки, що земські зібрання виносили постанови, котрі опісля дивували самих гласних.

До таких постанов належить і та постанова Полтавського губерніяльного земського зібрання, про котру відомості я подаю зараз.

В 1895 році зібрання відмовило управі в клопотанні перед урядом про звільнення селян, що скінчили народні школи, від кари на тілі.

Така постанова земського зібрання зробила величезне враження на населення Полтави. Інцидент передавали з ріжними варіаціями—прибільшувався та деталізувався—в звязку з тим, хто деталізував—ріжно. Тоді-ж таки по руках почали ходити вірші на російській і українській мовах про цю подію. Мені довелось мати тоді в руках тільки три таких вірші (а може більше й не було). Перший вірш (російський)—це „Лоза Полтавы“, що є переріркою „Ветки Палестины“ Лермонтова. Автором її називали письменника (потім академіка) І. А. Буніна. Як-раз в той час брати І. і Ю. Буніни відкрили в Полтаві кіоск для продажу народних книжок видання „Посредника“ та ин. Як на автора другого російського вірша (без заголовка) вказували на Л. А. Хітрово, тоді члена селянського банку в Полтаві, що в той час писав в „Южном Крае“ (харківський часопис) сатиричні фейлетони під псевдонімом Л. Хмарин. Третій вірш, під назвою: „Розмова двох кумів про земські діла“ я мав переписаний доволі чисто з підписом „Радченко“ (такі прізвища є на Полтавщині), але-ж тоді-ж таки пройшла чутка, що цей вірш належить П. Я. Радченкові (Панасу Мирному). І дійсно, в автографах Мирного, що зберігаються в Полтавському музеї, є автограф „Розмови“, писаний рукою Мирного, але з уклоном на ліворуч, тоді як завжди він писав з уклоном на праворуч. Це ознака того, що Мирний не хотів, щоб хто знав, що це його робота, бо рукопис ходив по руках, що видно з його зайозеного вигляду.

Подаючи далі всі три вірші, я повинен зазначити, що вірш „Лоза Полтави“ під зміненним заголовком „Лози України“ був надрукований в часописі „Неделя“ (Гайдебурова), а відтіля передрукований в часописі „Харьковские Ведомости“ 1896 р. ч. 66. Вірш трохи змінено проти того, котрий ходив по руках в Полтаві. Подаючи цей вірш по надрукованому, я в примітках подаю і перший текст. Вірш Мирного я подаю по автографові, зазначаючи ним же зроблені поправки.

Попереду подаю офіційний, протокольний опис справи, записаний не-мудрою рукою земського секретаря ¹⁾. „Заседание 4 декабря 1895 года в 1 ч. дня. Председатель С. Е. Бразоль. Гласных 62 и 3 представителя ведомств. На очереди доклад управы: О мероприятиях земства по развитию народного образования и распространению грамотности в Полтавской губернии. п. 12. Об отмене телесного наказания для лиц, окончивших начальное народное училище.

Приступлено было к баллотировке вопроса открытой подачей голосов, но в виду заявления некоторых гласных о желании разрешить вопрос закрытой баллотировкой, П. П. Старицкий предложил вопрос этот баллотировать письменной подачей голосов. Собрание же большинством постановило: разрешить вопрос закрытой баллотировкой. Поставлено предложение управы о возбуждении ходатайства перед правительством об освобождении от телесных наказаний лиц, окончивших начальные народные школы, собрание большинством 36 против 26 постановило: ходатайства об освобождении от телесного наказания лиц, окончивших начальные народные школы, не возбуждать“.

Такий офіційний опис події. А ось як його описували автори трьох віршів. По пам'яті я підставив прізвища гласних в 2-му і 3-му віршах.

I. ЛОЗЫ УКРАИНЫ.

Скажи мне, ветка Палестины,
Где ты росла, где ты цвела?..
М. Лермонтов.

Скажи мне, о губернский гласный,
Где ты родился, где ты жил?
Где столь разумный и ²⁾ прекрасный
Ты образ мысли ³⁾ получи?
Кого хвалить должна Полтава?
Кто розгу отстоять сумел?
О ком трубит повсюду слава?
Кто был и мудр, и прям, и смел?
Благословлять кого нам надо—
Учить и взрослых и детей?
Прилуцких-ли лесов ⁴⁾ ты чадо,
Дитя-ль пирятинских степей?
Золотоноши ли свободной
Ты блудный, но любимый сын?
Иль ⁵⁾ гадячанин благородный
Иль кременчугский дворянин?
Иль Переяславль, город древний,
Свою судьбу тебе ⁶⁾ вручил,—
Желая, чтоб хохла в деревне
Ты воспитал и обучил?
Ромны ль тебя сюда прислали
Или избрал тебя Хорол?..

Поведай мне: тебя ли драли ⁷⁾
Или ты сам кого порол?
И жив ли тот, и та жива ли,
Что дум возвышенных полны,
Тебе образование дали
На пользу бедной сей страны?
Иль от обманутой надежды,
С разбитым сердцем и душой
Они на век смежили ⁸⁾ вежды
И ныне спят в земле сырой?
Скажи: о розге ли мечтали
И нравах доброй ⁹⁾ старины,
Когда тебя к нам посылали
Украины бедные сыны!?
Заботой пристава хранимый,
Ты ¹⁰⁾ выгнал публику за дверь,
Сидишь ¹¹⁾ избранник наш любимый ¹²⁾
Один ¹³⁾ в собрании теперь... ¹⁴⁾
И в применении оврага
К обзаведению лозой ¹⁵⁾
Уж веют дней грядущих блага
Вокруг тебя и над тобой.

¹⁾ Див. Журнал Полтавского Губернского земского собрания XXXI очередного созыва 1895 года. Полтава, 1895, с. 14—15. ²⁾ Скажи, откуда столь... ³⁾ мыслей... ⁴⁾ степей... ⁵⁾ Ты... ⁶⁾ Тебе судьбу свою... ⁷⁾ ...тебя порол... ⁸⁾ От всех они закрыли... ⁹⁾ Иль пели песни... ¹⁰⁾ И... ¹¹⁾ Один... ¹²⁾ ...тот почтенный... ¹³⁾ сидит... ¹⁴⁾ Дальші 4 рядки тільки в друкованому. Див. „Былое“, 1907 (кн. 6), ст. 206. ¹⁵⁾ Наприкінці того-ж засідання, коли обговорювалось попереднє питання, було піднято питання про видачу управі грошей „для производства работ по укреплению песчаных пространств“. Відкладено на другий рік.

II.

Уж в земском доме тишина,
 Кабак горит огнями,
 Сидят у каждого окна,
 Сидят и за столами...
 Наполним кубок круговой,
 Скорее розгу в руку,
 Запьем скорей кровавый бой
 И упраздним науку.
 В уме у гласного одно,
 На языке другое—
 О, всемогущее вино,
 Веселие героя!
 Сей кубок, чадо древних дней,
 О, если б были деды...
 Мир не видал побед славней
 Над мужиком победы.
 Но мало, мало стало их:
 Кто в землю удалился,
 Кто в отделеньях долговых,
 А кто уж с кругу спился...
 Не вихрь их дома разметал,
 Именьница с домами,
 Не пламень гибельный пожрал—
 Они пожрали сами;
 Не плуг гробы дедов посрл—
 Гробы еще остались,
 Но банк именья подкузьмил,
 Как мы не ухитрились...
 Но дух отцов воскрес в сынах,
 Вперед, друзья, и смело,
 Не можем видеть мы в штанах
 Известной части тела...
 Воззри: собираются толпой
 В приятный час вечерний
 Вся красота земли родной,
 Вся красота губерний.
 Поет орган, течет вино,
 Звенят ковши, стаканы,
 Никто не жрал уж так давно
 И не были так пьяны...
 Заложим жен, штаны, детей,
 Пируй, отцы и деды,
 Мир не видал побед славней
 Над мужиком победы.
 И се: идут и он предстал
 Оратор в с'езде конном,
 О как кабак он восхвалял
 Хоть языком суконным.

Хвала тебе, о земский поп ¹⁾,
 Ты земский поп ученый,
 Хвала, налитый кровью клоп,
 Под лестницею найденный...
 А вот Мишель ²⁾—о чудный миг,
 Тебя теперь мы знаем,
 О как ты бросился на них
 С глухим, но страшным лаем;
 Ты гром на публику метал,
 Когда вскочил весь красный,
 Как будто кролика глотал
 Ты в этот миг ужасный;
 Как вздулась шея в этот час,
 С какой красотой господской
 В негодовании ты тряс
 Головкой идиотской!..
 Но кто сей рвяный великан ³⁾,
 На чьих щеках румянец,
 Не отставной ли капитан
 Иль знатный иностранец?
 О нет! то чадо древних лет,
 Кто будет ему равный,
 Смелей, друзья: он глуп и сед,
 Но он оратор славный...
 И вот встает он дик и рван,
 Сей витязь полуночи,
 На вражий стан, на спящий стан
 Вперил он страшны очи
 И говорит и речь гремит
 Пред этою толпою:
 То гром Зевеса прозвучит,
 То нежною мольбою...
 Как дивно память он клянет
 Годов шестидесятых,
 Погиб и барин и народ
 От них, от них, проклятых...
 Тесней же, нищенская рать,
 Тесней и ближе, баре,
 Давайте драть, давайте драть
 И бить мужланов в хари...
 У них ведь может пострадать
 Одно воображенье—
 Давайте драть, давайте драть
 Побольше, други рвенья.
 Воскресни ж дух отцов в сынах,
 Вперед, друзья, и смело.
 Не можем видеть мы в штанах
 Известной части тела..

III. РОЗМОВА ДВОХ КУМІВ ПРО ЗЕМСЬКІ ДІЛА.

Різдвяна віршівка.

Присвячується іменам гласним „Полтавського Губернського Земського Собрания XXXI оч. созыва“.

— Здоров був, куме! Звідтіля
 Господь несе тебе додому?
 — Водив на продаж я теля,
 В Полтаву жидові рудому.

— Ну що-ж, продав таки як слід,
 Чи збув його, аби-то збути?
 — Хвалити бога, на обід
 По пан-отцеві може й буде...

1) Свящ. Гамалей. 2) Кн. М. А. Еристов. 3) А. Ф. Трепов.

Царство небесное йому,
Впокой ти, боже, його душу!
Тепер без його одному
Мені отут не мало струсу.
— Та чув я, куме, що й тебе
Лиха година зачепила...
— Що-ж мусиш ти робить? Таке
Життя вже наше, бачиш, миле...
— А вже життя!
Облиш тужить!
Воно само загладе муки...
Уже-ж не зможеш підложить
Під умершого ти руки?
— Та так то так, та шкода, бач...
— Де тії шкоди не буває?...
Харпак її тут зна й багач,
Та хто її тільки не знає?
Покинь журитися, кажу,
Бо від журби добра не буде;
А ти от краще розкажи,
За що продав теля ти людям?
— Та як би людям, то й не жаль,
Вони-б таки його зростили,
А то, бач, жидові продав...
— Хіба телятина не мила
Жидам, ти думаєш?.. їдять
Вони тепер усе на світі...
Колись я вивіз поросят
І поросят купили каяті!..
Тепер, бач, і жиди не ті,
Якими ми колись їх знали,—
До всього нашого падкі,
А крадькома їдять і сало,
Телятину-ж і бог веді!
— Та не базікай, куме-брате!
Мій жид теляточко купив
Панам обід наготувати.
— Що ти верзеш? Невже-ж пани
Жидівську страву стали їсти?
— Що-ж то обридли їм свої
Лагоминки, то не жидівські?
— Та ні, не те... А, бачиш, жид
Якусь то клубу взяв держати,
А в клубі тій отой обід
Пани й звеліли зготувати.
Там їх наїхало тепер
Такая сила—мати божа!
А що великий хто помер,
Зібравись поховать як гоже?
— Ні, не про те, про земські, бач,
Діла зібравись рахувати:
Мости де ставить, путь вести,
Як від пожежі страхуватись,
Як від хвороби боронить
Людей і всякую скотину;
Де школи треба наробить.
Щоб грамоти навчить дитину...
Багато діла, що й казати!
Хоч і пачів було не мало,
Та всі від діла аж пхитять...
— А не від жидової страви?
— Ось годі, куме, реготать!
Хіба панам не треба їсти?
А якщо хочеш, бува, знать
Про діла земські які вісті,
То слухай, що тобі скажу.
— Хіба і ти сидів з панами?
— А що-ж ти думаєш, збрешу,

Коли скажу, що був між ними?
— Хто, ти? й телятко може їв?
А чи дививсь, як другі їли?
І вина може з ними пив,
Та тільки в рот не покотило?
— Глузуй! А от тобі—бог свят!—
На земському і я був з'їзді;
Найшовсь в Полтаві якийсь сват:
„Ходімо, каже, Грицьку, їсти“...
Ну, знаеш, у шинок пішли,
Та випили по чарупині,
В крамарки буханця знайшли,
Та невеличких дві рибині
Купив я свату за свої.
Ото ми й сіли заїдати,
Розговорились... Про мої
Заміри він почав питати:
Куди я йду, звідки прийшов,
Чого оце сюди забився?
— Ну, звісно,—свата-ж ти знайшов!
— Якого свата? Вперш дивився
Йому я в вічі! Так назвався
Якийсь невідомець сватом.
— Що-ж і накрив тебе, не бійсь?
— Ні, одсахнула божа мати!
До того, куме, не дійшло,
Хоч по зашійкові й досталось...
Та слухай краще, як було,
Я розкажу тобі все зараз.
Ого як з сватом підкреплялись,
То сват мені і розказав,
Чого пани поназ'їзжались,
На що й теля жид купував.
А далі й каже: „Дивне діло,
„Той земський з'їзд! Цікаво там
„Сидіть та слухать. Достигається
„Управі часом по шням!“
„А ти-ж, питаю, почім знаєш?
„Хіба ухожий ти туди?“
Зареготався сват та й каже:
„Туди доступно всім дійти!
„То діло общеське, громадське
„І всі повинні про те знать,
„Як робитьсь воно“...
Знензцька
Кажу йому: „Щур не брехати!..“
„Та й дурень ти який, як бачу!“
На те мені він відказав,—
„Як хочеш, то й тебе, товкачу,
„Я поведу на той базар“.
„Ану веди!—присікався я,—
„Веди мене туди між люди...
„Побачим правда то чия,—
„Моя, а чи твоя? буде?“
Він мовчки встав собі та й йде,
А я за ним не одступаю,
Ану, до чого доведе
Брехня його? сам розмишляю.
Та й наглузуюся-ж тоді
З свого названого я свата!
А він іде та й йде собі...
Й доходим ми, мій куме-брате,
До того дому, що стоїть
Перед майданом, наче лід
На майдан вигнув свою шию,—
Такий, бач, виступ приробили.
Ну, думаю, тепер мій сват
Назад поверне від порога;

Так ні—іде... за ручку—хвать!
 Та—шасть у двері, яко мога!
 Зостався я перед дверима...
 Чи йти то—думка, чи не йти?
 А він, мов злая та личина,
 Відхилив двері... „Йди сюди!“
 Гука на мене. Я й пішов.
 Аж там народу повні сїни,
 З гори кричить хтось: „Що, знайшов?“
 А знизу сторож: „Раз ходили
 Та не знайшли“. „Послать ще раз!
 Гука згори,—бо зараз буде
 Собрание одкрите!“ Враз
 У сїнях заметалися люди!
 Той шубу віддає лакузі,
 Калосї другий з них скидає...
 Гуде у сїнях, як у лузі,
 Реве—як в лотоках вода!
 Та всі мерщї біжать нагору,
 Посунули із сватом ї ми.
 „Нам краще буде, як на хори
 „Ми заберемся. Ну, верни
 „На праву руч“,—мій сват гукає.
 Уз'яз я вправо. Він вперед,
 Як кішка тая, поспішає,
 А я за ним—боюсь одстать.
 Насилу вибраліся на хори,
 Та й посїдали у кутку.
 Звідти усе, як на долоні,
 Нам стало видко, що внизу
 Робилося... А там уряд
 Предовгі два столи стоять,
 А третї їм навперейми,—
 Став на кінці. „Отам пани
 „Самі найстарші засїдають,—
 Шепче сват мені на ухо,—
 „Управа, що її доймають
 „Чимало всі,—ти тільки слухай...
 „А посередині як-раз—
 „Самий найстарший предводитель ¹⁾.
 „На лїву руч від його князь ²⁾,
 „Великий, кажуть, він водитель
 „Обїдів всяких. Далі, бач,—
 „За тими довгими столами
 „Сидять все гласні—он між ними,
 „Дивись,—сидить з Ромна багач ³⁾,
 „Розумний, дока, про все знає;
 „Добра уміє стеретти...
 „Хоча дочку у його й вкрали,—
 „Не устерігсь тїї бїди!
 „А он дивись—з Золотоноші
 „Який одмітний від других,—
 „Покрасив в чорне брови й уси,
 „А голову, немов на сміх,
 „Зоставив сиву... То бач, моду
 „З чужих країв таку завїз...
 „Він, кажуть, там проводив годи,
 „Додому-ж прибіжить, як біс,
 „Ухопе грошей та і драла...
 „Либонь тепер урвався бас!..
 „Земля родити перестала...
 „І гласним, бач, пішов до нас...

„А он із Гадяча... рубака ⁵⁾,
 „Завзятий спорщик,—хоч куди!
 „Не згавка за його й собака,
 „Сухий виходе із води!
 „Він був десь, кажуть, прокурором ⁶⁾,
 „Та на лихо йому і сором
 „Його старшого хтось убив...
 „Злякався він—і залишив
 „Те місце й службовї надїї...
 „Та як було й не залишити,
 „Коли знайшлися такі злодії,
 „Що мусїли ї царя убити?..
 „Он із Хорола пан кумедний ⁷⁾,
 „Усім на посміх здався він:
 „Як скаже що, та ще й приверне,
 „То регіт, наче з неба грім,
 „Так і розкотиться по хатї!..
 „А он—дивись, який рудий ⁸⁾,—
 „То Переяслів нам магната
 „На земський зїзд прислав сюди,
 „Бїдовий кажуть—в батька вдався,
 „А батько—у столиці був,
 „З царем самим, либонь то, знався.
 „В дугу усякого він гнув,
 „Аж поки то якась Зозуля
 „Його із міста не зіпхнула.
 „Тодї купив Барншполь він
 „Та швидко й вмер. Зостався син,
 „Хоч не такий значний, як батько,
 „Та слава батькова й його
 „Винесе вгору, як той дїдько
 „Підожде—дїждеться свого.
 „Одно тільки, що нетерплячка
 „Його не мала розбира,
 „Безслав'я, наче та болячка,
 „І сон і їжу одбира.
 „А он дивись—потавці наші:
 „Ото чорнявий, бачиш, князь ⁹⁾,
 „Хоч його батько на Кавказі
 „Оведь по горах десь то пас,
 „Та син у нас пішов у люди,
 „Зїбрали маршалом пани,
 „Хоч з його й маршал такий буде,
 „Як із запаски ті штани.
 „Про діло він не дуже дбає,
 „А от дївчат—перебира..
 „Черкеську кров у собі має—
 „Гарячу, наче та смола!“
 Отак про кожного доведе
 Мені мій сват... А це дзвінок,
 Як зателенька!.. „Тепер годї!“
 Промовив сват та й сїв в куток.
 Дивлюсь—підводиться найстарший ¹⁰⁾
 І тихо та всім чуто мове ¹¹⁾:
 „Щоб нам не гаять марно часу ¹²⁾:
 „За діло візьмемось, панове ¹³⁾,
 „Бо в нас ¹⁴⁾ його таки чимало,
 „А час стоять не хоче—їде.
 „Ось про освіту нам управа
 „Рацію немалу веде.
 „Як скажете: чи все читати?
 „Чи тільки те, що рав нам

1) С. Е. Бразоль... 2) кн. Н. А. Кудашев... 3) Г. Н. Навроцький... 4) Б. М. Мусман... 5) В. С. Барсуков... 6) А. А. Родзянко... 7) Закр.: Та на велике його горе... 8) А. І. Трепов... 9) кн. М. А. Еристов... 10) Найстарший устає... 11)... каже... 12) Панове! щоб не гаять часу... 13) Приступимо до діла... 14) закреслено: У нас.

„Управа у царя прохати
 „За-для користи мужикам?“
 „Усе читали ми і дома,—
 Хтось обізвався, „прочитати
 „Я раю те, що наша Вправа
 „Від нас запевне хоче знати“.
 „Управа каже, щоб на курси
 „Учителям грошви дали ¹⁾“.
 „То й дати, що Вправа на се просе.
 Се діло ладне“. І дали.
 „При земських школах позаводять
 „Книгарні треба хоч малі,
 „На діло це управа просить ²⁾“...“
 І на книгарні їй дали.
 „Химерні лихтарні рає
 „У кожному повіті мати ³⁾“.
 „Се добре діло—всякий знає,—
 „І на лихтарні гроші дати!..“
 „Та щоб то грамоти навчати
 „Усіх дітей і поменшити
 „Розходи наші непримінні
 „Управа рає нам: просить
 „Заводить невеличкі школи ⁴⁾,
 „Далеко менші аніж є“.
 „Коли на се та є припони,
 „Нехай управа подає
 „Від нас цідулку куди треба“.
 „Якщо се вкоїться, то в нас
 „В учителях буде потреба.
 „Міркуючи про їх запас,
 „Управа каже: треба курси
 „Одногодичні завести
 „Замісто дорогої бурси ⁵⁾“...
 „Чи завести то й завести.
 „А краще нам і бурсу мати
 „Нащот цареві казни,
 „Пораєм вправі попрохати,
 „Щоб в нас і бурсу завели“.
 „Та ще немадая скорбота
 „У наших школьних книгарнях—
 „Книжок дозволенних—пустота,
 „А їх немало-ж треба мати“ ⁶⁾.
 „Як більше треба—хай управа
 „Чолом від нас низенький б'є,
 „Бо книжка—не одна забава—
 „Користь від неї справжня є“.
 „Управа просе ще дозволу,
 „Якщо бува на хуторах
 „Ми позаводим нові школи,
 „А батюшок то там нема,
 „То щоб святе письмо учити
 „Дозволено учителям
 „Не тим, що в попи посвятитись
 „Засягаи права, а усім“ ⁷⁾.
 „І це розумно вправа рає,
 „Нехай клопоче і об дім“.
 „А от про що вона ще дбає,—
 „Це вже на самому кінці ⁸⁾,—
 „Прохати не шмагать різками
 „Того, хто школу покінчить,
 „Як будуть знати про це селяни,
 „То будуть більш дітей учить“.
 Мовчить весь з'їзд ані телень!
 Немов у рот води набрали,

Аж ось нешвидко з-за людей
 Підвівсь багач з Ромна
 „Панове!
 Усім вклонившись, він мовля,—
 „Я маю вам на се сказати,
 „Що думка про різки—бредня!
 „Та й небезпечно устривати
 „В се діло земству. Де закон,
 „Що нам дав право за се братись?
 „Вкажіть мені, і я готов
 „До самого царя податись!
 „В уставі нашому закона
 „Нема такого.. А—нема,
 „То зась нам бити і поклони,
 „Бо нам се діло сторона.
 „Та личить тут ⁹⁾ і те сказати,
 „Чи варт то різку скасувати?
 „Вона для темного народу—мати,
 „Безпутного—зна як справляти!
 „А що, як грамотний захоче
 „Жити не по божому? Його
 „Вже різка бач не полоскоче,
 „То—привелегія його!
 „Чого-ж такої неправді бути:
 „Тому, бач, різки, тому—ні?
 „Та з нас сміялись будуть люди!
 „Чудне затіяли смішні!
 „Моя-ж вам думка, щоб ви знали,—
 „Варт про ученого нам дбати:
 „Як він те вдіє, що невчений,
 „То його дужче одшмагать!
 „Бо ми йому науку дали,
 „Хай буде вдячний і за се,
 „Диве, як вказують скрижали,
 „Й свої чести стереже!“—
 Сказав оце та зразу й сів
 І знову всюду тихо стаю,
 Немов уд'рив з неба грім
 Та приглушив усіх. Чимало
 Пройшло так часу в тишині;
 Коли се той—з Золотоноші,
 Що брови крашені та уси,
 А голова зосталась ні,—
 Устав і трохи похитався,
 У руку кашлянув й почав:
 „Панове! де не повертався,
 „А от такого не видав
 „Ніколи я, як ся затія,—
 „Щоб різку скасувать зовсім.
 „Не буду я казати, що діє
 „Святая різка з мужиків,—
 „Усім вам краще про те знати.
 „Не даром багатир з Ромна
 „Сказав, що різка мужикам, то—мати,
 „І справді мати їм вона!
 „І ми то матери самої
 „Лишити хочем мужиків?
 „Що-ж ми дамо їм замість неї?
 „Тюрму, як і закон велів?
 „Налаєв батька син—в тюрму!
 „Матір зневажила дочка—
 „Нехай посиде в суточках!
 „А вам відомо, що се стоє?
 „Хто раз посидів у тюрмі,

¹⁾ Діло з'їзду управи було з 13 пп. Я буду помічати під яким пунктом кожне питання. Це під 1. ²⁾ п. 2. ³⁾ п. 3... ⁴⁾ п. 4... ⁵⁾ п. 5... ⁶⁾ п. 9... ⁷⁾ п. 10... ⁸⁾ п. 12... ⁹⁾ Закр. Уп'ять же треба й...

„На добрий путь його не згониш,
 „Уже нічим не справиш, ні!
 „Пропавай навіки! Розпустивсь!
 „Що-ж вам бажається сього
 „Тому хто з пантелику збився;
 „І не від того, щоб його
 „Тягло до того, а другії,
 „Та дурний розум підвели?..
 „Добро той вдіє, хто навів
 „Йому гарячих у штани!
 „А у тюрму не посадове,
 „Щоб душу погубить навик..
 „На бога згляньтесь, панове,
 „Хіба мужик не чоловік!
 „Побійтесь душу християнську
 „Навіки вічні погубить,
 „Не згодьтесь на раду людську,
 „Що наша вправа гонобить!“—
 Гукнув та й сів... Ще тихше стало
 На земським з'їзді, ніж було,
 Немов кого там поховали
 Та сумували про його.
 Нешвидко встав старший, та й каже:
 „Ще, може, хоче хто сказати?“
 „Не треба! буде! і так гоже!
 „Голоси просим одібрати“.
 „А як: відкрито, чи шарами?“
 Старший, підводячись, пита.
 „Шарами краще, бо між нами...
 „Та й річ ся, бачите, не та,
 „Щоб уставанням розрішити.
 „Не личить важну таку річ
 „Відкрито всім голосувати.
 „Мерщі шарами! Бачте, ніч
 „Уже у вікна заглядає;
 „А може дехто і не їв.
 „Мерщі, благаємо, шарами!
 „Шарами сам закон велів!“
 А другі як гукнуть: „Відкрито!
 „Чого боятись і кого?
 „Немає вказу, щоб закрито!
 „Немає закону такого!“
 Зчинився крик, такий—що боже!
 Насилу дзвоником спинив
 Старший той крик, та й каже: „Гоже
 Шарами голосить“ й звелів
 Оті шари внести у хату,
 І ящик до шарів звелів.
 Ну й почали шари вкидати
 У ящик, хто куди хотів.
 Хто там за різку—кидай вправо,
 Хто проти неї—вліво луч...
 Минуло часу то немало,

Зовсім настала глупа ніч.
 От як усі поукидали,
 Старший шари почав щитати...
 Аж тридцять шість за те щоб драти,
 А двадцять шість—кажуть не драть,
 Як то почувли про се люди,
 Почали шикати, свистать...
 Зчинився гук, неначе в гуті!
 Гласні що-сили ну кричать:
 „Сторонніх вов! женіть із хати
 „Нікчемних дурнів! По шиям!“
 Старший собі почав гукати:
 „Прошу сторонніх вийти вов!
 „Бо як не вийдуть, бува, сами,
 „То за десятником пошлю!“
 Тут почалося таке між нами,
 Що й досі я не розберу...
 Усі кричать: сторонні й гласні;
 Далі сторонні—ну втікати!
 І я за ними... Тут де взявся
 Десятник, та й давай шмагать
 Мене по шиї, яко мога...
 —За що?—питаю я його,
 А він, як крикне: „Мужиццога!
 „Мерщі тікай!.. До самого
 „Поліціймейстера доставляю!
 „Облупе шкіру на тобі!“
 Так я у ноги як прибавлю
 Ходи, та й втік таки собі.
 —А сват-же як?—Уже й не знаю,
 Чи сват утік раніш, чи ні...
 І досі, куме, як згадаю,
 То страшно робиться мені!
 До віку не піду в ті збори,
 В які збираються пани,
 Нехай їм всячина: Ще добре,
 Що не досталося в штани.
 А то-б ти на собі спитав,
 Як рідна матінка голубить,
 Ота, що пан з Ромна взивав.
 Вона, бач, наші спини любить,
 А панські ні... Що то пани?
 Одна душа їм наша мила,
 Щоб довш жила, на їх робила.
 Про шкіру-ж—байдуже вони!
 Одну спусти—друга буде,
 Такі вже з їх предобрі!) люди!
 Ходімо-ж, куме, в мою хату,
 Та вип'ємо за того свата,—
 Панка того з Золотоноші,
 Що розпивавсь за душі наші.

1895 р. під Рівдво. П. Мирний.

Подав В. І. Станиславський.

Тернистим шляхом.

І. Маска актора.

Це діялось на початку вісімдесятих років. Товариство українських артистів під орудою М. П. Старицького розпочало недавно що свою діяльність. Головні сили товариства склалися з ось яких дієвих осіб: Кропивницького, Садовського, Заньковецької, Затиркевичевої, Віриної, Грицаї, Максимовича і багатьох інших.

1) Закр. Такі вже добрі із їх...

З наказу вищої адміністрації українські вистави повинні були йти нарівні з великоросійськими, а для того треба було мати ще весь ансамбль російських артистів для виконання п'єс їхнього репертуару. З російських артистів я пригадую собі тільки Яблочкіну і Журина, що головні займали ролі. З цього видно, що товариство, яке складалось з подвійного штату артистів та ще з хору й оркестри, містило в собі не один десяток людей. А маючи на увазі, що тільки українські вистави приваблювали публіку, а російські йшли завжди при пустому театрі, то стає дивним, як так сталося, що діло українського театру відразу не занепало серед таких несприятливих обставин. Та кому, або чому доля жити призначила, те із пащеки лютої смерті вийде цілим і невредимим, як сказав в одній своїй драмі, устами героя, Іван Тобілевич. Народжене серед тяжких політичних обставин, діло українського народного театру, підняте на височинь справжнього мистецтва силою незрівняного таланту перших артистів, засяяло на весь світ славою своєю. Ні доноси, ні циркуляри, які ставили йому безліч важких перешкод, не могли стримати його духового розвитку, не могли затамувати того впливу, що театр почав робити на все оточення. Силою циркулярів вигнаний з серця України, вирваний з рідного ґрунту—він і на чужині, в північних городах творить чудеса—яких не почували ті, хто писав циркуляри і рапорти: освідомлює, гуртує, будить приспані, заглушені життям згадки і почування. В далеких закутках, поза межами України, розповсюджує славу про неї, виховує в душах любов і шанобу до її народу, часто серед зневірених запалює іскру нової надії...

Не одно літо минуло, поки врешті дозволено було слову і пісні українській пролуhati з кону і на рідній своїй землі.

Попрощавшись з родиною—батьком старим і малими дітьми, порвавши всі звязки з минулим, Іван Тобілевич опинився серед молодого артистичного гурту, що розпочинав доперва свою художню працю. Всі тут, що складала це артистичне коло, були веселі, задоволені і, не знаючи ще бур моря житейського, сміливо дивилися в будучину, надіючись стрінути в житті одні лише лаври і троянди... Дивною якось дизгармонією на тлі цього безжурного оточення був спочатку чоловік, що ніс на собі таку вагу життя, яка рідко коли випадає на долю однієї людини... Під впливом недавно так перебутих подій, під недавній ще відгомін похоронних дзвонів, що лунав у його душі й пам'яті, не легко прийшлося грати перші свої ролі новому артистові—Тобілевичеві.

Перші рецензії теж не були, здається, дуже хвалебні. Позицію першого рядного актора він завоював собі не зразу. Причиною тому був його настрій витрученого з звичайної колії чоловіка, а по-друге, його гра, повна натуральної, життєвої правди, не відразу була оцінена як слід. Були навіть такі критики, що це ставили йому в догану. Але це, звичайно, не мало впливу на його артистичну творчість і кар'єру, бо свою методи гри він почерпав не з критичних вказівок, а з власної душі, з власного досвіду. Це було в Києві і в Одесі, де трупа М. П. Старицького грала вже другий сезон і користувалась величезним успіхом і пошаною у городської маси.

Це були перші роки існування театру, під керунком міцної руки і доброго хисту керманича і творця перших укр. драм і комедій—М. П. Старицького, який як до святині ставився до діла українського мистецтва, віддаючи йому все: талант, маєток і душу. Все громадянство своє і чуже з великим захопленням і однодушним поривом запалу зустріло це новонароджене діло народного театру, вбачаючи в ньому не лише саму розвагу, а й певні засоби морального впливу на несвідомий життя селянського

городський люд. Усе, що силою життєвих обставин покинуло село і забуло про нього в городських мурах, усе, кажу, винародовлене, тут під впливом чарівної краси пісень і високо артистичної гри верталось знову серцем до забутого рідного.

Дивні і ні з чим незрівняні це були часи.

Коли театр взагалі можна назвати школою, то тоді він був справжньою святинею, храмом краси, добра і любови. Хто раз один побував на тих виставах, не забуде аж до смерти того вражіння. Ані радість, ні горе не затре його в серці людей. Загальна шаноба і любов усього суспільства до українського театру робила кожного актора гордим з своєї праці, оповивала його ореолом слави, ба навіть і героїзму. Всі українські артисти були завжди бажаними гостями в найкультурніших верствах громадянства українського, що нишком провадило свою просвітню працю, і загально-російського, що співчувало самій ідеї народного театру. Часті запросини на вечері, обіди і бенкети відривали артистів від поважної їх праці й не давали часу задумуватись над особистими своїми почуттями. Вихор нових вражінь, нових переживань заглушив і в душі у Тобілевича недавні болі, бо живе життя має свої права.

Згуки похоронного співу лунали вже, що раз, то дальше, перебуті скорботні вражіння заволікались немов прозорим туманом, щоб де-далі закутатись густою млою.

Біжучі справи дня приковували до себе всю увагу і примушували жити сьогоднішнім, не задумуючись над минулим. І це було добре. Ця праця для любого йому здавна діла вернула йому знов давню рівновагу духа, спокійний настрій і поправила здоров'я. Зате граючи на кону ролю Микити, одинокого бурлаки, він вливав у виконання немалу частину самого себе і своїх власних переживань.

В Одесі, пам'ятаю, грали тоді в театрі, що стояв недалеко від моря. А чи то шум хвиль морських розлягається навколо? А чи з ним разом гудуть тисячі людських голосів криками „браво!“ і „слава!“, що зливаються в один загальний, дужий гомін морського прибою, або грізної бурі... То тисячі рук здіймаються в гучних оплесках, то гучні овації стрічають і провожають кожну появу улюблених артистів. Інших на руках молодь несе додому, у інших одривають на спомин якийсь клаптик одєжі... тих обсипають квітками... Таких овацій, дарма, що вік прожила, я ніколи вже не чула над оті перші. Як театральні стіни витримували ці бурхливі, потужні вигуки тисяч голосів—як вони не завалились,—не тямлю. Знаю, що не раз ставало аж страшно, щоб це не трапилось.

Принятий радо товаришами і братами, щиро вітаний оплесками молоді, Іван Тобілевич за довгі роки мук тяжких і гризот тут уперше почув себе, як птиця, якій розв'язали крила. Мов риба, що її вернули у чисту воду. Серед темряви, бруду і базару світової комедії, після лиходнів свого власного життя, він досяг нарешті здавна бажаної мети—служити справі рідного мистецтва. Люблячи так народ свій і село, він не зміг-би бути артистом салонів і великого світу. Його, власне, радувало і вабило тут оте театральне хоч, але сільське оточення. Оці хатки, села, гаї і садки—як утихомирювали душу своєю поетичною красою, збуджували ілюзію справжнього селянського життя, чарували незрівняними мелодіями українських пісень! Працювати для користі свого люду, відмалювати на кону живий образ душі селянина з його радіщами і сумом, збудити в слухачеві-панові не усмішку погорди, не глум і презирство, а любов і шанобу—ось в чім була здавна мета його бажань. І тепер свої погляди, свої мрії, здавна виношені в серці, він втіляв у живу дійсність, у живі образи.

Коли сторож із „По ревізії“ був у виконанні інших артистів огидливим паякою, у Карпенка-Карого він був натуральним простаком і цілою людиною. Коли пан Возний у розумінні багатьох мусів бути смішною карикатурою людини, у Карого він виходив поважним, гордовитим, хоча трохи смішним. Коли Прокіп у „Сватанні“ вискакував, як Пилип з конопель, і був страхіттям якимсь на горобці—Прокіп у Тобілевича був звичайний собі чоловік, що любив випити, і т. д. Це особливе трактування ролі з'єднало йому багато прихильників серед акторського гурту, що захоплювались його натуральною метою гри,—а також і ворогів придбало немало, яких не вдовольняло таке відношення до типів, що мали головним завданням смішити аудиторію—навіть коли-б це було на шкоду правді. Але Карий, як його почали звати в театрі, був твердий у своїх переконаннях і стояв уперто на своєму, „що не годиться, граючи балаганним способом комічні ролі“, „передражнювати мужика“ на втіху галерці і иншій неосвіченій публіці. Це дало привід у будучині для багатьох прикрих непорозумінь між ним і деякими акторами, які воліли краще виставити на сміх і глум убожество розуму простого чоловіка, ніж за-ради правди зректись мирного, театрального ефекту. Хіба і помилка, від якої не можуть і досі відвикнути багато українських народніх артистів.

А час минав. Серед хаосу і вічного руху театального життя згадки про минуле відступали що-раз далі, бо за працею ніколи було на них уважати. Та й не така була натура у Тобілевича, щоб він надовго піддався якому горю, щоб носився з своїм я. Якоюсь odporною силою, що жила в ньому вічно, скидав тягар нудьги і суму, що гнітили його душу, і з новою енергією, з новим запалом віддавав усього себе праці і справам біжучого моменту.

А праці було так багато і на артистичному полі, і коло своїх власних хатніх справ. Треба було подбати, щоб забезпечити сем'ю, що десь там сиділа голодна, заплатити всякі борги, що не давали йому спокою, а oprіч того виникла необхідна потреба на своєму шматочку землі, що лишився йому од жінки як спадщина, побудувати свою власну хату, де-б могли жити батько старий з дітьми, і де-б він сам після зимової праці артиста знайшов відпочинок для змучених нервів.

А обік цих обов'язкових життьових турбот, обік театальної праці, увагу і душу Тобілевича почали займати і инші можливості, про які раніше він ніколи й не подумав... почало з'являться бажання утворити друге власне родинне гніздо. Всі оці думки і мрії почали потроху здійснюватись як з морального, так і з матеріального боку.

Театр, що мав тоді великі грошові прибутки, забезпечував своїх слуг, даючи їм змогу прожити і допомагати своїм сем'ям. На гроші, зароблені в театрі, були закладені перші підвалини власної хати, виведені дах і стіни, заплачено деякі борги і дітей віддано до школи. Це було на другий рік театральної діяльності. Побували вже в Одесі, Київі, Єлисаветі, Житомирі і знову в Одесі, де гучним тріумфом закінчили зимовий сезон, а на початку весни весь артистичний гурт переїхав до Новочеркаського, столиці Донщини, про яку чутка йшла, що козаки дуже широко ставляться до українського театру. Тут успіх моральний, як і грошовий був такий самий, як і всюди в ті перші роки існування товариства. Козаки, що не зовсім ще забули, хто вони і чиї вони діти, зустріли й вітали молоду артистичну громаду з величезним захопленням і привітом щирим. Театр був завжди переповнений, і хоч репертуар був тоді дуже невеличкий, і по скільки разів доводилось ставити одну і ту саму п'єсу, але це не убавляло глядачів, які по два і по три рази готові були дивитись одне і те саме. Попрощавшись з привітливими козаками, товариство

переїхало до сусіднього міста Ростова і тут у літнім театрі розпочало свої вистави. Почались репетиції нової опери М. В. Лисенка „Утопленої“, що чарувала тоді всіх гармонічною красою своїх чудових співів. Усі артисти, хто брав і не брав участі в цій виставі, згромаджувались щоденно у театрі на ранніх пробах, щоб послухати чарівні мелодії цієї опери, де хори русалок, дівчат і хлопців і вся сценічна поетична дія переносила глядача в саме серце України, далеко від цього сонцем спаленого міста, з його вічною базарною суетою.

Мали бути тут недовго, пригтовляючись до подорожі у Вороніж—бо театри в інших містах захоплені були всюди російськими трупами.

І от тут на одній з таких репетицій приніс чин поліції чи жандармерії звістку, що на підставі певних документів вимагається, щоб Іван Тобілевич, що криється під театральним прізвиськом Карпенка-Карого, негайно виїхав з Ростова, що йому за його участь у революційному рухові, наслідком чого були підірвані устої державности, забороняється назавжди пробування на Україні, а дозволяється вибрати місцем постійного життя якийсь заштатний город у східній Росії.

Ця звістка як громом вразила весь артистичний гурт. Не до репетиції вже тут було, не до згуків прекрасних, коли така біда впала на одного з визначних товаришів, одриваючи його, може навіки, од любого діла, від братів і друзів... Не дозволяю собі торкатись словом душі Тобілевича, щоб з'ясувати, що пережив він в рішучий цей момент...

По недовгій нараді вибрано місце перебування—місто Новочеркаське, що так недавно ще було свідком його сценічної слави—і де мались деякі з людьми стосунки,—і, попрощавшись з товаришами, виїхав туди.

— Не журіться, я до вас приїду,—сказала я йому прощаючись.

— Де там вам про мене думати? Кому я тепер потрібний?—була сумна відповідь.

І поїхав—а всі ми остались, як після похорону, випровадивши свого найкращого товариша.

Страшенною тугою і сумом невимовним озвалась ця подія в серцях всього товариства. Ось де те насилля і знущання над людьми! Ось де та кривда, те зло, що й колись батька нашого в'язницею покарало, пустивши нас, дітей, старцями. Ось ті, що Сибір устелили кістками мучеників тих, що за свій край, за свій народ стояли. Що за волю свого народу віддали своє життя!.. Та хіба-ж можливо отак жити далі? Хіба зможу я, zostавшись тут серед веселого гурту товаришів, купатися в чарівних згуках, жити серед мрій і фантастичних з'явищ, серед ілюзій театральних трагедій, тоді як ось скоїлась жива людська драма перед моїми очима—і я залишу чоловіка самого в тяжкій скруті?.. Самого, коли підуть товариші в дальший артистичний похід,—лише з своїми сумними думками та німою пусткою довкола? Ці питання, які я відчула серцем, перевернули враз всю мою істоту.

Побороли всі умовності, зламали всі доводи, що „не годиться“, одігнали всякі вагання, і на другий день після цього я вже була там—у Новочеркаському.

Зустріло мене бліде, немов крижане обличчя. Здивування... потім радість і сльози... „Вертайтесь до товаришів, до живого діла, а мене покиньте в моїй могилі“. Мусіла послухати, але дала слово вернутись, коли покличе. Пробування в Вороніжі здається мені сном. Пам'ятаю листи, повні жалю і душевної муки, з проханням провирити себе, чи зможу я зрестись усього, і краю і родини, для вигнання.

Через два дні я вже знову була там. От і все.

II. Над берегами Аксаю та тихого Дону.

Не даремно Іван Тобілевич у пориві одчаю назвав той притулок, куди його примусово загнано, могилою. Дійсно, сумом могильного склепу віяло від убогої його хатинки, що містилася в підвальнім етажі низенького домика маляра Балашова на Аксайській вулиці,—ціною сім карбованців на місяць. Ні ліжка, ні меблі,—стіл, лавка та пара креселок становили все вмебльовання цієї пам'ятної для мене квартири. Одно було добре, що віконця не дуже були в землі і через них заглядало сонце. Воно тут сміливо господарювало, задивляючись у віконця, незапнуті ніякими занавісками, і вилискувалось на голих стінах, помазаних білою глиною. Скільки я разів опісля мазала власноручно оці потріскані стіни, бажаючи їм надати глянцевого і більш презентабельного вигляду! Скільки праці і кошту треба було, щоб причепурити цю хатину білими занавісками, паперовими квітками, дешевими везерунками, кумачевими, як у театрі, стільчиками, щоб усіма отими пишними прикрасами зробити її можливою для життя! Але це було згодом. А тоді, в день мого приїзду, помешкання і господар його, недавній артист, дуже пасували одно до одного. Іван Тобілевич, що вернувся тільки що з кузні, куди ходив на поденну роботу, був чорний та темний і від сажі і від чорних думок... Знайомі, на поміч яких він рахував був, які так недавно ще вітали його на кону, тепер його не пізнавали на улиці, побачивши його в ролі політичного „піднадзорного“. грошей не було, праці не було, і становище зразу стало критичним і безнадійним. І коли-б не простий робочий люд, що допоміг йому тоді, то можна було-б любесенько вмерти з голоду. Спершу ковалі, а потім і палітурники, до яких попрохався на роботу, прийняли його дуже привітливо, дізнавшись про його тяжке становище, дозволили ходити до них у майстерню і вчитись безплатно ковальського та палітурного майстерства. Проти ковальського я, приїхавши і роздивившись, що і як, запротестувала рішуче,—бо то-ж і заробіток марний, і одежі та білизни не достачиш і не домиєшся. Зате палітурне ремесло, таке чисте і охайне, мені вподобалось. Через два місяці науки на воротях нашого подвір'я появилась вивіска чорним на білому: „Переплетчикъ Иванъ Тобілевичъ, работа виконується чисто и аккуратно“.

І почалась робота. Принесе книжку то сей, то той—от і заробляв собі чоловік двадцять до тридцяти карбованців на місяць, от вже з голоду не можна було вмерти. А разу одного, то і всіх сорок сім карбованців додому приніс. Згодом я поїхала до його батька і звіттіля привезла невелику суму грошей, яку батько десь позичив, та й брат Микола Садовський теж почав нам присилати потрохи і ми жили, хоч дуже бідно. Але все піде по ряду,—не треба забігати вперед. Прослідивши тепер з далечини минулих літ тодішні обставини нашого вже спільного життя, можна дивуватись, яким це чудом сталось, що ми обоє з голоду та холоду не загинули, ані розумом не стерялись, ані під поїзд не кинулись з розпуки, а живими й здоровими через п'ять літ на Україну повернулись.

Може бути, що чудо це створив цей золотокрилий птах, що зветься любов'ю, який звів собі гніздо в цій убогій хатині. Той птах, що своєю піснею небесною всі людські недолі звеселяє, що з халупок мізерних творить палаци розкішні, що завмерлі, оголені садки життя людського одягає красою весняних уборів. Може. Хоча й не годилось-би про це писати, та слова з пісні не викидають... Так чи инак, а без якогось чуда тут не обійшлося, що життя будучого письменника не закінчилось тут дуже трагічно... Бо вже були оточили його люди деякі: кинуті долею на бездоріжжя, як і Іван Тобілевич, будучи теж політичними вигнанцями, не могли чи не вміли наповнити чимсь живим пустку свого життя,

П. І. Тобілевичева.
(з фотографії 1895 р.).

І. П. Тобілевич.
(з фотографії 1898 р.).

не встигли подолати лиха, а топили його в вині, якого на Донщині так багато, допивались до білої гарячки і непритомні кидались під поїзд, або з розуму сходили. Це сталося з двома новими приятелями, які протягом двох місяців напастували Тобілевича своїм товариством, примушуючи проводити безсонні ночі за чаркою. Після мого приїзду вони дали йому спокій, але незабаром звістка про їх трагічний кінець на довгий час схвилювала наше життя. Пам'ятаю добре одного з них, що звався Єфремов. Чоловік надзвичайної живої вдачі, чуткий, розумний, талановитий, але загнаний на чужину, розпився і загинув марно.

Хто бував у цій столиці Донщини—в городі Новочеркаському, той знає, яке це тихе і спокійне місто. Вулиці порожні, рідко де побачиш чоловіка. А всі люди такі якісь сонні й апатичні, що прикро й дивитись. Український театр був захитав ту тишу, заворушились були люди, а після знову замкнулись по своїх обгороджених камінними мурами подвір'ях, у своїх дрібних домашніх справах. Живому чоловікові, що звик до товариства, до руху, до праці, що звик життя творити, тут, серед цих обставин сонного царства, не було чого робити. І коли-б не той тяжкий труд, не фізична праця, яку нам обом довелося нести, то може і ми-б засу-мували. Та часу на сум не було. Бо то-ж і зварити, і постирати, і води і вугля принести—все треба було самим. Якось актори російської оперети, що жили на тому-ж подвір'ї у великому домі, сміялись, як побачили, що мій чоловік ніс вугілля, що у нього руки в сажі,—на це він їм відповів, не гніваючись, що краще мати чорні руки, ніж чорну душу. І вони завстидалися і пішли собі з балкону,—але мені це було прикро.

То ще було добре, що і я теж не була привчена життям до великих розкошів, та праця, яку довелося нести, і життя наше вбоге не було для мене жодною карою.

А опріч того, я, як людина, що родилась і зросла на селі, хоч і в шляхетській сем'ї, була типом не панночки, а швидше селянської дівчини з усіма її характерними рисами, дарма що вміла читати й писати. Українські пісні, казки і байки були, здається, найдорожчим приданим, чи то посагом, який я внесла в дім свого чоловіка. І весь цей засіб духового скарбу народу, його творчості й поезії немало радісних хвилин влив у наше самотнє переживання. Вони переносили нас до рідного краю, на Україну, давали забуття, де ми і що з нами. Під їх впливом в душі у творця „Бондарівни“, „Безталанної“, „Наймички“ будились настрої, думки,—і так повстали перші твори. Кажу це з власних його слів.

Так отут-же, в цій хатині під горою, на Аксайській улиці, лунали цілими днями і вечорами такі пісні, яких зроду не чували оці стіни,—ніби десь на улиці села, в глухому закутку далекої України.

Чоловік мій, швишаючи чужі книжки, або вистукуючи молоточком спинки й палітурки, або роблячи обріз на машині, або під прес їх закручуючи, а я при хатній роботі, за куховарством та шиттям білизни, повсякчас допомагали собі в роботі піснею.

З улюблених його пісень була пісня про бідну і багату сестру:

„Ой посадо хмелю високого,
Та наварю пива солодкого,
Та покличу роду багатого.
По багату сестру коней пошлю,
По вбогу-небогу перекажу.
Багата сестра кіньми їде—
А вбога-небога пішки прийде.
Багата сестра за столом сіла,
А вбога-небога край порога.
Багата сестра мед-вино п'є,
А вбога-небога слізоньки лє.“

Пісні про злу свекруху, про Саву Чалого, про Бондарівну були любимими його піснями. Під впливом краси і поезії тих дум народніх воскресла в ньому його власна муза творчости, що, як чародійне вершадло, дозволяє забути сувору дійсність і переносить душу в країну мрій і фантастичних образів.

Отож після обов'язкової роботи вдень Іван Тобілевич цілими ночами віддавався новій своїй праці письменника. Скінчивши свій увір, читав його мені, був радісний і задовольнений на час якийсь, неначе скарб відшукав, а потім задумував иншу тему й брався до праці. Так були написані в обставі тісної хати, серед усіх інших хазяйських послуг і палітурного діла—„Бондарівна“, „Безталанна“, „Розумний і Дурень“, „Наймичка“ і „Мартин Боруля“. Але це не заваджало йому вільного часу вчити свою малу доньку Орису і дівчину Домаху читати і писати, не заваджало сміятись з нами, жартувати, ба навіть підчас загального веселого настрою брати участь у хатніх концертах, якими ми себе іноді розважали в нагороду за цілоденну працю. В концерті такому хтось з нас один грав на гребінці якийсь мотив, хтось другий в такт пісні бив що сили в мідний таз, хтось у сковороду бив теж, сил не жалюючи, паличкою, а сам Тобілевич окселентував цій нечуваній симфонії дуже зручно рублем по столі, наслідуючи згуки бубна, — і це виходило надзвичайно весело. Не кажу—чи гарно. Люди не збігались з улиці, як на гвалт, тільки через те, що люди на Дону взагалі не цікавляться справами, які до них не належать. Звісно, не часто відбувались отакі концерти, бо швидко-б у самих музик позакладало вуха, але на втіху дітям, коли-неколи, а такі бували. Тс знову пісні українські розлягалися на весь дімок Балашова, тривожаючи тишу його художнього ательє, де з полотен визирали хмурі обличчя військових старшин та осаулів.

Першим сценічним твором Івана Тобілевича був „Чабан“ або „Бурлака“, — написаний раніше, ще в Єлисаветі, але відразу заборонений цензурою, довгі роки лежав під спудом, нікому невідомий. А „Бондарівна“, „Безталанна“, а згодом і „Наймичка“ пройшли щасливо через цензуру, а доручені товариству, поставлені старанно режисурою й виконані артистично спілкою всіх корифеїв, ці твори завоювали собі відразу славу серед широкого суспільства.

Це відбилось і на нашій житті, хоч і не скоро. Насамперед ми діждались великої радости. Приїхав брат Садовський і сповістив перший про той успіх, що мають на кону нові оці твори. Роздивившись, як нам живеться, сказав, що ми герої... Привіз нам добрі звістки, деяку суму грошей за перші вистави, а опріч того, привіз згоду товариства на виплату щомісячної платні за дальшу постанову, що давало нам змогу краще обставити своє життя, взявши на підмогу наймичку. Можна було залишити опрваляти чужі книжки, не носити води, вугілля, а пильнувати своєї иншої роботи за кращих обставин. З того часу матеріяльне наше становище стає луччим, але на політичному обрію насовуються чорні хмари. Нас оповістив листом один з елисаветградських друзів, що всіх товаришів тамтешнього українського гуртка забрано до в'язниць, а деяких вислано на Сибір і що і у себе ми повинні приготувитись до всяких можливостей... трусу й арешту.

Були зібрані всі важні листи і документи, і я, як вільна людина, вирушила в подорож на Україну, щоб переховати їх у надіжному місці, а разом з тим побувати у своєї рідні, побачитись з батьком і передати йому від сина багато доручень родинного і хазяйського характеру. Діти були в страшній біді, не вчились, були обідрані й босі, а батько старий аж плакав, оповідаючи про всі свої негоди від часу, як сина лихо спіт-

кало. В цій подорожі я пробула більше, ніж думалось... Під впливом тяжких вражінь і невидог подорожі я аж захворіла, перебула хворобу в лікарні, залишила дочку в селі на чужих людей і сама ледве жива до чоловіка верталась. Верталась з таким почуттям, що коли його ще застану на місці, то доведеться незабаром мандрувати кудись на далеку північ, як і багато інших помандрувало... Так мене запевняли деякі елісаветградці, що якимсь чудом викрутились з біди.

Приїхавши додому, застала чоловіка живим та здоровим, тільки знервованим дуже. В хаті одна сторона чисто згоріла—ліжко і перегородка—аж дивитись було сумно. Вияснилось, що однієї ночі, коли всі вже полягали, а він сидів і писав, то якась ненароком кинув сірничок запалений на ліжко, постіль затлілась, почало горіти, а там зайнялась і перегородка, за якою спали служниці з Орисею. І коли вже стало темнувати від диму, то чоловік мій подумав, що то застелює йому очі від довгої роботи—протер їх, оглянувся поза себе і побачив, що над ним і навколо палає. Вмент схопивсь, зірвав завісу—і на щастя стояла тут-же діжка з водою, то й погасив пожежу. Не можна не завважити, що Іван Тобілевич у справах хатнього обіходу, або свого туалету був страшенно забухливий,—міг одягти білий піджак поверх чорного і так піти на вулицю, міг цілий день не їсти, так що залишити його самого без жіночої руки і догляду—було дуже ризиковано.

Настрій був тоді у нас обох дуже тяжкий, пригнічений, чоловік занедужав, а я теж потребувала догляду і відпочинку. Цей час тривав довго. Згодом життя почало прояснюватись, входити в звичайну свою колію, почали надіятись, що лихо вже про нас забуло.

Коли враз одного ранку все подвір'я нашого дому сповнилось озброєними людьми, наше помешкання оточено,—і цілий гурт чужих людей з грюкотом ввалився до нас у хату... Під команду офіцера-жандарма і товариша прокурора зробили трус. Усі рукописи і папери вони старанно переглядали, і тут вийшов маленький інцидент, що про нього впісля чоловік часто згадував. Дивлячись, з якою увагою жандарм з прокурором роздивляються батькові рукописи, маленька Орися подумала, що чужі дяді цікавляться запевне, який у її татка почерк, взяла і свого зшиточка з столу, підійшла до старшого, розгорнула перед ним зшиток і сказала: „А оце, дядю, я так пишу“. Цей вчинок малої дитини, цей веселий викрик серед мертвої тиші, викликав тінь ніжності на суворі обличчя жандармів, прокурор навіть схвилюювався, погладив по голові дівчинку, підвівсь і, сказавши чоловікові моему негайно йти за ним, вийшов з хати. Я не мала змоги ані пари слів сказати чоловікові—і дождала його в тривозі аж до вечора. Увечері прийшов, випущений з слідчої камери, де його разів десять допитували, стараючись хитро заплутати його в сітку суперечливих признаннів... та сама доля неначе направляла його думки, підказуючи такі ясні і логічні докази, що збивали слідчих зовсім з пантелику.

—Цікаво було-б,—оповідав він впісля,—послухати з боку той герць словами, поєдинок не на життя, а на смерть, де кожне слово було ударом, кожне необережне признання було самому собі декретом.

Сам дивувався потім своєму спокоеві і розважності.

Не дізнавшись нічого про ту організацію, що мала на меті сепаратизм і зрушення „державних устоїв“, влада дала йому на якийсь час спокій, збільшивши над ним тільки догляд козачого уряду.

І так чудно це було. Приходить уранці до нашої хати козак, такий добродушний, що хочеться його і чаєм напоїти, і про всячину розпитатись, сидить по наказу мовчки годину, чи дві, а побачивши, що всі на своїх

місцях, йде додому. На другий день приходиться другий і те-ж саме робить,—мовчки продежурить і йде додому. Тоді отаманом на Донщині був князь Святополк-Мірський, шляхетної душі людина. Він не дуже-то старався переборщити, виконуючи накази з сфер високих, а тільки про око людське мусів сповняти, що йому звелено... Через те з боку уряду не було гострого відношення до піднадзорних, яким був тепер тільки Тобілевич один.

Через певний протяг часу після трусу покликано мого чоловіка до отамана. Прийняв його він дуже привітливо й сказав, що одержав від столичного уряду папера, щоб піднадзорного Тобілевича не дуже турбували вічним доглядом, а дати йому хоч трохи пільги. „Хто там про вас так пеклується?“—спитав усміхаючись. „Бог, ваша світлість!“—одповів Тобілевич. „А так, так, запевне, що бог. Маєте рацію. Я чув, що ви артист. Я великий прихильник українського театру і радий, що вам довелось тут у мене відбувати свою покуту; в іншому місці було-б вам запевне далеко тяжче. Я дав наказ, щоб вам дали спокій, а ви повинні мені дати слово не надуживати своєї свободи і тим самим не зробити собі і мені неприємності“. І справді, після цього ми довгий час не помічали майже жодного догляду. Ходили за город на річку Аксай, на широкі луки,—і ані одна чорна тінь з шаблоюкою при боці не слідкувала за нами навіть з пристойного віддалення...

За час отой у нас завелись знайомі, ба навіть і друзі. Родина старого козака Запорожцева щиро до нас ставилася ще з перших літ заслання. З ними ми їздили на винниці в поблизкій станиці, де вони мали свої виноградні садки. З ними часом ходили до театру, як приїздила наша, або російська трупа, і в садок городський, де з високої гори видко на безкрайні простори всі химерні викрутаси річки Аксаю. Там сідали на лавочках і дивились цілими годинами, як при місячному сяйві блищав Аксай тисячню заломів, як спутаним пасмом срібних ниток.

Другою родиною, що до нас, засланців, щиро поставилася, були Антонови, а потім Артемови,—у цих ми останні два роки й жили на квартирі. Діти цих козацьких патріархальних родин вчилися по столичних університетах і становили окремих гурток інтелігентної молоді, з якою нам теж довелось мати стосунки, вже перед самим нашим виїздом. Пам'ятаю теж миле вражіння, яке лишила після себе трупа Іванова-Козельського. Він знав особисто мого чоловіка ще з Єлисавету, де той писав про нього рецензії, захоплюючись його талантом великого артиста. Тут він поставився до свого давнього знайомого дуже щиро, запрохав його на вистави, дав сезонний квиток і поведився так привітливо, що аж згадати радісно. На час короткий його пробування Іван Тобілевич був знову в своїй сфері артистичного оточення—і це розважило одноставність нашого життя. Іванов-Козельський був тоді вже славним артистом. Його чудові ролі у всесвітньому репертуарі Шекспіра і Шіллера були в його виконанні зразком артистичної творчости. Чоловік мій перше ніж стати українським письменником любив студіювати обох цих світових велетнів письменства, знав на пам'ять усі ролі: Франца Моора, Гамлета, Отелло, Короля Ліра—і мав багато про що балакати з молодю акторською братією. Не кажучи вже про російський класичний репертуар, в якому не раз доводилось виступати, особливо в творах Островського і Грибодова, яких він з-поміж усіх письменників найбільш шанував, схилиючи чоло перед їх талантом. Вони може разом з Шекспіром були йому поводириями в світі мистецтва, в шуканні правд сценічних в глибинах душі і життя людського, без огляду на утерті шляхи, на загальні шаблони. І тому то дуже помиляються ті, що в зарозумілості своїй уважають Тобі-

левича невідповідальним до відповідальної ролі письменника свого народу, гордують його творами, взиваючи їх мужицькими, побутовими і т. и.

Але це питання на потім.

Назаваром після першої візиту у отамана покликано туди мого чоловіка вдруге. „Що ви їм такого зробили,—питає серйозно князь,—що вони такі на вас сердиті. Пишуть, що небезпечний чоловік, який бажає підірвати основи державности. Не розумію. Я з вас дуже задовольнений, ви поводитесь тихо і мирно, а от я тепер мушу сказати одну дуже прикро для вас новину. Сюди їде на якийсь час наш найясніший монарх і з цього приводу у одержав нині наказ, щоб для безпеченства його особи усіх запідозрених в неблагонадійності звідтіля вислати в двадцять чотири години. Я вибрав для вас станицю Костянтинівку на верхньому Дону. Там пробудете з місяць, чи зо два, я вас сповістю. Там буде спокійно. Зараз-же і поспішіть виїздом“.

Наказ цей був прикрою несподіванкою для нас обох. Зібрались негайно, покинули дитину на опіку й догляд доброї хазяйської доньки й поїхали. На Ростов, а там Доном кудись угору. Це було в час весняної великої поводи.

Мало не два дні й дві ночі їхали ми вгору по Дону, заким нарешті доїхали до мети і зійшли на беріг, причаливши до пристани. Пустий, піскуватий, непривітливий беріг, без сліда культури й людської оселі. Разом з гуртом рибалок, що йшли кудись на рибні промисли, ми, забравши на плечі свої пакунки, пішли степовим шляхом, загрузаючи в піску мало не по коліна, туди, де верстов за сім мала бути станиця Костянтинівка. Ми даремне дивились по дорозі, чи не зустрінем якої підводи, чи візника, щоб підвіз нас і речі. Люди, що йшли з нами, мали свої клунки на плечах і не могли нічого нам допомогти, а багаж наш був тяжкий, бо ми за-для розваги взяли з собою багато томів „Русскаго Богатства“, позичивши перед тим у знайомих. Оці книги, яким ми злочерчили йдучи дорогою в куряві, наче несли тягар стопудовий, стали нам після у великій пригоді, за єдину розвагу були в цьому півдикому степовому закутку, де, здавалось, ані людей, ані чого, одні лишень гулящі, п'яні купці, що рибу тут скуповують, прикащики та лакеї дешевих трактирів, а простий люд самі кацапи та калмики. Ні про одне людське лице не лишилось згадки в пам'яті.

Гостиниця, де ми знайшли собі кімнатку, цілими ночами аж гула від п'яних оргій та бенкетів веселих паничів, а вдень була неначе мертва. Ми цілими ночами не могли заснути від тих криків і, замкнувшись у своїй маленькій кімнатці під самим дахом, боялись вийти за поріг своєї хати, щоб не зустрітись з забіяками, що на всіх вороже дивились, хто був не з їхнього гурту. Чоловік мій був непохлоливої вдачі, але завжди казав, що божевільного, як і п'яного, краще обминати. Кожного дня в одинадцять годин ранку треба було йти на заяву до військової камери, щоб ознайомити свою присутність... А весь день, щоб як-небудь скоротити час, ми читали або дивились в одчине віконце, як ластівки будують своє гніздо на виступі муру, літаючи безупинно цілісінкый божий день. Далеко за станицею видно було одну степову могилу,—отуди майже що божого дня мандрували дві постаті, щоб побачити хоч трохи вільного простору й подихати свіжим повітрям, бо оці осередки рибного промислу мають атмосферу справжнього базару з його затроєним повітрям. Навколо цього людного базару були степи голі, колючками та чортополохом вкриті, тільки великі колеса перекотиполя пролітали то сям, то там у далечині. Часом скрипуча гарба калмицька, запряжена волами, або валка з рибою проїде дорогою—і надовго знову пустка,—тільки вітер тут не вмовкає ніколи. Не видно тут було живого створіння.

Ані перепелички, ані інші польові пташки не гніздилися на цій спаленій сонцем пустині.

Отак нам довелося прожити з місяць—аж він став нам за рік. Ніхто не знає, як було тяжко перебути цей недовгий час. Скільки разів ми тут згадали нещасного страдника, Великого Кобзаря України, який в обставинах в сто разів тяжчих промучився на чужині довгі роки, сам один... Зате, коли ми добули до кінця свою тут покуту й повернулись до Новочеркаського, до своєї хати, нас зустріла радість, якої ми й не сподівались: наш артистичний гурт, брати і друзі вже з тиждень пробували там, даючи свої вистави. Брати нетерпляче дожидали нашого прибуття, маючи багато всяких цікавих новин. Ніколи не забуду вражіння, коли прийшовши до театру, почувшись перші згуки увертюри до „Наталки-Полтавки“, а слідом за тим піднялась завеса і чудовий голос Наталки-Садовської залунав з кону: „Віють вітри, віють буйні“. Чоловік мій, що в нещасті завжди держався твердо і непохитно, тут аж заплакав з зворушення, з радости. Це зрозуміє всяк, хто проходив подібні моменти життя і тяжку його школу. Не пам'ятаю добре, звідкіля і куди прямувало товариство, переїжджаючи через Новочеркаське. Мабуть знову через Ростов до Вороніжа, як це звичайний був маршрут трупи, бо і тут і там вона була бажаними гостями. Підчас побуту в Новочеркаському товариство справляло весілля своєї співачки, сестри Тобілевичів—Марії Садовської з відомим вже тоді співаком—Мовою. Весілля відбулось гучно, в першорядній гостиниці, в альтані, обвитій виноградом, тихої, літньої ночі, при рясному світлі кольористих ламп, при оркестрі музики, за гучними співами весільними просиділи за столами аж до білого дня. Хата наша ожила. Розцвіло життя безліччю всяких живих, близьких серцю справ та інтересів. До нас збирались щоденно свої люди, брати, читані були твори нових письменників—Мирного, Старицького; читав Тобілевич нові свої драми і комедії, які за ці роки вийшли з-під його пера; ділились вражіннями. Розмови тяглися до світу, оповідання про перебути веселі й сумні події, про зміни в товаристві, про всі перешкоди, утиски і заборони, які працю українського артиста робили тяжкою і відповідальною. Багато сумного прийшлося дізнатись про перший розділ трупи між Старицьким і Кропивницьким, про перші причини розпаду. Дуже це спочатку засмутило було Івана Тобілевича. Він так пишався тими іменами славних в один гурт злитих. Та по рефлексії заспокоївся й сказав, що життя має свої закони. Такий поділ однієї великої трупи артистів на дві поменші мабуть саме життя викликало. Багато талантів разом недовго вживаються з собою в тіснім колі спільної праці. Кожен з них вимагає для себе ширшого поля діяльності, більших прав і самостійності,—тоді коли великий гурт талантів затьмарює і нівелює славу один другого. Так чи інак, а з цим сумним фактом треба було помиритись... Не догадувався він, що незабаром, протягом двох чи трьох років і з цього славного товариства, що іменувалось товариством Кропивницького, мало утворитись ще дві окремі трупи, яким теж не бракувало славних артистів.

Пробування артистів у Новочеркаському було живим промінням світлої радости, що осяяла наше одиноке, сумне життя. Та за ті хвилини моральної втіхи мусли пережити тяжкі години туги, коли лишилися знову сами, попрощавшись з своїми. Яким сумним і чужим показався город, якою пустою наша хата! І знову потекли дні за днями—сірі, безбарвні, одностайні. Чи виставляли тоді в Новочеркаському твори Тобілевича, я не можу собі пригадати. А це-ж такої великої ваги факт, що гріх його забути. Одначе я пригадати цього не можу. Пам'ятаю, що в Ростові виставляло товариство „Наймичку“ і що Іван Тобілевич їздив туди інкогніто, ховаючись від „недреманого ока“, і був на тій виставі.

Духові інтереси, що сполучали його з товариством, не зменшувались, а зростали з кожним роком. Товариство поїхало до Петербургу, і та слава, якою оточено імена артистів, що виконували його драму „Наймичку“, і той загальний успіх українського мистецтва в столиці, мали вплив і на його власну долю. Було ужито всіх заходів з боку брата Миколи Садовського і славетної артистки Марії Заньковецької, використані всі можливі способи, всі стосунки, і через певен протяг часу одержано було дозвіл одбути Тобілевичеві останні роки заслання на своєму хуторі, без права виїзду в інші місця України.

Зупиняючись згадками над тодішнім нашим життям, неможливо в словах коротких з'ясувати весь його зміст, усі події як родинного, так і громадського життя. На це треба було-б написати не одну книгу. А тут, у цім обмеженім нарисі згадаю тільки яскравіші факти, що мали вплив і на решту життя, і то не всі можу записати.

Взагалі скажу, що коли-б побут Тобілевича отут на Донщині не був примусовий, то він ніколи-б не вибрав місцем свого пробування цей город. Маючи добрі грошові засоби, можна тут жити спокійно. Для людей, що бажають у тиші й спокою доживати віка, провести останні свої дні далеко від світових бур, кращого місця по всій землі не знайти. Тут люди такі добрі, тихі і спокійні. Життя таке своєрідне, патріархальне, на старих традиціях основане. Ніхто тут нікого не скривдить, ані пограбує на честі, або на майні... Генерал Платов пильно дивиться з високости свого кам'яного фундаменту на Платовському проспекті, щоб усе тут було тихо і чинно, як за його влади, щоб ніякими новомодними вигадками не заплямувалась честь і слава козачої старовини, козачого мундира... Життя людей там вилилось і скристалізувалось у нерушимі форми звичаїв і обичаїв, то всякий подих нових стремлінняв зустрічається там як замах на народню, прадідівську святиню. Люди, що привикли життя творити, орати і сіяти, не знайдуть тут для себе поля. Та й в дословнім значінні, тут майже всі поля стоять неорані, без всякої культури. Господарство марне, але люди гарні.

Симпатії до українства, до його мистецтва живуть несвідомо в душі кожного інтелігентного козака і тому жити з ними Українцеві легко і мило. А тільки що весь їх життєвий світогляд побудовано на вузькому, спеціально козакому патріотизмі, то людям, що в ширшому колі громадських справ жити привикли, стає часом межи ними сумно і нудно. А проте добрі і шляхетні люди,—хай здорові будуть...

Коли всі попередні роки тягнулись довго і тяжко в тій неволі, то вже цьому останньому кінця і краю не було. Навіть у творчості Іван Тобілевич не знаходив бажаного забуття і втіхи перед силою нових турбот, які вбачались йому на порозі нового життя. Листи старого батька були однією скорботною піснею, скаргою жалю і розпуки. Діти не вчилися, господарство змарніло, землю за довги виставлено на продаж з публічного торгу, хати нічим було кінчити, все потрібувало коштів і праці і присутність Тобілевича дома було доконче потрібною. То-ж отримавши нарешті той довгожданий дозвіл на виїзд, ми, не гаючись ані однієї хвилини, зібрались в дорогу, попрощались з милими знайомими і на другий вже день силою пари летіли на Україну.

III. Хутір Надія.

Прудко несеться потяг, перелітаючи через гори і долини, а ще скоріше летить думка, попереджаючи його на шляху. Проїхали всю Донщину, Харківщину, Полтавщину і це не здавалось таким довгим, як останні скілька станцій, від Кременчуга до Єлисавету. Що ближче було до мети, то довше тягнувся час.

Були послані телеграми напередодні виїзду і, давно не бачивши батька старого і діток, бажалось як-найскоріше з ними побачитись. Але зустріч не вийшла такою, якої сподівались. На вокзалі в Єлисаветі зустрів нас сам батько Тобілевич,—дітей не було. Вони жили тут-же в городі і ходили до школи, а дід раз у тиждень до них навідувався з села. Жили в дідовій хаті самі собі з наймичкою. Отже виявилось, що за ці роки вони так часто чули від діда: „Стривайте, нехай лиш вернеться татко, я йому все розкажу, то він вам задасть“—що ця страшна погроза, разом з іншими педагогічними засобами—різкою й нагайкою, зробили свій вплив: діти, дізнавшись про поворот татка додому, злякались того грізного суду, і замість бігти йому назустріч, поховались по закутках, яко мога далі, щоб не знайшло їх там дідове око. Довелося їхати на хутір, не побачивши хлопчаків.

Можна було-б написати цілу книгу трагікомічних оповідань з життя тих бідних, занедбаних дітей,—в яких тяжких жили вони обставинах, як за одні роки калічено їх душу і почуття і скільки всякого лиха мусіли витерпіти.

Приїхавши на хутір з батьком, Іван Тобілевич дізнав удруге тяжкого почуття жалю й образи своїх найсвятіших почувань: бідний старий батько, під впливом всього непосильного горя і тяжких обов'язків, накинувся на сина, як то кажуть, з мокрим рядом і осипав його прикрими докорами, як винуватця всіх своїх бід... Мовчки вислухав син ту бурю гірких слів,—і тільки коли старий заспокоївся, виливши весь свій жаль, почалась розмова. Все тут потребувало праці і догляду, все ждало хазяїна. І діти, і земля, і всілякі запущені діла, векселі, закладні, борги, які лежали на цій землі і яку вже було виставлено на продаж. Земля оця була здавна обтяжена боргами, ще батьками покійної жінки. Борги переважували цінність самої землі, з її правними наслідниками теж трапилась тяжка пригода... і до їх повороту з далекої півночі Іван Тобілевич був єдиним опікуном тієї землі й відповідальним за її долю.

А тут і своїх власних боргових обов'язків було багато, шматок той дитячої землі, що їм дістався як спадщина по матері, теж був заставлений у двох банках, а боргів приватних було теж немало. Становище показалось скрутне і навіть безнадійне. Старий батько ради всьому не міг дати. Половина землі стояла облогом, зовсім неорана, частину селяни орендували, а решту батько засівав. Була пара коней, одна чи дві корови, свиней в пару та кільканадцять курей. Таке собі маленьке господарство, як і у всякого херсонського селянина, де землі багато, а робочих рук мало. То вже тепер там умови змінились і земля має свою ціну. Від батька ми теж довідались, що діти погано вчаться і мають самі двойки, що їх учителі не проганяють з школи тільки за-ради того нещастя, що трапилось з їх батьком, що діти обідрані й босі тиняються по улицях города, їздять на жидівських козах, а до школи рідко коли й ходять. Що він вже з ними на всі способи брався—нічого не помагає. Отакі новини прийшлося вислухати перше, заким пішли обдивлялись свою нову садибу,—свій хутір Надію.

Не такий він був тоді, як тепер, після тридцяти років. Пустий шматок поля на степовій Україні, над зарослою лозою та очеретом річечкою, що зветься Комишуватою Сугаклеєю. Через широкий луг тягнеться ця смужка осоки, а за лугом на горбочку біліє скільканадцять хат з садочками, а за ними цвинтар. На другім боці того широкого луку видко друге село з церквою й високою дзвіницею, а там далі, куди оком глянеш—всюди степ і степ. На тім степу зустрічали ми цілі гурти овець, а біля них лихі собаки овчарки під доглядом чабанів, які знали тільки свій овечий гурт і нічим більш на світі не клопотали собі голови.

Крайовид, що оточав нашу майбутню оселю, був сумний і непривітливий, а сам хутір важке спершу зробив був вражіння. Хата на голім степу, без огорожі, без жодної деревини, виглядала не на живу оселю, а на якусь пустку. Хлівець, обора та ще якась землянка—от і всі забудовання.

Людині, що виросла в серці України, серед розкішних сіл, зелених гаїв, веселих крайовидів, тяжко було опинитись на постійне життя в такій убогій на красу околиці. Треба було признатись, що тут з зовнішнього боку було ще гірше, ніж у Новочеркаському, бо там з високої гори видко було річку Аксай і розкішні дерева осокори дивували своєю могутньою рослинністю, а тут, у цім дворі ні кола, ні деревини, навіть куща калини на втіху не було. Одно лиш було радісно, що і тут світило сонце, що це була своя хата і що ніхто не має права вигнати нас з цього кутка. Це були звісно тільки мої особисті вражіння і почування, бо не легко мені було звикнути до цієї пустині.

Всі ті, що бували на хуторі впісля, що любувались його красою, що душею й тілом відпочивали серед того поетичного закутка, не могли б собі уявити, який він був років з тридцять тому. Коли бувало увечері засвітимо в хаті світло, то ціла зграя нічних метеликів і всяких мушок, кузочок і жучків летіла на світло й немов білою пеленою застеляла всі шибки вікон. Шматок первісного, неораного степу перед хатою весь поточений сусликами, та ще норами чорних пауків—тарантулів, яких хижі очиська блищали з кожної норки. На лузі було тоді сила чайок і вони наповняли повітря жалібним скиглінням, наганяючи на душу ще більше суму.

Чоловік мій, я певна, інакше це відчував. Він не любив сумувати, а з кожного лиха намагався викрутитись. Опинившись і тут серед тяжких обставин, він часу не мав бавитись з сумними думками й порівняннями, а з усієї сили взявся до праці. Він завжди в усіх життєвих турботах мав більше мужности, ніж усі ми, його близькі,—і що скрутніше було становище, то його енергія виростала встократ і направляла всі його духові й фізичні сили, щоб дати одсіч навислому лихові. То так і тепер.

Через скілька днів привезли з города дітей. Вони були обідрані й перелякані, як дикі каченята, що повсякчас готові утекти з рук і схватись в очереті... Але згодом, переконавшись, що від татка нічого їм лихого не станеться, почали помалу відходити. Тут у довгих розмовах виявились, як на сповіді, всі гріхи, що їх імена зробили відомими в школі і поза школою: про вікна, побиті в класі, про „дулю для цікавих“, намальовану на вікні вчительської кімнати, і про жидівські кози, на яких гарцювали, привчаючи їх до верхової їзди,—і про бійки з вуличними хлопцями та між собою, і про чужі паркани та огороди,—і про... та на воловій шкурі не списав-би того всього, що тут за ці роки накоїлось. З тяжким бодем у серці слухав батько ту дитячу сповідь і сумно усміхався. А діти, дивуючись, що їх за те не б'ють, ані лають, один поперед другого оповідали всі подробиці тих тяжких провин. Діти зрозуміли, що в особі татка знайшли не грізного суддю, яким їх лякали, а щирого приятеля, і з того часу стосунки між батьком і синами носять щирий, любовний характер і нічим не затьмарені протривали до самої смерті.

Першим ділом, яке зробив мій чоловік, було помістити хлопців на вчительську квартиру, в гарну сем'ю знайомого священика, отця Іллі Лашенка, де вони мали добрий догляд і оточення товаришів по школі.

Заспокоївшись з цього боку, Тобілевич віддавсь ввесь справам господарства і потребам того моменту, які вимагали багато праці. Треба було ратувати землю, орати і сіяти, щоб платити борги. Відклавши надовго перо, взявся до іншої роботи.

В цім році нічого не було написано, але писалась тут инша комедія— плугом і боронсю по неораному полі, творилась жива драма в змаганні людини побороти всі перепони і перешкоди політичні, економічні й моральні і вийти переможцем з тяжких обставин. Тут кожна літера, кожне слово цієї не писаної, а живої комедії свідчить про невсипущу працю її автора і єсть тією незрушимою підвалиною, на якій збудовано було моральний і матеріальний притулок і захисток для цілої родини. Іван Тобілевич цілими днями, а в жнива, то й ночами, працював на полі. Навіть обід і полуденок ми виносили йому туди. Він та ще два робітники всьому давали раду. Як це було тріудно, знають лише ті, що без грошових запасів, лише з власними руками до діла приступають. Та дякуючи невпинній праці й енергії, життя на хуторі почало налагоджуватись на певний шлях. Земля, в яку покладено було велику силу праці, почала вертати десятирицею свої дари. Через рік з десяти десятин жита, що добрий дали врожай, було заплачено перший борг М. Л. Кропивницькому, в тисячу карбованців, на другий з клітки озимої пшениці купцеві Н. Н. Полякову поруку за селян—тисячу карбованців і за одного з своїх друзів, якого лихо спіткало, теж поруку в скілька сот карбованців. А потім ще і ще тому і тому. О, не скоро ці борги були виплачені. Пройшло багато років, заким Іван Тобілевич, що боргів, як вогню боявся, заплативши останній, міг одітхнути й заснути спокійно. Коли пригадую, що ми все своє життя мусіли виплачувати ті борги на землі, ще колись кимсь иншим зроблені, то аж серце стискається від жалю...

Ці земельні борги були нам увесь вік немов тяжкі кайдани, обік усіх инших життьових обов'язків. Та бажання, щоб викупивши з боргів прадідівську землю, вернути її чисту своїм дітям, було теж здавна улюбленою мрією Тобілевича...

Згодом зовнішній вигляд хутора почав бути схожий не на корчму, а на людську оселю. Зроблено сяку-таку огорожу, посаджено деревця біля хати й понад лугом, посіяно квітки, постругано стежечки,—робили ті-ж руки, що чепурили землянку на Аксайській улиці; а коли, упоравшись, дітей своїх ми позабирали від чужих людей до рідного гнізда, то всім нам було тут і гарно, й весело.

Стосунки з селом, припинені кількالكітною відсутністю Тобілевича, знову наві'язались. В усіх пригодах сільського життя всім був один шлях—на хутір. Тут була кожному і порада, і розмова, і поміч. Бо Іван Карпович, як звали його селяни, все, що міг, робив, щоб полегшити ту біду, яка тоді на селі панувала. Навколо земля віддавалась по десять і по вісім карбованців, він віддавав своїм селянам по п'ять і по три. А як був неврожай і у них не було чим заплатити наслідникам, то поручився за них в одного городського фінансиста, а коли у них не було чим і на другий рік сплатити цей борг, то заплатив своїми. За свій-же шматок, що належав до його дітей, не взяв нічого. Селяни села Кардашевої і Карлюжини ще добре пам'ятають ті роки, які вони тяжкі для хазяїнів були. Зате і веселі в житті села празники не обходились ніколи без нашої участі: не одну молоду пару ми до вінця благословляли, не на одному ми гуляли весілля, або хрестинах—так вже межі нами було заведено. Пробувши тут одно літо і друге, ми увійшли в приятні стосунки з священником села Кардашевої, отцем Платоном, який недавно ще, в числі учнів одеської семінарії, захоплювався українськими виставами й знав Тобілевича раніше, ніж сам особисто з ним познайомився. Він був ширий народник, Українець, одверта й чесна людина, а до мого чоловіка ставився, як до батька свого духовного, засвоївши собі навіть усі його демократичні звички, увесь світогляд і навіть зовнішні форми життя. Так

само байдуже ставився до своєї одежі, так само не дбав про комфорт у своєму домі, так само на своїм клаптику землі сам орав і сів і терпів з мужністю біду і невигоди. Це був ідеальний душ пастир, якого селяни, помимо його молодого віку, любили й поважали за безкористя і доброту. З ним разом і його жінкою бували ми у недалекого сусіда, поміщика Ленкевича, якого батько, старий шляхтич, послужив Тобілевичеві ще раніше взірцем для типового шляхтича Пеньонжки в „Мартині Борулі“. Брат того поміщика недавно повернувся з Сибіру за участь у польському повстанні, жив недалеко нашого хутора й мав зразкову пасіку. Деякі пани, що знали Тобілевича з Єлисавету в ролі чиновника, страшенно обурювались, що він так „опустився“ і „опростився“. Дивувались з його простацької одежі і виїзду. Літом простий драбинястий віз, а зимою санігринджоли—от вам і вся парада. Одежа гармоніювала з екіпажем: вишивана сорочка, свита, підперезана поясом, а зимою кожух, як і всі селяни. Часто на майдані перед вокзалом, де приїжджі селяни зупиняються з хурами, мій чоловік разом з отцем Платоном, затесавшись у юрбу, заводили з селянами балачку. Селяни люблять на спочивку поговорити з чоловіком, що їм до серця припаде. Часом удавалось обом сховати своє інкогніто, коли між підводчиками не траплялось знайомого чоловіка. Але бувало й так, що раптом якась знайома баба цмок в ручку отця Платона: „Здорові були, батюшко! Здорові були, Іване Карповичу!“ І виходило на яву, хто і що це за люди. І балачка уривалась на найцікавішій місці.

Але в поводженні Тобілевича з селянами було стільки правди і щирости, як і во всіма людьми, з якими мав стосунки, що всякий несамохіть підлягав впливові його думок і поглядів, хто-б він не був—простолудин, чи інтелігент. Не всякому з нас випадає на долю мати такий вплив на своє оточення, Люди, що знали й любили його, ставились до нього побожно, як діти до любимого учителя, дарма що старіші за нього були літами. Передо мною випадково опинився лист одного з новочеркаських друзів, старого козака Запорожцева; лист свій він починає словами: „Радосте і гордосте душі моєї Іване Карповичу“. Чужий чоловік—і аж до смерті зберіг у душі своїй святе почуття любови і молодого запалу для цього випадково стрінутого чужостороннього чоловіка.

Прожили ми на хуторі в спокійних вже після обставинах во два роки. Праця хоч і тяжка на своєму полі, коли той, що йде за плугом, укохав всім серцем кожную скибу цієї землі, коли вона єсть йому рідна, коли вітер шумить знайому пісню про давню козацьку славу і волю, а кожна биличка, кожна грудка землі свою оповідає казку, така праця не єсть жодна тяжка кара, а радість серця і бажаний для душі спочивок.

Іти в поле, в степ з косою, разом зі своїми товаришами—селянами, коли сонце так усміхається привітливо, коли людина почуває в собі силу здоров'я, любити і вміє працювати, це-ж є радість, якої не проміняв-би на жодні скарби світу.

Тут, на цій ниві зародилась уперше думка селянської хліборобської спілки, ідея якої виявилася в після в драмі „Понад Дніпром“. Сільським життям навіяні теж теми для прийдешніх творів—„Суєти“ і „Житейського моря“, де людина, одірвавшись від рідного ґрунту, не стримана моральною дисципліною справжнього трудового життя, потопає на великому світі в хвилях своїх бурхливих жадань. Мала бути ще написана і третя частина цієї трилогії: „У берега тихої пристани“, якою мало бути, знов-же таки, сільське життя для культурних калік і розбитків, викинутих хвилями житейського моря.

Зв'язки з селом і хутором вже віднині не рвались ніколи. Недовго вже нам тут довелось жити. Два роки минуло. Грошові потреби були

такі великі, що на оплату боргів, на науку дітей і на своє життя хуторські прибутки вистарчити не могли. Треба було шукати ще іншого якогось поля діяльності—і звичайно, що цим полем був тільки театр. Після цього, як розділилась трупа і М. Л. Кропивницький залишив братів Тобілевичів, театр потрібував працьовника—актора на певні ролі. Про це писали брати і кликали мого чоловіка на сцену. Треба було негайно вибрати: хутір, чи театр. Мій муж вибрав одно і друге: і хутір, і театр. В театрі думав грати зимою, на хуторі працювати літом.

З того часу хутір і театр розвиваються і доповнюють одно друге в житті актора, автора і хлібороба. Одному не дає запліснявіти душею в селянській тиші і одноманітності вражін, а другим вертає фізичне здоров'я, розтроєне штучними переживаннями.

З хутором цим звязане все життя артиста, вся душа письменника. Тут усе так переплуталось між собою, поезія і проза його існування, що поминути його коротенькою лише згадкою не годиться. Хутір цей, цілими роками праці переісточений на тихий, культурний затишок, до кінця віку служив артистові як бажаний захист від усіх світових бур. Тут дерева доставали живучої тіни; стеги—повітря, луги зелені вабили око, а кришталева поверхня води втихомирювала душу і втомлені нерви; тут кожен життєвий банкрут, розбиток нещасний, міг, мов із джерела води цілющої, напитися знову сили й мужности на дальшу світову мандрівку. Отаку шляхетну живущу ролю відогравав степовий цей закуток у житті Тобілевича й багатьох інших людей, що, знесилені вагою життя, тут знаходили часовий спочивок і духову рівновагу. І справі революції послужив він немало.

Тут написав він історичні свої і побутові драми, що виявляли всю неправду соціального й національного устрою державного ладу: „Сава Чалий“, „Крепаки“, „Понад Дніпром“, „Хазяїн“, „Сто тисяч“, „Суєта“, „Гандзя“, де усіма сторонами освітлювалось життя українського народу в царстві темряви й неволі.

І треба сказати, що нав'язні рідним хутором образи, як і взагалі твори Тобілевича, типи і характери ним змальовані, ще ждуть свого слухача, свого натурального оцінщика, селянина, бо тут кожне слово, кожна риса має для нього своє значіння. Загальна публіка городських театрів більше уділяє уваги драматичній ситуації, любовній інтризі, ніж тим думкам, які висловив автор, що мов зерна золотії по всій п'єсі розсіпані. Тим-то багато дорогоцінних правд життєвих проходить повз уші городського слухача. Це спостереження самого Івана Тобілевича, який часто висловлював думку, що публіка за рампою не помічає автора, а бачить тільки актора. Лише сільський глядач міг-би инакше слухати драми Тобілевича, той, що на своїй спині виніс і канчуки Паливоди, і харчі хазяїна—Пузиря, і голод і холод Наймита і Наймички, і всю трагедію кріпацтва. Отой усе відчує й не пропустить ані одного слова. З цієї причини твори Тобілевича ждуть ще свого природнього слухача, для якого їх здебільшого й написав автор—селянина. І добре зроблять, коли поміж іншими культурними засобами перенесуть на село і театральні вистави. Бо Тобілевич і писав і часто мріяв про ту моральну користь, яку український театр приніс-би селу, коли-б скинуті були всі заборони.

На закінчення цього розділу мушу сказати, що хоч як було трудно на цьому хуторі давати всьому раду першого року, та коли прийшлося покинути його і ладувати свій човен до подорожи по світових ріках,—усе тут від куцика до билинки в один голос кричало і гомоніло: „Останься. Не кидай нас. Ми тут збережемо все, що ти нам дав, і ти збережеш усе, що дала тобі доля. А там загубиш здоров'я, силу і віру

в людські серця. Віддай землі хоч одну частину своєї любови, своєї праці,—вона поверне тобі встократ більше, бо земля, як мати, кожен прояв почуття сторицею відплачує. А там, на широкому світі, де ненаситне бажання слави гасить у людей усі інші почування і самолюбством сковує серце їх немов кригою холодною, там ненажерливі хвилі моря житейського візьмуть усе у тебе і не вернуть нічого. Бо праця хлібороба, що сіє на землі, дає йому хліб, дає жито і пшеницю, праця-ж артиста, що сіє в душах людей, як на скелі холодній,—часто за ввесь урожай дає йому долючки острого терну і більш нічого“. Отакі химерні думки і передчуття нашіптували хитрі билінки, киваючи на прощання головками. Та дарма. Артиста нічого не зупинить на його шляху. Ні передчуття, ні привиди, ніякі світові страховиська не повернуть його назад. Дорога далека, але знайома, мета ясна, як день божий, і манить, як за днів молодости—то й гайда—в час добрий. А там що буде, то буде.

IV. Бурі моря житейського.

З веселим серцем і ясною думкою їхав Іван Тобілевич до свого рідного гурту. Діло народнього театру, якому впротяз довгого часу доставчав духової підмоги, мав за своє власне діло. Хату товаришів-братів, яку будувати допомагав силою творчого генія, вважав за свою власну хату. Товариші і брати зустріли його привітливо і радісно, особливо брати. Після того, як знаменитий артист Марко Кропивницький, через якісь непорозуміння, покинув це товариство, деякі з його ролів ждали свого виконавця і це амплуа резонера-коміка довелось зайняти Тобілевичу, та ще Саксаганському. Першою ролею, в якій виступити довелось Тобілевичеві, був „Мартин Боруля“.

На цій виставі актор, що від шости років не мав сценічної практики, не оправдав покладених на нього надій: перед виставою захрип, страшенно хвилювався і взагалі цього вечора склалося було вражіння, що актор Тобілевич не дорівняв письменникові Тобілевичу.

І цей прикрий настрій розчарування відбився на всім майже акторським гурті.

Як людина надзвичайно чуткої вдачі, він відразу почув цей понижений настрій товаришів що до його артистичного таланту,—і хоча згодом він як артист виріс в їх переконанні, то на жаль вони не піднялися в його очах,—і це був перший острій камінь, який зранив його боляче. Не всім, як це незабаром виявилось, була до душі його тут присутність, не всім був до вподоби той вплив, який він почав робити на біжучі справи товариства, і не всім були зрозумілі ті моральні принципи й підвалини, з якими ставився він до завдань українського мистецтва.

Придивляючись до складу і ансамблю товариства, Тобілевич теж не вподобав способи, якими деякі артисти добували собі дешевих лаврів. По своїй натурі він не міг пройти повз таких фактів мовчки... Це викликало непорозуміння між ним і групою артистів, яким він стояв на перешкоді з своїми пуританськими поглядами. Підчас відсутности Тобілевича великий успіх і поводження внесли певний моральний розклад і дезорганізацію в основи щирого мистецтва; появились партії, що вороже ставились одна до другої, особисті стосунки часто шкодили загальній гармонії виконання...

Під вплив цих антихудожніх напрямків ворожих партій підлягали, часто несвідомо, особи, що маючи за собою усталену славу, вважали себе поза межами відповідальности за свої вчинки і гарантованими від усякого морального контролю. Ті теж належали до протестантів. Старший з братів, що стояв на чолі діла, не завжди міг бути залежним тільки від себе. справи українського мистецтва, якому він посвятив усього себе,

часто примушували його йти на всі можливі і неможливі компроміси з своїм головним персонажем, щоб розхитаний його артистичний корабель, а особливо після відходу Кропивницького, не розбився на тріски. Але нічого не помогло.

Наслідком тих загальних непорозумінь, таких з початку невинних, а згодом роздмуханих до значіння кривд і образ, було те, що з кінцем сезону чотири душі осталися, як то кажуть, за бортом корабля, без служби і без ангажемента. Це були—Марія Садовська, її чоловік—Мова, Панас Саксаганський і Іван Тобілевич.

Перебувши ту неждану бурю, що не освіжає повітря, а чадом тяжким на довгі роки застеляє людині світ сонця, приглушує в душі те, що було донині веселим гуком і ясним промінням, Тобілевич взявся знову до праці. На щастя, він не був сам. Його брат, сестра і жінка, що відчували його моральну правду, були з ним і не покидали вже його аж до останніх хвилин його життя.

Погано було те, що, не маючи жодних грошових запасів, трудно розпочинати нове діло. Грошовою позицією, яку впісля довелося довго виплачувати, це було осягнене.

Прийшлося зразу будувати все: складати трупу, бібліотеку, лаштувати костюми, ноти і декорації, прийшлося витратити силу коштів і енергії, щоб з нічого зорганізувати одно ціле. Набрано нашвидку гурток молоді і з ними розпочалося нове діло.

Артисти-новобранці, що увійшли в склад товариства, були тільки малими підпорами ділу,—вся-ж вага виконання лежала на трьох головних силах, на цьому тріумвіраті, який складала два брати й сестра. В товаристві був ще чоловік сестри, відомий співака Мова, і я, нікому ще невідома. Ніхто не знає, які це тяжкі були часи. Проводирям доводилось працювати без відпочинку, і на три фронти обстоювати свої позиції: перед урядом, перед свідомим українським громадянством, що легковажно і з недовір'ям було поставилось до нового товариства, і перед своїми власними товаришами, що теж не дуже вірили в довговічність новонародженого діла. Широка, городська публіка ставилась теж холодно до трупи, що не мала в собі жодних прославлених імен. Свої-ж люди, громадяни, страждали від цього не менш, ніж самі брати, і піднявши війну проти війни, намагались усіма силами їх звести і помирити, та з того вийшло те, що ті, що мирили, самі мало не побились між собою, а до згоди не довели. Бо не даром-же говорив Іван Тобілевич, „що чесна сварка краще фальшивої згоди. Бо в чесній сварці, як у чесному бою, обидві сторони часом задумуються, що може і вони винні, перестають ворогувати проти своїх ворогів, і раді-б вже сховати той меч у піхву. Тоді, як фальшива згода раз-у-раз гадюку за пазухою держить і повсякчас рука несамохіть за рукоють меча хватається...“

Перший наш сезон розпочали ми в Катеринославі. Бідували ми там, з голоду пропадали в щирім значінні цього слова: одну диню з хлібом їли на обід і на вечері. А зате товариші, що були у нас на жалуванні, одержували все, що їм належалося. Така акуратність у грошових справах збудила повагу і довір'я до хазяїнів, що за перший свій обов'язок мають задовольнити потреби товаришів. За це було вимагання серйозного відношення до діла і до мистецтва взагалі. Режисер Саксаганський викладав лекції й пояснення для молодих артистів перед постановкою кожної нової вистави; вимагалось тверде знання своєї ролі, абсолютна слухняність волі режисера, обов'язкова явка в означені часи на проби і додержування повної тиші підчас вистави за лаштунками. Одним словом, дисципліна театральна була тяжка і трудна, але наслідки

її показали незабаром усю її корисність для складного театрального діла. Це серйозне відношення до театру, як до святині, почало відчуватись усім загалом суспільності. Почуття, що тут мається діло з справжніми артистами, а не ремесниками, почало розповсюджуватись між суспільством,—і помалу, крок за кроком, здобуто перші успіхи, завойовано перші моральні позиції...

Це було досягнуто сумою довгих літ праці, коштувало немало сил, здоров'я і життя самого, але згодом товариство Саксаганського і Карпенка-Карого було поважане не менше, як і перші прославлені—Кропивницького, Старицького і Садовського.

Але поки цього діждались, довелось пережити багато тяжкого поневіряння, блукати по далеких чужинах і перенести силу тяжких пригод.

Розказати хочу тільки про головніші наші лихоліття, що немов хрести придорожні значуть трудний наш похід.

Першим тяжким лихом, що мало не знищило було всі надії товариства на дальше існування, була неждана-негадана смерть першої драматичної артистки і відомої співачки Марії Садовської. Сталось це під час великого поста в Одесі в 1892 році, де ми закінчили сезон. Бувши зовсім недужою, вона виконала останню свою ролю—Софії—Безталанної і після цього вже більше не виступала на кону. Передчасна смерть зламала молоде життя в повнім розцвіті сил і артистичного таланту.

Це було подвійним для братів нещастям—утеряти зараз і люблену сестру і знамениту драматичну артистку, якої після неї ніколи вже не бачила українська сцена. Хто за ці два роки мав змогу почути її ширу і натуральну гру, той ствердить правдивість моїх слів, що такої артистки не було, та певно й не буде на українській сцені.

Вона раніше була завжди в затінку і на другорядних ролях, і не мала змоги виявити свій драматичний талант, і тільки за оці два роки розвинула його в усій силі і красі.

І коли Софія—Безталанна у виконанні Садовської весь театр примушувала плакати, а Наташка-Полтавка і Пракида в „Гуцулах“ своїм чарівним голосом переносила слухачів на небо і викликала бурі оплесків, то хто міг заступити її, коли її не стало? Де була така артистка? Де ті обставини життя, в яких могла знову вирости і розцвісти отака друга квітка степів, справжня артистка з душею і серцем України?.. Хто зміг-би коли-небудь так відчути і віддати на кону в живих образах горе і душу української жінки, як не сестра Тобілевичів, що від матери-селянки перейняла і голос, і талант, і душу?.. То коли її не стало, здалося нам, що всьому прийшов кінець... Поховавши її на елісаветському цвинтарі, поруч з могилою матери Тобілевичів, усі ми повернулись до батьківської хати, де жили сестрині діти, і питали: „що-ж буде тепер?..“ Це була перша буря, що мало не потопила нашого утлого ще тоді човна й не розбила його на тріски...

Другою бідою була литовська залива, що знову мало не потопила всіх нас. Незабаром після смерти Садовської, через брак вільних на Україні театрів, лиха година загнала наше товариство аж на Литву, в саме Вильно. Там протягом двох місяців нашого пробування лили щоденні дощі, невидані у нас на Україні. Ранком гарна погода, а з полудня насовуються хмари й до самої пізньої ночі дощ, як із відра. Товариство наше мало собі за принцип, що нехай буде яка погода, ніколи не одставляти вистави. То й тут було те-ж саме: дощ ллє, аж гуде, струмені води ллються акторам і глядачам на голови, а ми граємо. Грали часто при двох-трьох слухачах, що дійсно не боялись ні грому, ні тучі, а обувшись у калоші й дощовий плащ, сиділи спокійно в театрі.

Ми терпеливо зносили спершу тую потопу, але упертість лютої сльоти перемогла нашу терпеливість. Від тієї вогкості і досади звалився Саксаганський, занедужав тяжко і мало не вмер. Лежав цілий місяць і треба було без нього давати собі раду. Чоловік мій від тяжкої гризоти теж ледве на ногах стояв, посивів, і, мовляв народньою примівкою: „нужа його обсіла“. Не пам'ятаю—хто, але чиясь дружня поміч винесла нас на сушу з тієї поводи. Ледве-ледве перебули цей не в міру тяжкий сезон і, як справжні банкрути, додому повернулись з батіжками, як кажуть херсонські селяни.

Багато прийшлося нам пережити впісля всякого лиха, але такого тяжкого, як за оці три роки, не довелось вже ніколи.

Ці три катастрофи—як розрада з укоханим братом, смерть сестри і литовська потопа,—надломилі духові сили Івана Тобілевича і він був засумував тяжко, тяжко засумував...

Та життя має свої необорні закони: треба жити, то й працювати треба. І скинувши силою волі той тягар сумних думок, мій чоловік узявся знову до праці, писав, грав і провадив усю адміністративну частину театрального діла. Артистичний наш човен почав згодом оснащуватись, перебудовуватись і ставав кораблем. Вступили на нього нові артистичні сили і за час довгий багато всякого на ньому люду перебувало, тільки керманічі залишились ті-ж самі, та ще зо два, зо три чоловіка товаришів з старої гвардії.

Третім страшним лихом, що мало не зруйнувало до щенту все діло, була пожежа в театрі в Катеринославі, що в півгодини знищила усе наше майно: костюми, бібліотеку й декорації, а опріч того багато речей артистів. Було це зимою на саме Водохреща, підчас денної вистави „Нагальки-Полтавки“.

Актори насилу вискочили з пожежі роздягнені, в театральной одежі, а з публіки багато людей погинуло. В городі був неначе судний день. Нічого і нікого не можна було виратувати... і на місці чудового театру чорніла одна величезна яма та обгорілі ложі вишкиряли навколо свої чорні, повикручені ребра.

Тепер ми були зовсім знищені матеріально і морально, бо ті нещасні жертви, що тут загинули, чинили, здавалось, неможливою всяку дальшу працю. Просиділи отак без роботи, здається, з тиждень. Люди голодували, їхати не було як і куди. Були придумані і упоряджені концертні вистави, в своїх домашніх костюмах у залі клубу, для запомоги погорілим артистам. У трупі був чудовий хор. Концерти удались і були переповнені. За ті гроші куплено на базарі перші свитки і скілька пар чобіт. Усе треба було розпочинати наново. Дуже бідували після цього і довго. Гостиниця Пальміра, де жили артисти, чула вночі не мало тяжких зіздхань і жіночого плачу... У мене теж згоріла тоді велика скриня чудової української одежі. А одіж артиста, ніби жива людина, має своє обличчя... і кожна має свою ролю.

Та все минає на світі. І це лихо згодом минуло. Настали кращі часи. Через рік, чи два затягнулись, мов серпанком, тяжкі спомини і до цього-ж самого Катеринослава завітало знову те-ж саме товариство, та ще збільшене в своєму складі двома славетними іменами Садовського та Заньковецької. І не один і не два рази ми побували там. Катеринослав, що знищив нас пожежею, багато разів ратував нас у матеріальній біді.

Людність, яка в більшій своїй частині складається з українських робітників на металургійних заводах, завжди нас підтримувала морально і матеріально,—і ми, актори, почували там себе завжди, як між рідною сем'єю. Бо немає більшої для артиста радості, як грати перед культур-

ним і освіченим робітником, що і життя народу знає, і мову розуміє, і з напруженою увагою до кожного слова прислухається.

Провіряючи в думках усі оці бурі моря житейського, серед яких артистичний наш корабель то потопав, то знову виринав, я маю переконання, що він був з міцного дерева збудований і добрим цементам спаяний... і що завжди, навіть підчас лютого шторму, світила над ним якась добра провідна зоря, що не дала йому розбитись об скелі й підводне каміння. Багато інших викинутих на беріг бурею являли собою лиш марні остатки давньої слави. До нас приставали часто, ратуючись від загибелі, і самі проводирі тих кораблів, відпочивали тут, сушили весла, збирали розпорошену дружину і, налагодивши вітрила, пускались у дальшу мандрівку.

Протягом двадцятилітнього існування наше товариство було пристановищем для багатьох визначних артистів і артисток.

Товариші із труп Кропивницького і Садовського, не виключаючи і обох цих артистів, не раз єдналися з нашими, становили знову сильний ансамбль на радість усім нам, а по упливі якого часу знову відділялись.

* * *

Люди, що постійно або тільки тимчасово перебували в нашому товаристві за цей довголітній період часу, були ось які: Ліницька, Суслова, Вірина, Борисоглібська, Росина, Клименко, Калина, Квітка, Попова, Войцеховська, Онищенко, Діброва, Садовська 2, Куликовська й багато інших. Артисти: Разсудов-Кулябко, Грицай, Паньківський, Науменко, Зайченко, Чечорський, Жулинський, Дзбановський, Суслов, Петляшенко, Костюченко, Маринич, Ласкавий, Добриков, Писаренко, Загорський і багато-багато інших. Деякі з мандрівничих птахів, імена яких ти, господи, знаєш, появлялись у трупі на тиждень, чи на місяць і зникали, як метеори, залишивши по собі трохи чаду і угілля від їх неоціненого ніким таланту... „Е!—казав один з таких мандрівників, незадоволений ролею, яку йому дали,—що це за роля: два слова. От я у такого-то Гаркуна-Задунайського всі головні ролі грав!“—„А де-ж та трупа?“—питає його Тобілевич.—„Нема, розсипалась!“—„Тим-то вона і розсипалась, що ви там усі головні ролі грали“.

Немає нічого більш противного, як акторська самовпевненість, немає нічого більш дражливого, як акторське самолюбство. І через те багато було незадоволених.

Часто доводилось Тобілевичеві балакати з молодими товаришами на цю тему, і він давав їм зрозуміти, що без прирощеного таланту треба багато літ праці, щоб здобути собі оту химерну славу, що часто вона приходить лиш у старості, тоді, коли вже жити нічим, і з неї тільки провісник незабарної й неминучої смерті... Але рідко хто зважав на ті слова, вбачаючи в них якийсь особистий інтерес.

* * *

Сім років Тобілевичі підтримували власними силами діло українського народного театру. Розпочавши діло в 1890 році, довели його до 1897.

Сім років спільного життя, спільної праці, горя й радощів, здавалось, буде досить, щоб з'єдинити артистичний гурт в одну товариську спілку, в трудову артіль, звязану однією спільною ідеєю, однією загальною метою. З думкою про таку спілку, кооперацію акторську Тобілевич давно вже носився—і ждав тільки слушного часу, щоб її в життя перевести. Тепер, на його думку, той час настав. Моральний успіх був забезпечений, ансамбль вироблений, фірма здобута, значіння трупи піднесено в очах

громадянства на належну височінь. І спілка була зорганізована, статут написано і затверджено всіма членами нової вже корпорації в грудні 1897 року. Та діло нової організації не потривало довго. Чи в основах спілки не було передбачено всіх можливих питань складного механізму артистичного союзу, чи життя ще не підготовило людей, щоб прийняти ідею спілки,—досить того, що в товаристві почався заколот. Люди, що протягом стількох літ були бездоганними виконавцями чужої волі, в ролі хазяїнів діла показали не на своєму місці,—і через час недовгий більша половина товаришів покинула, як на роздоріжжі, своїх старих провідирів.

Це було надто боляче. Для Івана Тобілевича кожний такий прикрий конфлікт із товариством був глибокою раною в серце. Він прив'язувався до людей, жвивався з ними, не вимагав для себе ніяких привілеїв, скрізь і всюди подавав приклад рівності й братнього до всіх відношення і ніхто не міг йому закинути, що в ідеї спілки він мав на меті якусь свою особисту користь.

Було одно лише, чого обидва брати педантично вимагали від спільників і на чому невблаганно настоювали,—це була акуратність і тверда дисципліна в виконанні обов'язків і постанов, від яких залежав успіх усього діла. За кожну неявку в час означений чи на репетицію, чи тим паче на спектакль, та ще в нетверезому стані, було ціле нещастя. І штрафували винуватців, і на чорну дошку їх ставили, а як вже й це не помагало, то у протоколи записували, на спомин потомності подаючи ці вчинки нерозкаяних грішників. Ті акти збереглись донині. Це гнівні протести проти байдужості, лінивства та егоїзму деяких товаришів.

Разом з статутом товариства збереглась ще в бібліотеці хутора докладна записка, яку кров'ю свого серця писав Іван Тобілевич,—і яка була прочитана артистом Саксаганським на з'їзді всіх сценічних діячів у Москві й яка викликала грім оплесків усієї громади російських артистів. Ця записка, що малювала в дійсних кольорах становище українського народного театру, була, звісно, голосом вопіючого в пустині; одна лиш була від неї користь, що щасливі наші конкуренти—російські актори може перший раз на віку почули про такі утиски й обмеження, які терплять в одній державі представники не одних національностей. Здається, після цього дозволено було виставляти українську п'єсу без обов'язкових російських водевілів.

Настав день, коли після скількох років розради і розлуки діждались ми врешті звістки від брата М. К. Тобілевича—Садовського. Бурі моря житейського і його не милували й застигали не раз в його артистичній мандрівці,—і тепер він, зберігши від загибелі тільки свій рідний стяг і душу, тікав на беріг, вертався до братів, як це робив завжди в часи свого дитинства. Відпочив тут і, вже разом з братом заснувавши нове товариство, провадив далі свою артистичну працю. До них приєдналися згодом М. Кропивницький і М. Заньковецька і було це знову зразкове, славне товариство, що викликало сльози радості у своїх і чужих.

Деякі артисти з трупи Кропивницького прилучилися до нашого гурту, на місця тих, що повтікали. Після всі утікачі повернулись знову до старого гнізда, а тамті повідходили; бо хоч гласить мудрість народня, що риба шукає де глибше, а людина де лучче, але тільки в житті риби цьому буває правда, і вона знаходить де глибше. Людина-ж нехай як шукає, то того кращого ніде не знайде.

І отак життя артистичне завжди хвилювалось, як море в бурю. Одні хвилі наганяли других, займали їх місце, потім знову вертались і знову одходили. І тільки переконавшись, що там добре, де нас нема, певна група артистів, давніх товаришів, зупинилася вже на одному місці і в спільному гурті дотривали аж до смерти Івана Тобілевича і ще після неї якийсь час були продержались.

V. Шляхом циган.

Ненормальні політичні обставини, в яких опинився український театр, робили часом працю артиста дуже тяжкою, а працю провідирів, адміністраторів справжнім ярмом. Бо подбати про всі можливі комбінації складного театрального діла, виробити маршрут на весь рік уперед, позначити пункти, городи, де-б оташуватись було можна своїм табором, в одному якомусь районі краю, не перекочуючи з північного кінця Росії на південний, було вже величезною працею. Наслідки її не завжди задовольняли, і часто доводилось, щоб побути місяць, чи два в якому городі, їхати туди по двоє і троє суток, прямуючи, наприклад, з Єлисавету до Казани, чи Петербурга. Грали не там, де хотіли, а там, де було можна, а це-ж не одно і те саме. Ці тяжкі, далекі мандрівки вимагали багато коштів, забирали багато часу й знесилювали дорожніми невгодами акторський гурт.

І де тільки не побувало тоді наше товариство! В Москві, в Казані, в Курському, Воронежі, Петербурзі та інших північних городах. І хоча опріч деяких хвалебних рецензій нічого не виграли, ані здобули, але ще раз згадали в серці поета: „Нема на світі України, немає другого Дніпра, а ви претеса на чужину шукати доброго добра“. І як сумно й чудно почуває себе Українець серед чужого і байдужого до нього оточення! Не ворожого, ні,—цього я не завважала, а байдужого. Ходиш бувало по тих вулицях людних, як по Аравійській пустині. Ти нікому не потрібний і тобі ніхто. Справжня чужина! Зате инше буває почування, коли перелетівши з півночі на південь, опинишся в серці України над Дніпром, або хоч-би і над річкою Кубанню. Старі, козачі традиції живі ще в душах народу. Ще почувеш там і пісню і слово українське, а артистів як братів рідних вітають. Урядові заходи звичайно дуже багато пошкодили національному самоозначенню, сила перевертнів у всіх верствах громадянства винародовлюють і своє оточення, але єсть ще люди, які непохитно обстоюють давні, предківські заповіти,—і ми знали таких особито. В домі у них, як свої бували.—Кухаренки, Кованьки, Дейнеги, що обік демократичного укладу свого життя були справжніми аристократами духа й щирими патріотами. Гостинність і привітливість, з якою вони вітали нас, безхатніх, мандрівних циган, залишили по собі в серцях наших нічим незатерті спомини. Бо все купиш на світі, а щирого серця, коли воно нам віддається, не купиш і з пам'яті не викинеш.

У мандрівці нашій артистичній, коли-б не отакі щирі до нас відносини деяких людей, то можна було-б зовсім засумувати і занудитись душею. Бо у кожного артиста, опріч театрального діла, єсть ще вимоги та бажання родинного життя й оточення.

З перших років заснування групи Іван Тобілевич хотів створити з молодих своїх учнів оте родинне оточення й дати їм по змозі і користь і розвагу. Думав вільними вечорами упорядкувати у себе вечорниці, де-б, як у студії, молоді артисти розвивали сценічний свій хист, де-б були співи, декламації, читання творів великих письменників і таке инше. Та, на жаль, гостей на тих вечорницях бувало дуже мало, і це діло вмерло, не здолавши розцвісти.

Це звичайно було дуже прикро і боляче для мого чоловіка, але він мусів признатись, що за логікою фактів люди шукають розваги по праці, де їм приємно, а не де корисно.

Бо треба знати, що те, що звикли вважати за веселе життя актора, його вічні мандрівки, веселі компанії, це є зовсім не життя веселе. Те, що манить тут непосвячених у таємниці позалаштункового життя, зостається собі з боку, як чудова віньетка на чолі театральної афіші, а поза

нею життя виширяє до кожного свої чорні, страшні зубиська. Дозволю собі сказати декілька слів з моїх власних спостережень з пройденого акторського шляху. Широка тема, яка може служити змістом багатомним рукописам і фоліантам, не може бути в цім короткім нарисі усіма сторонами трактована, одначе зробити декілька уваг і спостережень я вважаю за потрібне. Життя актора, коли з нього не видатний талант і не віддатний всією душею високим завданням мистецтва, життя пересічного, звичайного собі працьовника сцени дуже вбоге на зміст, на піднеслі, високі вражіння і часто позбавлені найнеобхідніших потреб фізичного і духового існування. Вже те одно, що артист, через сценічні умови свого життя, не може і часто права не має виховувати біля себе своїх дітей, позбавляє його родинного гнізда і найкращих моральних радощів, які мають осілі на одному місці люди.

Більшість акторів дітей своїх з собою не возить, а розтикує їх десь по чужих людях, де бідні оті акторські діти виростають без родинного гнізда, без материнської ласки і любови.

Батьки відвикають від дітей, діти, примусово одірвані од батьків, привикають обходитись без них. Стосунки, незоріті щоденною ласкою, постійним піклуванням, теряють згодом свою щирість і теплоту... Коли зважити добре все те, то тільки справжні таланти мають право йти на сцену.

Для них мистецтво, до якого вони мають святе покликання, буде всім—і батьком, і дітьми, і цілим світом. А решта, що з театральної праці бажають створити собі лише вигідну життєву кар'єру, ті більше програють, ніж виграють.

Далі, актори, через свій виключний фах, бувають одірвані на цілі роки від впливу живої природи. Минають зими, весни, літа, а актор завжди в одних і тих самих обставинах куліс, без повітря, без сонця, нидіє тілом і душею. Кочуючи, як циган, з місця на місце, перебуваючи час короткий то тут, то там, не має змоги зав'язати ближчого стосунку з людьми, бо не встигне ще з ким гаразд і познайомитись,—от-от, здається, знайшов якусь рідну, щирю душу, коли дальша мандрівка зразу обриває ту нитку взаємних щирих відносин... а там знову інші обставини, інші люди і так само знову—без кінця. Це тяжко. І це все разом узятє приготавляє акторові часто одиноку старість без дітей і друзів...

Однак, не дивлячись на все те, театр приваблює до себе більше, ніж інші світові професії. Єсть у ньому, виходить, якась невідома сила, що вабить деяких людей більше, ніж усі вигоди заможного і забезпеченого обивателя, і вони на жодне багатство не проміняли-б свого артистичного життя, яке дає їм, обік тяжких переживань, і хвилини високого морального настрою. Краще одну хвилину літати орлом, на високості, ніж усе життя плазувати по землі черепахою. Оце-ж бажання орлиної слави манить до себе людські серця і очі. Слави, за яку часто треба заплатити дуже дорого і зректись всього, що скрашає життя свого посподу. І ось що дивує, що люди, які побували на театральних підмостках, не кинуть їх з власної волі, хіба під впливом тяжкої потреби, але хоч і одірвані, не перестають по них тужити, як за чимсь бажаним і незабутнім.

Життя українського актора було однією безупинною мандрівкою, а мандрівка та була тяжка!..

Що це за гурт людей, що пливе по замерзлих хвилях Балтійського моря, серед страшеного шуму льодорізів, що розбивають товсту кригу моря залізними своїми кулаками? Яка лиха хуртовина жене людей на далеку північ, до кам'яних фортив Кронштаду, серед льодових скель і

крижаних гір?.. Серед холоду і північної заверюхи?.. То артисти українського театру, південні соловейки, їдуть своєю лірою українською розважати морозні сфери півночі. То співаки, що піснею своєю бажають заворожити грізні буруни, заверюхи холодні, тумани сірі, що грозять бідою їх південному, рідному краю...

Одіж на них легка, негідхожа для суворого клімату, — вітер наскрізь проймає все тіло, як ножами гострими, — і бідні соловейки, збившись у тісний гурт на покладі морського велетня, трусяться, як у пропасниці, сумно і боязко прислухаються до оглушливого гуку льодорізів, що вимахують своїми залізними довбнями, як величезний вітряккрилами... і в тому одностайному грюкоті одна лише відрада і думка одна: „Давайте, браття, хоч закурим, щоб дома не журились!“ У когось з присутніх являється сумнів: чи дійдемо ми сьогодні до Кронштаду. Такий мороз, що взяв так люто, може на час довгий зашвартувати корабель між льодовою корою. Мотори машин працюють з усіх сил, крижини, розбиті на шматки, летять угору блискучими бризками і градом густим падають додолу, а пароплав наш ані з місця не зворухнеться, — розбитий лід знову вертає й охоплює корабель камінними своїми кліщами, а мороз і вітер за одно з ним працюють на погибель чоловіка. Та дарма. Ось-ось вже манячать стіни кронштадських фортів — і швидко вже який-небудь теплий закуток обігріє перед виставою напівживих з холоду співаків.

Що то за люди, що оточують пам'ятник Пушкіна в Кишиневі і з сумом в очах читають трагічний епіграф на підніжжі погруддя поета? Це-ж ми — актори українського театру, що занесені сюди долею, в оцю столицю Басарабії, теж як у пустині себе почуваємо і відчуваємо всім серцем трагедію життя поета.

А це хто? Якийсь гурт чужих людей у Варшаві, столиці Польщі, іде в день задушний на цвинтар Повонзки, з квітками і вінками в руках, і заселяють ними кам'яні плити могили славного і незабутнього великого артиста Жулковського, про якого в цей сумний день мертвих забуло чомусь польське суспільство.

Хто ці люди, що кидають квіти і на сумну могилу „чотирьох“, означену тільки гілкою колючого терну, і чого їм тут треба на оцім цвинтарі? Це-ж артисти України, що прийшли вклонитись прахові великого художника мистецтва і пам'яті великих серцем польських патріотів... По добрій волі приїхавши у Варшаву, як до братнього народу, ми знайшли там притулок підчас пізньої осені, в літньому театрі, де нас вітали і зустрічали велетні-дерева міського парку, а одвідували нас рано дощі, тумани і польський вітер, що добре навчився від свого північного брата дмухати Українцеві в очі. Польське громадянство мало тоді якусь причину на весь український загал — з приводу вічних у Галичині заколотів — і ми грали при пустому театрі. Чоловік мій почував своїм обов'язком одвідати славного артиста Рапацького, був прийнятий дуже грічно, але на відповідь візити ми не діждались. А тимчасом мистецтво повинне з'єднувати артистів і всіх людей в одну спільну сем'ю і не повинне бути об'єктом національної ворожнечі.

А добрий собі буває і свій рідний вітрець, що дме морозом з півночі і гуляє вільно по широких просторах Дніпрових та Бузьких лиманів. Він тільки й жде, щоб зустрінути на своїм шляху якого голодного й холодного українського артиста та заморозити йому і тіло і душу.

Обидва ці лимани, що споконвіку несуть свої води до Чорного моря, оточають надколом город Акерман, де осілась на час короткий трупа

українських акторів. Пересидіти тут зиму та діждатись весни та ясного сонця, коли розтануть лимани, а тоді вже пускатись у подорож. Так ні. Театр законтрактовано тільки на певний строк,—він скінчився і треба рушати далі. А тут так неждано лимани позамерзли,—ні кіньми, ні пароплавом. І от такі величезні човни на полозах, як сани, перевозять людей, а підганяють їх веслярі з довжелезними тичками в руках. Де вода розмила кригу, там санки падають у воду, поведарі вскакують у човен-сани й плывуть, а там знову витягають на лід і їдуть. І так раз-по-раз усю дорогу по льодовому решеті від Акермана до Овідіополя, де морський чекає пароплав. Саней таких двоє чи троє—ніхто не сподівався разом такого гурту людей, що як справжній табір циганів обсіли обидва береги лиману, з клунками, з дітьми, з декораціями, з багажами всякого вигляду, починаючи від страшної голови Вія—до кобилячої й свинячої морди з Сорочинського ярмарку.

А коли вже перевезли весь табір та поки діждались одеського пароплаву, у багатьох циган і циганчат від холоду і голоду аж світ в очах позеленів.

Тож хіба після таких мандрівок багатьом з нас не приходилось відлежати в тяжкій хворобі по місяцю і більше, як мені, наприклад, в Одесі. А переїзди на хургонах з Херсону в Миколаїв—коли Дніпро замерзне—а залізниці ще не було! А переїзди дилжансами з Житомира в Київ! Пам'ятаю один такий випадок, коли відомий артист Іван Тобілевич, з браку иншого місця, їхав усю дорогу на даху дилжансу разом з музикантами й багажем і страшенно застудився. В Київ прибули вночі і до самого світу сиділи цілим гуртом на березі, де хто міг примостившись на своїх клунках, дожидаючи пароплаву на Чернігів. Пам'ятаю, як ми тоді спали на холодному і мокрому піску, як плакали з холоду діти і сумували їх матінки. А, всього нараз не згадаєш і не перелічиш! А як через Волгу, весняної поводи, по кладочках без поручнів переправлявся бідолашний гурт українських акторів, несучи на руках дітей і весь свій скарб, прямуючи на Казань. А як... та все ми, здається, перенесли, ми, що були встократ щасливіші від інших. Щоб перелічити все, можна було-б утомити себе і читача. Приведених згадок досить, щоб з'ясувати ті пригоди і невигоди, які мусів терпіти український актор через усякі адміністративні обмеження та заборони. Як це надломлювало фізичні і моральні сили артиста, яку шкоду робило всьому ділу, очевидно для всякого. Через оті вічні переїзди з одного кінця краю в другий грошові кошти і видатки були, як я вже раніше сказала, такі великі, що діло не оплачувало себе, доводилось затягати нові борги, а щоб позалатувати все, то годі було думати про літній відпочинок на хуторі—бо треба було кудись ще їхати й заробляти гроші. Оті літні мандрівки були тяжкою повинністю для Тобілевича, бо кохаючи так природу, місця собі не міг знайти в душній атмосфері городів. Зате коли щасливим випадком довелось побувати в Катеринославі або Катеринодарі, де театри стоять у чудовому саду і до Дніпра та Кубани недалеко, то для всіх нас це було надзвичайним щастям.

А коли в приморських городах вітер повіє з півдня і цілі хмари куряви зворушить, як у Маріуполі, Керчі або Бердянському, то й беріг моря не спасе тебе ні вдень, ні вночі—хоч під землю тікай. Один Таганріг пишається, як цариця, своєю красою на високім березі моря, серед отих усіх мізерних приморських городів. Але нічого нема страшнішого, як город Ростов літньої спеки, той центр торговельний південного краю і морського надбережжя.

Той, хто мусів у ньому жити, та ще в тісній кімнатці з вікном на риночну площу, під вічний скрегіт гарб, що везли і вдень і вночі залізні

штаби і балки—той довіку не забуде тієї радості, коли, сівши на пароплав, почує себе на свіжому повітрі і перед ним розстелеться широкий простір і вільний шлях кудись далі. Отаке ми раз у Ростові пережили літо. Термометр показував сорок градусів у затінку. Людність города вмирала щоденно цілими сотнями від пошести холери. В повітрі висів геній епідемії, як казав Іван Тобілевич,—і отрокував живим людям існування. У нас у театрі одного вечора захворіло і померло двоє. Кожна година, кожна хвилина гривила смертю. Відітхнули вільніше, коли корабель відчалював від берега і за нами лишалось це сумне місце зарази.

Маріуполь, куди приїхали, хоч і мале й некультурне місто, хоч театрик там маненький, а вітер великий і піском очі засипає, але показався нам справжнім раєм по ростовському пеклі, де ми мучились зо два місяці. Зате побут на Кримському березі, з його незрівняною красою природи, величних ландшафтів високих гір, каскадів, водоспадів і садів розкішних з силою троянд і всякої тропічної ростиности, незабутнє враження залишив у душі артиста й загоїв його тугу за природою. Цілі томи написати можна про красу і величність Криму. Кримські сонети Міцкевича чудово малюють ту розкішну країну. То-ж із кожної вільної хвилини ми користувались, щоб натішитись тим багатством краси. Брат Садовський був нашим поводитирем, бо він раніше бував тут з своїм товариством і знав усі кращі закутки цього поетичного краю. Це були радісні хвилини в нашому житті. Два чи три рази протягом усього життя довелось нам відпочити так серед чудової природи. Відпочити, звичайно, тільки на половину, бо треба було що-дня грати на кону й бути залежними від своїх обов'язків. Ми завидували тоді російським артистам, з якими там познайомились, що вони мають змогу, залишивши театральну працю, все літо відпочивати. Коли-ж обставини нашого діла дозволяли зробити літні для себе вакації і поїхати на який місяць у село, на свій хутір, то там ще більше було праці, ніж де инде. Там лиш переміна праці була тим відпочинком. Удень робота на полі, на сінокосі та в жнива, а вночі друга робота—за писарським столом.

Репертуар народнього українського театру вимагав постійної праці не одного письменника, і через те нива української сценічної творчості роздвіла годі речами, повними великої художньої вартості, як „Богдан Хмельницький“, „Сава Чалий“, „Сто тисяч“, „Хазяїн“, „Суєта“, „Понад Дніпром“ і багато інших.

Цікавих тем було так багато, вся глибина життя народнього, сучасного і минулого, з його трагічним чи комедійним змістом, давала аж надто матеріалу для письменника, а часу для праці і сприятливих обставин, щоб писати, не було. Бо до речі буде тут сказати, що праця письменника вимагає певного естетичного оточення, де-б чоловік, відокремившись від усяких дрібниць суєтного щоденного життя, міг на одному якомусь пункті скупити свої думки і увагу і створити біля себе світ ілюзії. Артистичне життя з щоденними нервовими переживаннями не давало часу для таких піднесених настроїв. Тож тільки тут, серед тихих обставин хуторського життя, в тиші глухої ночі, в душі письменника родились ідеї, образи і події. І тільки на хуторі писав Тобілевич свої твори. Маючи на увазі, що через усякі „незалежні“ причини не про все і не так можна було писати, як хотілось, легко собі уявити, які це кайдани накла ало на творчість письменника, як калічило не один його утвір і скільки коштувало даремної праці і зусилля. Щоб вийти щасливо з драпіжних пазурів цензури, треба було по скільки разів перероблювати твір, урізувати, переіначувати часто і зміст і ідею...

В пожежі, яка наробила нам багато шкоди, згоріло на хуторі багато цінних рукописів, з слідами таких перетворів. Майже кожен твір, що торкався питань інших, ніж „шире кохання“, мусів пройти через вогонь і воду цензурних мук, щоб покаліченим, обсмиканим держачем вийти на світ божий. Або: „К представленію признано неудобным“—оце звичайна була відповідь цензури, яка без означення причин присуджувала утвір на смерть. „Чабан“ і „Крепаки“ довго лежали поховані під камінням цензурних установ, аж поки переісточившись у „Бурлаку“, „Підпанків“ покалічені вийшли з могили. Таке лихо спіткало і драму „Понад Дніпром“, яка називалась інакше і інший мала кінець. Вона називалась „Спільщики“ і закінчувалась більш натурально і логічно для тих часів. Як усе оце впливало на душу письменника, і без слів можна-б зрозуміти... Така нервова праця обік фізичної підточувала помалу здоров'я Тобілевича. Тоді, коли всі артисти відпочивали, залишивши театр, де і як хто міг, Тобілевич один ніс подвійну працю. Працюючи цілими ночами з напруженою енергією, дописувавсь іноді до того, що у нього ставало темно в очах, а в ушах такий гук і шум, як підчас бурі,—тоді мусів кидати перо і йшов на спочивок. І так було багато років. Хоч як це було тяжко, але так чи інак, а що-року репертуар збільшувався якимсь новим твором, що обновлював його і артистам давав нове поле до праці. З кожним таким твором, комедією, чи драмою, побутовою, чи історичною, виростало значіння українського театру, як поважної і корисної інституції, збільшувався його моральний вплив на суспільство і завойовувались усе більші і ширші кола громадянства.

В половині 90-х років дозволено було грати на правобережній Україні, і Київ зробився бажаним центром думок і мрій кожного українського актора. Сюди, на Дніпро тягнуло що-року і наш артистичний корабель. Тут, оташувавшись у театрі „Бергонье“, мали, може перший раз на віку, справжнє моральне задоволення, а особливо, коли ще до нас приєднались корифеї українського театру: Кропивницький, Садовський і Заньковецька. Молодий гурт письменників, що провадив діло українського видавництва, оточував Івана Тобілевича на кону і поза коном, студентська молодь, що завжди вела перед у громадському житті, робила йому овації і вітала як визначну силу рідного письменства,—і для стомлених кочовників настав час давно бажаного спокою і спочивку. Золотий мозок, або золотий возик, як називав його в дитинстві батько, розсипав усе своє життя золоті зерна світових правд на людській ниві, і тепер, під кінець життя, зібрав свої заслужені жнива.

Та політичні і свої власні справи не дозволили Тобілевичеві довго користуватися з заслуженої слави та спокою, і незабаром настали знову скорботні часи. Ознаки тяжкої недуги, ще в Житомирі, почали тривожити його родину. Його життєвий корабель, проблукавши стільки літ по бурхливих хвилях життєвого моря, здавав і показував ознаки неминучої катастрофи... і треба було ще дві, три тяжкі хуртовини, щоб його знесилоного врешті на беріг викинути.

VI. До берега.

Політичне небо затягнулось хмарами. Вибухла японська війна. Синів Івана Тобілевича забрали до війська, батько старий помер, і хутір залишився без хазяїна. В краю почався заколот, забастовки залізничі, робітничі, а поруч погроми та всякі ексцеси чорносотенних партій, під впливом яких людність і по містах, і по селах, не розбираючи хто ворог, хто брат, почали грабити, вбивати і підпалювати. Це палійство та душоубство, нав'язане народові, обурювали народолюбиві почуття Тобілевича. Він,

що все своє життя стояв за пригноблених і покривджених, вбачає тут страшне якесь непорозуміння, щоб неосвіченому чоловікові давати ніж у руки і підбивати його на злі і безглузді вчинки, які йому самому завдають більше сорому і моральної кривди, ніж ворогам його...

На його думку, це був не протест свідомого своїх кривд селянина, бо за-для такого протесту народ був не підготовлений ані школою, ані громадським вихованням,—а зла якась гра горстки фанатиків на злих інстинктах простолюду. Він розумів загальне повстання народу, що з мечем у руках, груди проти грудей добуває собі права і волю... але грабувати, підпалювати, вбивати, без війни, безборонних, міг навіть народіві тільки ворог народа, щоб покласти на його чоло ганебне тавро підпалювача й убивці...

Коли у нас на хуторі зчинилася пожежа з підпалу і згорів на току увесь наш урожай, чоловік мій аж занедужав—не з болю за пропавшим добром, а з туги за темноту селянську.

І від того часу хвороба почала розвиватись з подвійною силою. Селяни нашого села, що не були захоплені тим руйнацьким божевіллям, говорили: „Коли вже і Табулевича не помилювали, то вже весь світ повинен згоріть“. І дійсно, світ горів, дим пожежі застилав небо і сила людей, озвірених в погромах, потеряли свій людський образ.

В Харкові, куди трупа поїхала на осінній сезон в 1906 році, були такі на вулицях бешкети і розбишацтва, що культурним працівникам не було тут що робити і товариство переїхало до Полтави. Тут було краще, бо відомий письменник Володимир Короленко зумів подіяти на простий люд, закликаючи його до спокою і праці. В Кременчуці, кудю ми проїжджали, прямуючи на Одесу, був один жах від страшного погрому. А в Одесі ще було гірше. Десятки тисяч замордованого люду, кров'ю забризкані вулиці, порозвалювані цілі квартали домів... страшне робили враження,—і в таких умовах прийшлося нам починати своє діло. Публіка від страху ховалась по домах і не показувалась на вулицях. В театрах була пустиня. Грошей ні в кого не було, і в трупі почався розлад. Люди, що по десять і більше років тут працювали і мали шматок хліба, тепер тут під впливом цього лихоліття підняли проти старших своїх товаришів протест. Підчас того заколоту всі російські антрепренери відмовились платити своїм співробітникам, усі театри закрились, заявивши, що через так звану форсе таїеїг вони працювати не можуть. Наші мали теж моральне право так зробити, та пожаліли своїх товаришів, що не мали куди дітись,—і в надії, що як утихомириться все, то й діла поправляться, не переставали грати. Та надії не справдились, і загальне незадоволення знялось проти провідирів, що не могли забезпечити матеріально свій артистичний гурт за тих тяжких часів. Очевидно, що це було великою несправедливістю з боку акторського колективу, що навіть свій протест затвердив підписами майже всіх артистів.

Як тяжко це було для обох братів, що все робили, що могли, щоб допомогти лихові і жодної за собою не почували вини—легко собі уявити.

Та голод не свій брат,—часто з відважних мужів робить малодушних і полохливих дітей.

Цей серйозний конфлікт був якось полагоджений, якась грошова позика заспокоїла ремствування, але це поклато на душу гіркий спомин, не менший, як та пожежа на хуторі. В той найтяжчий, здається, сезон написав Тобілевич, як він казав, кров'ю свого серця, листа до селян, який селяни, кажуть, читали на сході громадському і плакали. В тому листі було прохання, щоб на пам'ять довголітньої їх приязни не дали на зруйнування його хутора, як це деякі з-поміж них похвалялись, і не

робили його старцем наприкінці життя. Відповідь отримано було негайно. Присудом громади заборонено підпалювати, або іншу яку шкоду чинити хуторові,—і вся громада просить Івана Карповича про це не турбуватись. Залагодивши справу з артистами і селом, Іван Тобілевич почав думати про поліпшення свого здоров'я, що вже починало його тривожити грізними об'явами. Побут у Сумах та Умані був останньою вже артистичною мандрівкою. Сили з кожним днем зменшувались, але покинути товариство перед кінцем сезону, в тяжкій матеріальній скруті, коли потрібен повний ансамбль артистичних сил, було прямо таки неможливим. „Я почував-би себе,—казав він тим, що намовляли його до спочивку,—як той ранений салдат, якого товариші покинули умирати самого на полі битви, а сами пішли далі. Потерплю вже до кінця, а там буде, що буде“.

І дійсно, терпеливості треба було багато, щоб у тяжкій хворобі, яка вже розвинулась, що-дня виступати на кону. Тяжко було його рідним дивитись на ті надлюдські висилки волі, з якими додержував до кінця кожну роллю, але нічого не можна було подіяти, бо що раз постановив, мусів виконати. Характер це був самостійний, рішучий і таким залишився до кінця. На нього ніхто вже не мав права сказати, що піддавшись сторонньому впливові, зробив комусь яку моральну кривду...

Найбільш його гнітило в час хвороби те, що роботи так багато, а можливості подолати задумані праці так мало. Драматичні твори, ще давніше їм задумані, як „Сутяги“, „У пристані“, „Забастовщик“, мали своєю метою освітити з трьох боків сучасне життя селянина: з громадського, родинного й економічного.

Моральна пуста життя, яка примушує розважати себе вічними позовами й сутяжництвом, неорганізовані розрухи, якими несвідомий люд сам себе віддає ще в більшу неволю капіталу, і нарешті вимріяне життя на лоні природи, де темрява і некультурність людей роблять свою життєву пристань справжнім пеклом для чистої, ніжної душі артиста-поета,—оце були задумані ним теми, яким не судилось перетворитись у живі образи. Другим завданням, якому теж не довелось здійснитись, було утворення такої програми театральної організації, спілки, якої кожен параграф, кожен пункт, був-би кільцем неначе одного великого ланцюга, що зв'язував-би в одне неподільне коло всю артистичну сем'ю. Пам'ятаю добре, що однієї безсонної ночі чоловік мій почав цитувати, як з книжки, всі головні основи і підвалини такої спілки, і так усе виходило логічно, гарно, гуманно і зрозуміло, що я досі відшкодуватись не можу, чому я тоді не записала тих думок, за свіжої пам'яті. Бо тут бралось на увагу і талант, і взаємовідносини сил, і всі складні умовини артистичної спілки, яка мала відрізнитись від типу інших професій. Третьою метою, до якої все життя зідхав і марив надаремно, було зорганізувати невеличку артистичну громадку, числом 15—20, яка-б грала по українських містечках та селах поважний, вибраний репертуар.

Адміністративні заборони грати по селах викликали завжди в Тобілевича прикрі почуття жалю і досади на ті некультурні обмеження. На його думку, великий чинник культури й освіти—театр залишився як виграшка, доступна лише багатій класі городського населення, не проливаючи ані проміння освіти в темні сільські маси. А тимчасом одна така вистава, яку нам пощастило дати на селі, показала ясно, з якою увагою селяни вміють слухати поважну річ. Це було в Кременчуці, за кілька років перед смертю Івана Тобілевича. Одна дідичка, велика пані з роду, але демократка душею і дуже поступова людина, задумала для селян свого села зробити милу несподіванку й, вибравши комедію Тоби-

левича „Сто тисяч“, запрохала наш гурт до себе на оцю виставу. Заходами сільського вчителя була вже там улаштована сцена і декорації. Грали ми виключно для селян, і ця вистава показала ясно правдивість думок Тобілевича про ту велику користь, яку театр міг би принести селу, якби дозволено було грати в ньому. Вражіння артистів від своєї особливої аудиторії і вражіння селян від вистави залишили в серцях одних і запевно й других нічим незатерті спомини. І ще мушу додати, що для нас, акторів, серед одноманітності городського життя ця вистава в селі, в природньому, натуральному оточенні, була якимсь зділюючим струмочком води живої на перевтомлені нерви.

Вінок з колоссями жита й пшениці, бо це діялось у жнива, рушником вишитим перев'язанй, довго був милою згадкою незабутньої цієї вистави і тишив око автора й артиста.

Повість моя добігла до краю. Неминучі наслідки пережитих подій ведуть до скорого і невблаганного кінця життєвий шлях Івана Тобілевича. Подаю уривок його листа до синів і дочок, що жили тоді на хуторі, і в листі тому сам він розкаже про свої фізичні й моральні повування:

„Любі мої, кохані діти! Сили мої мене зрадили. Будучи в Харькові, я в остатні 16 день не приймав участі в виставах—думав: одпочину і енергія підніметься. Увесь цей час лічився. Тим часом енергія не піднялась, апетита, як не було, так і нема,—і почавши в Сумах грати, я побачив, що довго так силувать себе я не можу—і от ми рішили з мамою покинуть театр серед сезону.

З цього видко, як мені тяжко, коли я мушу покидать любиме діло в розгарі сезону. Що робить! Тепер виникає питання, де нам жить?

В Києві буде дорого коштувать. А при тому, що я хворий, нам треба добре помешкання, де-б було і повітря, і тепло, і спокій, а все це коштує, та ще коштує. Знову, як я подумаю про ті потреби, які вимагає від мене моя хвороба, бачу, ще це можна мать тільки за дорого, живучи в городі—і сам не знаю, що робить. Нарешті все таки склоняюся до мислі осістися на хуторі, бо коли на хуторі потерять половину того, що мені тут коштує, то, очевидно, життя мое буде не гірше, а навпаки краще ніж тут в переїздах і поневіряннях в такий час, коли в мене бракує здоров'я. Столова і батькова кімната, та ще та, де живуть Юрки, мусять устроїть дитячу колонію і одну семью, а друга може бути в світлиці; нам же треба нашу кімнату, щоб дітлахи в часи мого спочивку були ізолювані, щоб і я був спокійний, і їм було добре. Обрахуйте там на місці, як це зробити, щоб всім нам було добре. Порадьтесь, обміркуйте. Коли це буде неможливо, то ми з мамою до тепла перебудемо в Києві. Час ще є. З божою помічью я надіюся ще до Різдва грати в Сумах. На Різдва поїду в Київ, там не граючи перебуду празники, побачу, як себе буду почувати, і вже після нового року напишу вам конечне мое рішення. А тим часом ви напишіть колегіальне слово, чи буде нам добре жить на хуторі, чи матиму я потрібний для хворого спокій. Прибудування зробить неодмінно треба. При такій будивлі, як я намітив, може жить чотири мешканця, і при тому кожний навіть семейний мешканець буде цілком автономний, коли не з'організує спілки. Ох, який би я був радий, щоби мені діждати цієї будивлі і побачить, як цей величезний улик буде густо від бджілок... та Бог милостив, може й діжду. Думаю, що він не дорожче коштуватиме, як три тисячі. Не зразу їх треба, а потроху. Дерево дадуть в борг. Для майстрів у мене є гроші, а там притече щось з Москви (авторський гонорар), а там і заробить щось можна, треба тільки, щоб я видужав, а поки дім буде будуватись, я щось напишу, а хтось те щось купе,

от і підлоги на весь будинок. Будьте здорові, всі мої любі діти, мої дорогі онуки. Благословляю вас і Бог вас благословить. Люблящий Вас Іван Тобілевич“.

Думаючи подати тільки уривок, я, як бачите, переписала лист увесь од слова до слова. З цього читач собі уявить багато, до чого я ще не торкалась згадками: це родинне життя Тобілевича. Діти—сини і дві дочки—по скінченню наук поженились і, вернувшись з війни, жили всі на хуторі, одні постійно, господарюючи, а другі перебували там часово з сем'ями своїми.

З цього листа видно, як піклувався батько, щоб усім там на хуторі було добре і щоб в будучині кожне з дітей мало там вигідне помешкання і незалежність,—і тим вимріяним уликом, який задумав збудувати, взяв на себе, в останні вже часи свого життя, силу нових клопотів і обов'язків боргових.

Перебувши різдвяні свята у Києві, де в останній раз бачився з своїми приятелями, поїхали ще в Умань, де товариство мало кінчати сезон. Там ще хотів брати участь у виставах, але вже не міг працювати — сил зовсім забракло. Лікарі, що називали його хворобу нервовим катаром шлунку, вимагали, щоб не гаючись їхав у Крим, або за кордон. Запевняли, що сонце Криму і абсолютний спокій вернуть йому знову втрачене здоров'я. Чоловік мій вибрав Крим, як більше доступний що до коштів і не такий чужий, як та заграниця, а особливо Німеччина, до якої він ніколи не почував особливої симпатії. І ми поїхали.

Ось ми знов у Криму, серед розкішної природи Ялти і Оріянди, де ще недавно так одвідували це морське надбережжя спільним гуртом веселих товаришів... Де-ж вона? Чого сами ми і невеселі ходимо по пустинній набережній моря, по самотньому парку? Ходимо, а більш що сидимо на лавочці проти сонечка, бо в одного з нас двох немає сили більше ходити... То їдемо візником у гори, дивимося на водоспад Учансу, на снігову вершину Ай-Петрі, на далекий обрис Чатирдагу—і чомусь ота величя краса природи не радує, як колись, серця, а сумом тяжким і тугою його оповиває. Чорні кипариси, що підіймають високо струнки свої колони, нагадують пам'ятники надмогильні—і весь город Ялта—чомусь на один великий цвинтар схожий. Це вражіння підтримує і море, що покривається тут у цю пору року сірим покривалом туману, і сонце, що мов прозорим серпанком заслонене, і жалібний крик чайок на морському березі, тисячі безнадійно хворих, що снують тут, як тіні з того світа, і свій власний настрій, що скрізь і всюди несе з собою тяжке моральне пригнічення.

Крим не виправдав надій лікарів. Хвороба вже надто була за давнена і занедбана. Весна в Криму була того року дуже холодна, повітря острє, то прийшлося більше в помешканні сидіти, а коли сонце вияснилось і в одну мить розцвілось усе навколо, то в надірваному хворобою тілі не було вже сили на ту красу радіти...

Сидячи отут на сонячній березі, і не почувуючи себе ані трохи краще, почав жалкувати хворий, що не послухавсь поради лікарів і за кордон не поїхав, до знаменитого проф. Боаса—якого радив і друг наш київський Єв. Чикаленко. І постановив, що перебувши літо на хуторі, в-осени за кордон поїде.

Ніколи на себе раніше не звертав уваги, піклуючись про інших, а тепер було вже запізно. Ще намучитися прийшлося, переїжджаючи морем до Одеси, а звідтіля на хутір залізницею.

Побут на хуторі теж не поміг нічого, не вигоїв ані розстроєних нервів, ані тяжкої хвороби, навіть спокою не дав, так бажаного тепер для безнадійного хворого.

На хуторі зібрались тоді всі діти і їх нове подружжя з малими дітьми. Дітей було з дев'ятеро і всяке по-своєму проявляло радість і горе свого існування, скільки у кого було сили і голосу. Чоловік мій любив дітей, а тим більш своїх внуків і рад-би був з ними ані на хвилину не розлучатись, але тяжка недуга примушувала його шукати тиші і спокою... Коли-б описати в подробицях той останній побут на хуторі, де замість бажаного спокою склалась одна велика турбота для хворого чоловіка, то ніхто-б, здається, віри не поняв, як то для інших людей доля до самої смерті буває такою немилосердною... Тихе пристанище на селі, на лоні природи, до якого він так душею летів, показалося для стомленого життям і хворобою місцем усяких прозаїчних щоденних турбот і заколоту, яке несе з собою господарське життя. Хазяйське колесо гуркотило від світання до смеркання, не вважаючи ні на що. Крик і метушня дітей, завивання на ланцюзі собаки, герготання гусей і индиків під вікнами, які цього літа чогось такі були голосисті, що аж у голові лящало, змагання між собою двірської челяди,—це все було собі звичайним хазяйським антуражем для здорового чоловіка, а для людини хворої, знервованої, було чимсь неможливим. І для того, щоб бути далі від того базару, найшов собі місце у садку під одною розложистою яблунею, де цілими днями лежав на ліжку, а тільки на вечір ішов до хати. Селяни, що на смерть дивляться по-філософськи, приходили сюди з ним прощатись і одверто це йому говорили. Приходили баби і дівчата і прощались з ним, як в-останнє. Це теж нерадісно настроювало хворого. Трьохмісячний побут на хуторі не полегшив ані на йоту тяжкого стану хворого. Аж тепер почав жалкувати, що не послухав відразу поради своїх друзів і не поїхав за кордон. Але надія не покидала, що й тепер це не запізно. Негайно, за поміччю брата Петра, що жив у Єлисаветі, були виправлені закордонні паспорти і ми, попрощавшись з хутором і дітьми, 1-го серпня 1907 року поїхали за кордон. Цілий гурт дітей і онуків вийшов з хати, прощаючись з батьком. Всі плакали, бо кожному з них було очевидно, що вже в останній раз у житті його бачать...

Переїжджаючи через Київ, ми на днів пару задержались там для відпочинку. Стараннями Панаса Саксаганського був зроблений консилиум з трьох кращих київських професорів, які посвідчили, що подорож до Берліну вже ані зашкодити, ані допомогти не може, що немає жодної надії, а тільки заперечити хворому, коли він так хоче їхати, це виходить показати йому, що становище його безнадійне, і тим самим отруїти йому його остатні дні... В той час були випадково і всі товариші, які переїжджали з одного місця в друге і зупинились там на один день. Усі вони бували тоді у нас, прощаючись з своїм старим товаришем і вчителем. І не було жодного сумніву, що їх жаль і співчуття для хворого були правдиві, і сльози їх були щирі... Але всі оді сумні проводи, оді явні докази співчуття від цілого гурту своїх і чужих страшенно хвилювали хворого: „Не плачте ви так надо мною, не жалійте мене, а то я вже швидко сам над собою почну плакати“, — сказав мені од'їжджаючи. На другий день ми були у Варшаві і там пересіли на закордонний потяг, який без пересадки мав іти до самого Берліна. „Не дурно цей народ світом править“, сказав мій чоловік, переїхавши границю, коли німецька залізнична бригада змінила польську, а кондуктор грізним, громовим вигуком звелів усім зайняти свої місця. „Ці люди вміють нагнати страху,— хоч не хочеш—то послухаєш“. В Німеччині, кудою ми проїжджали, дивував його приємно порядок і культура.

З вагону вийшов ще сам і йшов по вулиці до недалекого готелю „Москви“, без сторонньої помочи, там зразу зробилось йому гірше. Пройшло

кілька день без лікарської помочи; поки достукались до Боаса—пройшов тиждень. Руські люди, яких було повно в прийомній кімнаті знаменитого лікаря, бачачи тяжкий стан Івана Тобілевича, пропустили його до лікаря першим, без черги. Боас, теж видимо схвильований нещасним виглядом хворого, дав тут-же наказ, щоб його негайно в санаторію було поміщено. І я повезла його туди й сама при ньому там залишилась. Той взірцевий догляд, яким оточують там хворих, багатьох воскресив з недуги, а тут мучили ще чоловіка всіма видами дослідів, і все було надаремне. Скорботні вражіння тих останніх двох тижнів його життя тяжко і неможливо передати словами. Зневірившись у лікарській помочі і зовсім втративши надію, бажав як-найскоріше на Україну повернутись, щоб хоч умерти там, коли жити вже не судилось. Доктор рішуче був проти того, запевняючи, що він помре в дорозі, не доїхавши додому. І тут треба було придумувати всякі причини, щоб заспокоїти хворого, що от-от буде йому краще, і тоді ми зараз-же поїдемо. І так пройшло тяжких скільки днів. Туга за своїм краєм з кожним днем, з кожною хвилиною збільшувалась і не давала йому спокою.

Майже ніколи не оповідав своїх снів, а то раз, прокинувшись серед ночі, оповів мені свій сон. Снилось йому, що протискався через такий натовп народу, якого в житті ніколи не бачив. Були тут і чужі і свої, родичі і знайомі, вороги і друзі—і ще сила якогось чужого люду. „І наштотхали-ж вони мене, мало не задавили“. То бувало часто, що теряв свідомість того, що його оточувало, і бачив перед собою знайомі постаті. На стінах кімнати, на стелі серед різних фресок і малюнків європейського стилю, виступали перед ним постаті селян: „О, це ти, Олексю і Дем'яне? Як широко на вас розвіваються свити і кожухи і шапки на бакир. Певно добре випили і радієте... Тепер ви вже навчилися підпалювать, стрілять із-за вугла і дітей тому-ж учите. Колись, як ми з вами жили, ви цього не вміли... Ви орали, сіяли і чесно заробляли собі шматок хліба... Вас я любив, як братів рідних... Ви бідні були, але були багатші від багачів... а тепер ви багачі, та бідніші від старців...“

Це були остатні звернуті до селян слова.

В хвилинах притомности благав, щоб його, коли тут доведеться вмерти, перевезти на Україну, на хутір. Я дала слово, присягу, і це викликало тільк радости і заспокоєння на лице страдника.

Раз друг його молодости, як на яву біля нього сидів і, обнявши його, широко так сказав: „Не журись, Іван Царевич, все буде гаразд“. Давній друг з Херсона. І він мені про це сказав і був задовольнений, що той так міцно його обняв. Страждання його фізичні були заглушені тільки постійним прикладанням льоду... І вдень і вночі лід і лід, що хоч трохи зменшував біль і гарячку... Напередодні смерті прокинувся з лицем веселим і заявив, що йому легше... вимагав, щоб негайно збиратись у дорозу, що за день, два вирушимо. Увесь день нам обом здавалось, що це можливе... почав, як колись, снувати плани, як ми подалі упорядкуємо своє життя, що робити будемо... Доктор, що обдивляв хворого, звернув мою увагу на дві чорні цяпки на його руді і сказав по-французьки: „Ce grave! c'est très grave“ (дуже серйозне). Я не зрозуміла, що він хотів тим сказати—послі довідалась... Серед розмови і веселого настрою, раптом зробилось з ним погано... мова перервалась на півслові, горлом пішла кров і він, сказавши одно лише слово: „смерть“, упав навznak... Через хвилину все скінчилось... і передо мною було бліде, холодне лице покійника. Слова надто безсилі, щоб виявити весь трагізм подібних моментів... і я залишаю ці страшні подробиці останньої хвилини, що таять у собі якусь грізну, таємничу силу, якусь страшну загадку...

А тут той жах виростав устократ від абсолютної самотності і відсутності близьких людей. Було таке вражіння, що трагізм остатніх його часів життя переважував усі попередні лиха і страждання. Бо вмерти на чужині, далеко від усього, що було дороге серцю, летіти туди душею і не могли вже й звести голови на ложі смерті,—це-ж жах, який морозом усю кров стискає в жилах, і страшно подумати, що той сум і жах був остатнім в житті вражінням.

Все, що я тут написала, це тільки слаба тінь тієї страшної правди, що довелось мені тоді пережити. Багато років після цього сплило, а я не можу про це й досі ні думати, ні говорити спокійно... і оце тепер я перший раз підіймаю цієї сумної правди завісу. Після цього, що сталося, усі слова будуть зайві, будуть лиш холодним, пустим згуком, як стукіт грудок землі на домовину... як пісня похорону на цвинтарі... Але там оставалось ще тоді його тіло, його тлінні останки—і я з ним—якась частина матеріальної, чи духової істоти—не знаю, як назвати... і тому я мушу свою повість до кінця довести. Не дай боже нікому, що мені довелось пережити тоді на чужині. Тут, у своїй стороні, кожне з рідні, з друзів, знайомих, навіть стіни своєї хати, несуть на собі частину того горя, яке мені одній нести довелось... Традиційний чин похорону, всі ці сумні обряди і молитви, умиростворяють душу, а тут була лиш пустка і жах серед дзвінкої тиші величезного шпиталю, глухих коридорів, де кожен згук серед ночі виростає в бурю і кригою стискає серце, де кожна складка завіси, кожна риса на стіні, кожен образ викривляється в пекельні якісь привиди, в дивовижні гримаси і все простягає свої кігті тобі в мозок і душу. Чи оповідати про той жах, коли слуги шпитальні забирали його тіло з кімнати серед ночі і опускали в якийсь підземний льох... Про те, як я йшла за ними і падала на тих сковзьких східдях, до темного, як сажа, льоху, де на чорних лавках нерухомо лежали по-статі... І ані однієї знайомої душі, ні жодної прознаки людського співчуття. Ні, помиляюсь! Київський один лікар, хай здоров буде, що жив тоді там на відпочинку, поміг мені сповістити депешами рідню й порадив, до кого вдатись, щоб одержати потрібні документи для перевозу тіла на Україну.

До труни чоловіка я поклала евангелію—книжку, з якою він не розставався в останні часи своєї хвороби,—і коли сам не міг вже читати, то я йому читала ті його любими псалми.

Формальності вироблення паперів тривали два дні—і як я не збожеволіла там сама—не знаю... Швайцар санаторії, старенький німець, що випровадив мене на залізницю, зауваживши, що зо мною щось не гаразд, купив мені за свої гроші склянку пива і шматок хліба і приніс до вагону, а коли я хотіла вернути йому гроші—не взяв.

В Александровськім я мала добру рахубу з російськими жандармами, які не пропускали через кордон тіла. Ввесь день я там протулялась, прохаючи їх, бо заплатити,—як видимо вони цього хотіли, дати викуп не було вже чим. Та несподівана поміч Українця Трояна визволила мене від біди. Тут знайшовся гурток Українців, що перший вінок поклали на труну письменника, а мене взяли до себе і якась добра дівчина обійшлась зо мною, як сестра рідна, завела до себе в хату, нагодувала і переночувала.

У Варшаві зустрів мене брат покійного, П. Саксаганський,—і тут я вже була певна, що доведемо тіло до мети, бо за його старанням з головного урядового центру було розіслано накази, щоб нігде не задержувати тіла по дорозі. Цілий тиждень я була в дорозі, провожаючи тіло,—на восьмий день прибули на ст. Шостаківку, що стоїть за три верстви від хутора. Тут дожидали вже селяни і родина.

З вокзалу тіло покійного на возі, покритім килимом, великою громадою селян і рідних, перевезено було в церкву сусіднього села Кардашевої і там залишено на ніч,—а на другий день той-же самий кортеж з корогвами, серед величезної юрби селян з усіх сіл, на возі, запряженому парою сірих волів, завітчаних червоними стрічками і каліною, попровадив тіло господаря, через його поле, до хати, де відправлено папахиду, а там лугом понад річку, поза село, на сільський цвинтар, до вічної, тихої пристани.

Поховали його рядом з могилою батька—і той величезний дубовий хрест, що син приготував для батьківської могили, поставлений впісля між двох рідних могил, осіняє раменами одну і другу.

Отак скінчилося життя Івана Тобілевича, отак закінчилась його праця, його діяльність. Обірвалась сумною, недокінченою пісчею... чи доспіває її хто веселіше з щасливіших на Україні?

Прочитавши все, що я написала тут, я чую, що протягом усієї повісти бренть одна якась скорботна, жалібна нотка. Це не зовсім справедливо. В натурі Тобілевича, в його відносинах до людей цієї нотки не було. Тільки в надзвичайних подіях та ще в листах до рідних він іноді признавався, що йому тяжко, а в щоденному житті це був надзвичайно урівноважений і веселий товариш. По життєвих колючках ступав рішуче і сміливо, як по трояндах, не жалючись нікому. Малося таке враження, що не ми всі, що оточували його, підтримували в ньому бадьорість духа, а він піддержував усіх нас великим засобом віри в будучину, великим засобом веселости і гумору, йому властивим. І через те нам усім його близьким так сумно і тяжко без нього живеться. Що-ж до його гумору і сатири, то вони були відомі в трупі і поза нею. Бо його гнівна сатира ранила, як меч, весела-ж і добродушна розвеселяла людей до сліз.

Що маю додати ще по скінчанню моєї повісти? А те, що вже ось на третій десяток літ повертає, як помер Іван Тобілевич, увесь громадський і державний устрій догори дном перевернувся і те, що було недоступним навіть у думці, зробилось очевидною можливістю,—а ще й досі не здійснилась одна велика мрія Тобілевича—завести театр на селі. А тимчасом варт-би було звернути увагу громадянства на це питання, і пам'ятаючи слова Тобілевича, що тільки добром сіється добро, слід було-б познайомити село з творами кращих письменників, такими зрозумілими і рідними їм по духу. Скажу ще, що серед селян, які мали з Тобілевичем особисті стосунки, пам'ять про нього не розпливається, не затьмарюється в завірюсі остатніх подій, а кристалізується в душах їх у якийсь суцільний, потужний образ, виростає в незабутню, визначну постать, якій фантазія народу присвоює все добре, величне і справедливе.

Критика, звідомлення, обговорення.

А. И. Яцимирскій, *Бібліографическій обзор апокрифовъ въ южнославянскои и русскои письменности (Списки памятниковъ)*. Выпускъ I. Апокрифы ветхозавѣтныя. Изданіе Отдѣленія Русскаго языка и слов. Рос. Акад. Наукъ, Петроградъ, 1921, ст. VIII + 273, 4°.

Праця задумана давно і почата друком теж мабуть давно—судячи з прегарного паперу і друку. Автор поясняє, що він почав її підчас своїх командировок в бібліотеки Росії та заграничні в рр. 1908—1913, і мав замір списати всі рукописні тексти і стародруки „апокрифічної та легендарної письменности у Слов'ян полудневих і східніх“, дати аналіз сих текстів та їх фольклорних відгомнів, видати тексти в систематичних корпусах і нарешті—дати „синтез усього, що знав або міг знати старий книжник в сфері легенди й апокрифу від сотворення світу і до Страшного Суду“. Такого роду описові й аналітичні замітки про тексти полуднево-слов'янського походження, з котрими він стрічався підчас сих своїх праць по різних бібліотеках, він друкував в рр. 1909—1913 в „Извѣстіяхъ Отд. Рус. яз.“ Рос. Академії, а 1915 р. випустив їх окремою відбиткою п. з. „Апокрифы и Легенды. Къ исторіи апокрифовъ, легендъ и южныхъ молитвъ въ южнославянскои письменности. Выпускъ I“, Петроградъ, 1915, ст. VI + 404. Потім приступив до систематичного каталогу текстів, але встиг випустити тільки отсей перший том, що містить в собі систематичний каталог старозавітних текстів полуднево-слов'янського і східньо-слов'янського походження, а продовження його зістається під знаком запитання: автор помер, і не знати, чи лишилося що з того в його рукописах.

Як видно вже з вищесказаного, заголовок книги не зовсім відповідає змістові—се каталог текстів, а не бібліографія, і не апокрифів тільки, а апокрифічного і легендарного матеріалу. Чому автор не дав такого ширшого заголовку, включаючи і легенду (так, як український корпус, зроблений Франком, носить заголовок „Апокрифи і легенди“),—зісталось непоясненим. Чи тому, що автор не ставив своїм завданням вичерпати доволі необмежану сферу легенди, чи з інших мотивів,—не знати. Бібліографії-ж апокрифів (апокрифічних тем) він, видко, і не ставив собі завданням дати: наводить тільки літературу поодиноких текстів, при кожному тексті окремо.

Далі, праця складається властиво з двох частин: перша (с. 1—75) присвячена індексам „книг ложных“—всіх взагалі, включаючи книги чародійні, замовлення і под., і в окремій синоптичній таблиці дає перегляд апокрифічних книг, що в них містяться. Друга, більша частина (с. 76—273) дає каталог текстів до поодиноких тем: звичайно дається коротка замітка про дану тему, потім її, так-би сказати—нормальний вигляд (заголовок, початкові і кінцеві слова), і далі вичисляються списки повні, частинні і витяги.

Корисність праці зменшується тим, що автор, як бачимо, виключив з неї тексти західньо-слов'янського походження (для українського дослідника се особливо неприємно) і не дає (а властиво—дає тільки місцями і не-систематично) вказівки про відносини полуднево і східньо-слов'янських текстів до легендарної традиції загально-християнської, юдаїстичної і магометанської.

М. Грушевський.

Pierwsze sekty religijne w Polsce, napisał Kazimierz Dobrowolski, 1925 (Reformacja w Polsce, rocznik 1924, № 11—12, ст. 160—202).

В світогляді наших мас важно вилучити наверствовання впливів офіційної церкви і різних не-церковних ідеологій. При великій бідності наших історичних і літературних джерел для часів перед першим відродженням 1580—1600 рр. чималого значіння набувають звістки з найближчих країв: польських, угорських, румунських, чесько-словацьких, які дозволяють нам орієнтуватися в тих течіях, які розвивалися в сусідстві й могли захоплювати також нашу людність. Студія краківського дослідника старанно збирає дрібні й розпорошені відомості, котрі він звязує з бичівниками 1260 і 1349 рр., з вальденсами, бегінками й бегардами та братами свобідного духу. Вони ілюструють той ґрунт, на яким розвинулося в Польщі гуситство, втягнувши до себе—як це підчеркує автор що до вальденсів (с. 188)—сі раніші сектантські рухи, і дають небезінтересні аналогії й паралелі до містичних против-церковних і против-державних течій в наших краях в XIV—XV вв.

Небезінтересний загальний висновок автора, підданий семи студіями: „Представлені тут релігійні рухи, здається, не відіграли поза Шлезьком важнішої ролі, бо головню захоплювали напильовий німецький елемент. Польська людність, коли й піддавалась їм, то тільки в незначних розмірах. Гуситство було першою релігійною течією, що сильніш струснуло її. В кождім разі в порівнянню з західньо-європейськими народами наша середньовічна суспільність виявила значну стриманість в перейманню і творенню сектарських течій. Певно, се можна толкувати її культурною молодшістю. Але се була не одинока причина. Глибокі причини, безсумнівно, залягали в психічній укладі самої суспільности. В її середньовічній релігійній життї тяжко знайти творчі, оригінальні елементи. Вона йшла утертими, раз прийнятими шляхами. Навіть в сфері культів святих, особливо їх народніх атрибутів, се-то в сфері, де майже всі християнські громадянства середньовічної Європи натворили багато свійських вірувань, в Польщі стрічаємося виключно з явищами рецесії. З сим консерватизмом в підтримуванню раз прийнятих вірувань була сполучена ще инша важна прикмета. Наш нарід не визначався середньовічним потягом до теологічної спекуляції і сильнішою мрійністю в релігійних почуттях“ (с. 202).

Се може й так. Але, щоб се констатувати, все таки треба-б більше потрудитися коло збирання й розроблення народньої релігії польських мас, а в Польщі для сього робилось небагато. М. Грушевський.

Alojzy Wanczura, *Szkolnictwo w starej Rusi. Z przedmową prof. d-ra Aleks. Brücknera*. Lwów—Warszawa, Kraków, 1923, VI—IX, 1—240.

Військова доля закинула автора цієї книги з лав австрійської армії в Казань і на ньому справдилася приповідка: „не мав-би долі, якби не спіткала неволя“. А. Ванчура в Казані, в місті з багатими університетською та академічною бібліотеками, міг працювати далі над початою ним ще до війни історією школи в старовинній Русі, з якої він ще тоді надрукував оден чи два нариси. Певна річ, у себе на батьківщині він не зміг-би знайти такої сили друкованої літератури, яку дала йому Казань. До того він ще використав багато рукописів із збірки університетської, а ще більше з збірки академічної, де переховується славна соловецька колекція манускриптів. Пильне студювання їх мало наслідком не тільки те, що на багатьох сторінках своєї книги, особливо в останніх розділах, А. Ванчура часто посилається на ці рукописи, але й справді допомогло освітити деякі сторони тої теми, що її собі намітив автор.

Правда, багато з тих пам'яток, що їх цитує автор з рукописів, уже надруковані й не дають нічого нового, але все-ж таки той факт, що він ознайомився з ними, виявляє його цікавість до них і наукову сумлінність разом із пильним студіюванням друкованої літератури. Правда й те, що авторові залишилися невідомими ще багатші колекції рукописів у столичних збірках, — він зробив лише кілька спроб ознайомитися з ними.

Змістом своїм книга А. Ванчури ділиться на дві передмови (проф. Брікнера й від автора) і шість розділів: 1) Хронологічний огляд найголовнішої літератури питання, 2) Татищев і історична правда, 3) Початок і шляхи освіти в старовинній Русі, 4) Староруська шкільна система, 5) Домашня педагогіка та дидактика, 6) Характер і обсяг староруських наукових розумінь.

Автор взявся за тему з мотивів як негативного характеру, так і позитивного. Йому здавалося, що питання це не розроблене в літературі; польські вчені його уникали, російські так само мало присвятили уваги цій царині: одні не вміли, другі не хотіли, а третім було заборонено. Ясного, точного й незаперечного уявлення про історію та характер шкільної освіти в старій Русі не було, а проте це питання цікаве й само по собі й у відношенні до польської історії: дуже важно знати, що являла собою староруська школа в момент переходу західньо-руських земель під зверхність Польщі, що вносила вона в культуру тої Польщі перше, ніж підпасти самій під польські культурні впливи.

Але Ванчура досліджує руську школу на всьому обширі Росії, без поділу її на території з певними етнографічними ознаками, і на протязі X—XV вв. На його думку, школа ця до того не знала еволюції, що паралелі й аналогії ріжним сторонам її життя можна знаходити і в пізніших століттях, і автор багато бере їх з пам'яток XVI—XIX вв.

Яко результат праці автора, ми маємо розвідку, що „рішуче відрізняється від усіх досі опублікованих думок про цей предмет“, як він сам признається (VIII).

В чому-ж оригінальність думок А. Ванчури? Насамперед що до Татищева. Хоч доводи акад. Голубинського, здавалося-б, остаточно захитали віру в правдивість „свідощтва“ його звіту про староруські школи, поки що далеко не всі вчені погодилися з Голубинським. Ванчура збільшує їх число: він категорично визнає свідчення Татищева пустими фразами, безпідставними згодами, тенденційними вигадками, „апокрифами“. Але він, по-перше, старається їх пояснити психологією Татищева та сучасними йому поглядами на історію та її завдання; по-друге, він зазначає долю співробітництва у вигадках Татищева що до староруської освіти, як його самого, так і його приятелів-критиків (архієпископа Амвросія Юшкевича); і по-третє—визнає за теорією Татищева деяке позитивне значіння: вона була чимсь подібним до робочої гіпотези, що стала вихідною точкою й викликала цілу літературу розвідок про староруську освіту незалежно від того, чи свідомо прагнув цього Татищев. Позитивні погляди на появу й розвиток на Русі шкільної освіти у самого А. Ванчури скристалізувалися в такому вигляді:

1) Перші школи з'явилися на Русі рівночасно з християнством в часи Володимира, не раніше. Коли-ж і до того часу були люди письменні, то це були одиниці, що навчилися читати й писати в Греції чи Скандинавії.

2) Перша літописна звістка про те, як кн. Володимир почав ставити церкви по містах і людей приводити до хреста, — „послав нача поимати у нарочитое чади—дети і дияти нача на учение книжное“ — є свідощтво про встановлення не світської школи, а церковної, що комплектувалася з дітей нижчої верстви суспільства. Точніше зазначає контингент учнів піз-

ніша літописна звістка про те, що Ярослав притяг в Новгороді до навчання книг „300 дітей старост і попов“: це діти духівництва і церковних старост або нижчого причту.

3) Руська школа часів Володимира і Ярослава була не державною, не народною, а церковною, і призначенням її було підготовляти кандидатів на священників. Теорію Голубинського та Грушевського про заведення Володимиром світської грецької освіти для дітей вищих верств суспільства треба поховати, бо вона немає твердих даних, мусить упасти і та думка, що Володимир був апостолом грецької культури,—він був лише апостолом східної віри.

4) Роздання дітей („сим же роздаяном на учение книгам“) означає розподіл їх поміж болгарськими священниками, що були запрошені з Болгарії, в їх приватні безплатні школи, до того вони жили там, як в інтернатах, а не приходили до них для навчання.

5) Незабаром по Ярославі і у всякому випадку в XI ст. руська школа, залишаючися далі церковною через свої завдання і почасти через учительський персонал, перетворилася на школу приватну, яку тримали окремі представники духівництва або окремі від причту „мастери“, світські учителі, що обернули навчання на промисел, на ремесло. Державна ініціатива й контроль ієрархії припинилися аж до невдатних спроб архієпископа Геннадія Новгородського й Стоглавого Собору.

6) Власне кажучи, шкіл, у власному розумінні цього слова, на Русі й не було, і сама назва школи (установи, де учать) з'явилася лише наприкінці XV ст. До того часу замість шкіл вживалося „учение книжное“, „наука книжная“—навчання читати книги, й саме церковні, богослужбові. І метод навчання був практичний—кандидати священства вчилися у священників в церквах і у них вдома, а також у майстрів правити службу богу й вчилися грамоти, письма в розумінні читати церковні книги.

7) Такі школи існували лише в містах (по селах їх не було) пересічно по дві школи в кожному місті; в кожній школі вчилося пересічно 5 чоловіка. В монастирях шкіл не було.

8) Шкільна програма складалася власне з двох предметів: навчити читати книги й співати. Писати в староруських школах не вчили, хоч „майстри“ книжного читання й могли вчити цього. Вчити писати—був фах інших майстрів-ремесників. І в цьому саме староруська школа відрізняється від західно-європейської. Письма не вчили й домашні вчителі, навіть в княжих родинах, або вчили там через деякий час після того, як навчили читати книги.

Такі погляди А. Ванчури. На їх обґрунтування він зібрав великий матеріал із літератур російської, польської та західно-європейських, де він шукав аналогії для тих чи інших фактів з історії руської школи, і цей матеріал він із замишуванням обробив. Хоч автор Поляк і йому не чужі польські погляди на ті чи інші явища, все-ж таки вартий уваги той факт, що за історію руської школи взявся польський вчений, по багатьох роках, на протязі яких польські вчені не брали ніякої участі в розробленні російської історії (про це проф. Брікнер). Ще більш заслуговує визнання велике зацікавлення Ванчури всіма сторонами життя старовинної руської школи. Правда, він не високої думки і про неї, і про її учителів, і про загальний рівень наукової мисли руського суспільства, зокрема духівництва. Але він об'єктивно розцінює факти й вияснює їх причини. Навіть більше. Він визнає історичну заслугу і за такою убогою, нужденною школою, що одну лише він вгледів у Росії на протязі XI—XV вв. „Серед найтяжчих історичних умов, в народі, що наскрізь був просякнутий ще

поганським, ворожим книжній освіті, світоглядом, позбавлена оборони держави й матеріальної допомоги, чужа всякому визнанню суспільства і хоч якогось джерела (źródła), яке могло-б відсвіжити її притхлу атмосферу, залишена сама собі, своїй добрій чи злій долі, відрізана від нових поглядів і животворчих впливів і з заходу, ще й досі недооцінена, дзяківська школа виконала на ділі культурну місію найпершої ваги: вона зберегла в своїх перестарілих формах ту іскру освітнього вогню (znicza oświatowego), яка зберегла Русь від того, щоб її поглинула темнота умового варварства, від повороту на становище народів доісторичних. Та іскра, коли її було роздмухано потім в більш сприятливих умовах, розжевілася спочатку в землях польсько-руських, а потім у Московській Русі,—в полум'я народньої освіти..., що його вже було неможливо загасити. Ця школа... стала вихідною точкою для організації й реорганізації шкільної освіти для Стоглавого Собору, для шкіл братських, для Петра Великого й Єкатерини Великої. Вона назавше залишиться тою альфою, з якої завше повинен починати свої студії кожний історик християнсько-слов'янської культури руської“ (129—130).

Але не зважаючи на всі свої позитивні сторони, дисертація А. Ванчури має й хиби,—як зв'язані з основним поглядом його на суть староруської школи, так і побічні.

Склавши собі таке уявлення, що староруська школа на всьому протязі її існування була церковною через свої завдання, а також через контингент своїх учителів та вихованців, де переважали духовні, автор до цього свого переконання пристосовує в літературному розумінні цього слова ті історичні свідчення, що йому суперечать. Звідси „нарочитая чада“ всупереч історичному вживанню й розумінню цього виразу (див. напр. в Верховному уставі Ярослава) він перетворює в зазначення нижчої верстви суспільства. Він такий певний того, що не може помилятися, що з часів наших розмов у Казані з приводу цього питання не спробував навіть хоч-би етимологічно оборонити свій погляд. Звідси походить зроблена ним, на взірць Татищева, вставка в літописне свідчення про новгородську школу: „собра от церковних старост и попових детей 300 учить книгам“. Він забув, що розуміння і термін „церковні старости“ восходять початком своїм лише з XVII ст. В часи літописця „староста“ був лише старшим старшиною і з церквою, а тим більше з причтом церковним нічого спільного не мав.

Але коли, таким чином, школи Володимира та Ярослава становим походженням своїх учнів не указували на їх церковне чи духовне призначення, то що-ж тоді заваджає визнати їх школами з загальною освітою, світськими? Певна річ, в них учили слов'янської грамоти й підручниками в них були богослужбові книги, але керівниками в них були грецькі вчителі (хоч-би й духовного стану) і вони знайомили учнів і з тими науками, які в Греції входили в програм середньої та вищої освіти. Авторіві відомі ймення М. Іларіона, Кирила Туровського, згадує він і анонімного автора слова о Пялку Ігореві, але ці ймення та факти йому нічого не промовляють: „Це тільки винятки, хоч і дуже видатні“, каже він (с. 131), не пробуючи навіть пояснити, як могли вирости такі винятки на ґрунті, зле обробленому одною слов'янською письменністю.

Не думає автор роздумачити і відоме місце з Послання до Фоми Климентя Смолятича: „а слышиши ты у мене мужи, имже есмь самовидець, иже может един реши алфу, не реку на сто, или двесте, или триста или четьреста, а виту також“. Мова йде про знавців грецької мови, що знали 300—400 слів на кожну літеру грецького алфавиту,—безперечний доказ, що в XII ст. вчилися цієї мови не тільки практично, шляхом без-

посередніх зносин з численними Греками, що жили в Росії. Можливо, це не було шкільне навчання в нашому розумінні цього слова, але у всякому разі книжне—з абетками, граматиками, навіть словниками грецькими. І коли в такого учителя було навіть 2—3 учні, то чим-же це не школа. І в так званих руських школах у Ванчурі 5 учнів не мінімальна цифра, а середня.

А як це так, то, виходить, в старій Русі і в ті темні століття тліла іскра правдивого наукового знання, опріч професійної виучки й „натаскування“ на духовні посади. Але навіть одна слов'янська письменність могла обслуговувати (й, певна річ, обслуговувала) не одні лише церковні інтереси й потреби. Сам автор дає зрозуміти, що церковна школа вислизнула з рук духівництва і що за ремесло навчання читати книги влялися світські особи, „майстри“, за-для грошей. Та й письменність була потрібна не тільки кандидатам священства, а й гостям („торговим людям“), і княжеським урядовцям, і просто собі охочим до науки людям. У кого-ж вони всі опинилися? У тих-же „майстрів“ книжної науки, чи світського чи духовного походження. Чи вчилися лише слов'янської мови? Певна річ, ні. Існувала тоді й руська мова, що дуже відокремлювалася від церковно-слов'янської.

Сам того не помічаючи, А. Ванчура дає добру зброю проти себе. Він наводить *in extenso* лист брацлавського каштеляна Василя Загоровського до своєї тітки з інструкцією що до навчання його дітей (сам Загоровський був у полоні в Криму). Лист цей з 1577 р., ще до появи братських шкіл, отже, відбиває в собі живу руську дійсність тих часів і попередніх століть. Для початкової науки своїх дітей Загоровський рекомендує взяти дяка добре вченого й добродесного, або того Дмитрія дяка, що вже служив у домі каштеляна. Відбуватися наука повинна була чи то в домі, чи в церкві св. Іллі у Володимирі, вчити треба було з св. письма, але так, щоб ця наука принесла хвалу богові, королеві й державі, суспільству й вітчизні... (с. 196). Коли наука повинна була виробити з дітей добрих громадян, то зрозуміло, що вона не могла складатися із знання з одної слов'янської грамоти,—тут-же в листі її названо названням руської науки. А потім ніяк не можна думати, що програм, який має на думці, але не описує докладно каштелян, характеристичний лише для вищої, аристократичної верстви, як це розуміє Ванчура: коли навчання могло відбуватися в церкві, то очевидно не на самоті з дітьми каштеляна, а в компанії з дітьми міщан, які також не готовилися до духовного стану.

Тому, що попові важно було вміти лише читати книги, написані церковно-слов'янською мовою, то—робить Ванчура ще один хибний висновок—у нашій церковній школі писати не вчили. Він не знайшов прямої вказівки на те, що ті, які вчили читати, вчили тут-же так само й писати, хоч писати вміли й могли навчити (як дяк Олексій Павлов, про якого Ванчура згадує), і уперто обороняє свій тезис всупереч практиці навчання писанню й читанню заразом, яка існувала всюди й завжди, і всупереч конечній потребі для вчителя читання, за браком абеток, самому робити її на очах учнів. І вміння писати було в старій Русі коли й не таке розповсюджене, як уміння читати, але все-ж таки в значній мірі: про це свідчить величезна сила книг та актів, що заховалися до наших часів і що складають, певна річ, лише малу частину всього, що було написано в ті століття.

А коли припустити неймовірну річ, що писати вчили ті-ж самі майстри, але інших дітей (яких не вчили читати), то буде паралельний першому ряд домашніх дяків, але все-ж таки шкіл, що мають таке-ж саме право, як школи книжного читання, на увагу дослідника.

Крім не вповні вірного вихідного пункту авторові шкодить і його метод. Він строгий реаліст, що бажає базуватися лише на фактах, на незаперечних історичних свідоцтвах. Тому він гудить у своїх попередників здогади, припущення, гіпотези, коли нема твердих історичних даних. Але сам—допускається їх.

Крім указаних уже прикладів можна ще зазначити твердження, що першими нашими шкільними вчителями були болгарські священники, що вони безплатно вчили й удержували учнів на кошті церкви, що школи були лише в містах, але по містах їх було по дві, отже в кожний даний момент на Русі було коло 200 шкіл і коло 1000 учнів.

Не треба було-б після цього так суворо ставитися до інших авторів, що також висловлювали такі-ж припущення, як свої особисті думки, що науці не шкодили, а могли бути робочими гіпотезами. Особливо суворо поставився він до автора „Історії України-Руси“. Книга А. Ванчури написана взагалі об'єктивно й спокійно, хоч живо, а часом із легкою іронією. Але на сторінках, що відносяться до проф. М. Грушевського (с. 28—36), він губить звичайний достойний тон і переходить на полемічний, недобрый і тому вже несправедливий тон, а до того й мова стає уїдливою та лайливою. Не розумієш, що тут—чи особисті рахунки, чи принципіальна незгода, чи національна ворожнеча? Шкода дуже, що тон, який взяв А. Ванчура відносно акад. Грушевського, не дозволить цьому вченому підняти рукавицю, яку кинув йому А. Ванчура, що А. Ванчура, висловлюючися його-ж словами—„заплямив свою книгу болотом полемічної пристрасти“ (с. 33).

Можливо в розпалі її Ванчура допустився одного забавного lapsus calami, написавши про настоятеля виленського Духова монастиря Амвросія Юшкевича, що він „славився енергійною переслідування католиків“ (с. 48). Мабуть автор хотів сказати: енергійною обороною прав православних від зазіхань на них католиків, бо інакше тяжко було-б зрозуміти, як терпіли таку особу в ультра-католичній Польщі, ще й до того в першій половині XVIII ст.

Ще кілька слів про покажчик географічних назв та прізвищ різних осіб. Він також відзначається оригінальністю: в його шпальти він помістив лише ймення, що зустрічаються в тексті, цілком поминувши примітки. Коли взяти на увагу велику кількість прізвищ авторів у критичній розвідці Ванчури, що використав величезну літературу, і зміркувати, що в текст могло попасти дуже небагато з них, то легко зрозуміти, як такий покажчик утруднює всякі справки і позбавляє вартости і себе і книгу. Автор цих рядків, що писав дещо з історії старої руської школи, попав у текст книги, судячи з покажчика, лише три рази, а тимчасом в примітках він зустрічається ще на 14-ти сторінках. Акад. А. І. Соболевський, що його не раз цитовано в примітках, зовсім не сподобився покласти в покажчик.

Потерпіли не тільки автори, але й історичні діячі, що їх згадує Ванчура. Смоленський каштелян Ів. Мелешко, за покажчиком, згадується на ст. 128-ій лише, а тимчасом на ст. 33-ій йому присвячена велика, на півсторінки, примітка.

Можна з певністю сказати, що такий покажчик до нічого. Ну, а книга заслуговує повної уваги.

К. Харлампович.

Михайло Грушевський, *Історія української літератури. Т. IV, Устна творчість пізніх князів і переходових віків XIII—XVII*. Всеукраїнська Академія Наук. Державне Видавництво України. 1925 р., стор. 666 + 14 ст. покажчика. Ціна 6 кар.

Перед нами нова робота М. С. Грушевського. Коли взагалі істориків

письменства треба добре знати економічне, політичне і культурне життя того народу, що його письменство він заходиться розглядати, то в даному разі ми бачимо рідке явище—поєднання в одній особі і великого знавця історії і в той-же час працьовника на ниві історії українського письменства. Це надає працям М. С. Грушевського з історії письменства того живого нерву, якого звичайно бракує в багатьох історіях літератури, що подають або сухий реєстр літературних пам'яток, або розглядають їх тільки з суто літературного боку, не звязуючи з економічним життям. В працях М. С. Грушевського завжди є той соціологічний підхід, який тільки і являється єдиним можливим методом, щоб правдиво висвітлити літературні явища.

Друга риса, що виділяє праці М. С. Грушевського, навіть загального характеру, з історії письменства, це завше яка-небудь нова думка, що давно відомі факти освітлює з іншого, нового боку. Правда, працьовник над історією письменства не може робити самостійних дослідів і тому подавати багато своїх яких-небудь думок—він завше залежить від праць своїх попередників, але й тут людина з самостійною думкою, не компілятор, а дослідник, виявить себе і то там, то в іншому місці скаже щось своє, оригінальне. І в праці М. С. Грушевського ми бачимо досить таких оригінальних думок. Не наводячи багатьох прикладів таких свіжих думок, бо довелось-би заповнити багато сторінок, ми зупинимось тільки на головніших.

До них належить перш за все твердження М. С. Грушевського про те, що в основі героїчного епосу і епосу релігійного, захованого у Великокоросів, мусить залягати стара полуднева київська творчість, яким-би пізнішим змінам вона потім на підпадала. Правда, що до першого твердження—про українське походження героїчного епосу, то воно вже півстоліття тому в науці було ясно поставлене, але, на жаль, ні у нас, ні у Великокоросів майже нічого не зроблено, щоб остаточно висвітлити це питання, а головне, щоб реконструювати т. з. великоруський епос в тій формі, в якій він зародився і жив колись на Україні. Крім того, талановиті, хоч не зовсім обґрунтовані праці В. Мілера та його школи неначе зовсім відкидали про це всяку думку. Що-ж до епосу релігійного, то тут про його полудневе походження навіть не ставилось і питання, а тимчасом нема ніякого сумніву, що в основі його також лежить традиція київська.

Обґрунтуванню цих питань і присвячено працю М. С. Грушевського.

Користуючись соціологічним методом, автор дуже влучно показує, як за часів пізніх княжих і переходових століть (XIII—XVII) в соціально-економічному і політичному житті українському були обставини, що сприяли захороненню старої дружинної традиції—в цьому були зацікавлені всі культурні верстви, в тому числі і духовенство, щоб зберегти свої старі привілеї на руїнах нового життя. Посилаючись на своїх попередників, що славу їхню оспівано в героїчних піснях, ці верстви всякими способами повинні були підтримувати і саму стару дружинну поезію, і коли стара княжо-боярська держава впала, то з нею не повинна була загинути і стара дружинна поезія, як і інші соціальні та культурні явища.

І намалювавши яскраво те соціальне тло, яке утворилось на Україні, коли впала Київська держава, М. С. Грушевський стежить за тим, які теми, ідеї й мотиви займали українську людність протягом XIII—XVII вв., закидаючи тим ту велику прогалину, що досі була в історії нашого письменства цих віків, бо від них ми маємо дуже мало письменних пам'яток. І з цього огляду, що його робить М. С. Грушевський, ми можемо бачити,

як багато тем, ідей і мотивів сучасного так званого великоруського епосу без ніякого сумніву утворилось на Україні, як вони довго тут жили і як потім ці мотиви старого епосу прикладались і до нових героїчних тем, напр., до Палія (76—77), Довбуша (79—80), Коновченка (265) і т. д. Після аналізу, що його проробив М. С. Грушевський, тут уже над цим питанням треба поставити крапку, і повинні зникнути всякі сумніви, що раніше були навіть у найбільш обережного дослідника, який після праці В. Мілера про новгородське походження героїчного епосу, обробляючи перше видання свого першого тому історії України, не наважився вжити білінної традиції для історичних реконструкцій (27). Тільки тут виникає одне непорозуміння: з заголовку автора: „Усна творчість пізніх княжих і перехідних віків XIII—XVII“ читач неначе може зробити висновок, що вся ця творчість виникла саме за цих часів — тоді як багато тем і мотивів без ніякого сумніву належить раннім дружинно-княжим часам: безперечно, всі мотиви, зв'язані з Вольгою (Олегом), Володимиром, та й інші виникли раніше, ще за часів самого розквіту Київської держави, і розглядати їх найкраще поруч з письмовними пам'ятками літератури Київської доби — поруч з українськими літописами, де ми бачимо багато паралелів нашим білинам. Безперечно, є й такі біліни, які утворились пізніше (про напад татар, зруйнування Києва, Калецьке побоїще і т. д.) і змішалися з ранішими. Це добре розуміє і сам дослідник і зазначає не раз в своїй праці, напр., на стор. 289 і інших, але самий заголовок може викликати деяку неясність у звичайного читача.

Зазначивши ті героїчні мотиви, що виникли й утворились на Україні, М. С. Грушевський далі подає докладний огляд і тих релігійно-моральних тем, що теж повстали на півдні і тепер теж мають значне поширення на Україні.

Роблячи реконструкцію нашого старого героїчного і легендарного епосу, М. С. Грушевський в цьому томі своєї праці не торкається питань словесної їхньої форми, відкладаючи це до одного з дальших томів (8), але побіжно іноді кидає про це теж цікаві й правдиві думки. Так, він не погоджується з думкою Ф. Колесси що до первісної форми т. зв. білін. Ф. Колесса бачить в сучасній примітивній ритмічній структурі білін ту первісну форму, яку колись мав героїчний епос на Україні. Але, без ніякого сумніву, ця упрощена форма є явище пізніше. Нерівномірність і змінний склад голосинь і заклять, також форма Слова о полку Ігореву, фрагмент про Отрока, похвала Романові, ритмовані частини Галицького літопису дають підставу гадати, що старий героїчний склад був ближчий до змінного ритму дум, ніж до білін. Так і тепер збирачі дум мали нагоду помічати, як сами сказателі упрощають і улегшують форму дум, коли почувують себе втомленими. А дослід, що його проробив М. С. Грушевський, наочно показує, як це упрощення провадилось в білинах і що до змісту: видно незвичайне упрощення оповідання, зведення його до повної схематичності, перевагу стереотипних загальних місць, що мандрують з біліни до біліни, затираючи індивідуальність героїв і подій.

Все це робить працю М. С. Грушевського цінним вкладом в нашу наукову літературу. Автор, скористувавшись всіма видатнішими попередніми працями про біліну і релігійно-моральну народню творчість¹⁾, подав новий

¹⁾ До якої міри М. С. Грушевський використав всю головнішу літературу про біліни, можна бачити хоч-би порівнюючи його працю з новішою працею проф. Скафтімова „Поэтика и генезис былин“, Москва—Саратов, 1924 р., де, напр., в огляді новіших праць про біліни (після відомого огляду А. Лободи 1904 р.) пропущено таку видатну працю, як книжка данського славіста Ст. Рожедького, Варязькі елементи в руській героїчній поезії, Копенгаген, 1914 р.

широкий її огляд, місцями тонко і обережно розбираючись в тих проти-річчях, що ще досі живуть в науковій літературі. Що ще надає праці М. С. Грушевського великого значіння, це те, що тут, в цій праці вчений дослідник зумів підійти і до звичайного читача і поруч з науковим ви-кладом зумів оволодіти і популярним методом, що його книжка являється приступна і звичайному читачеві, яку він з великим зацікавленням про-читає.

М. Марковський.

Проф. Хв. Тітов. Стара вища освіта в Київській Україні XVI—поч. XIX в. (з 180 малюнками). Київ, 1924.

Року 1915 минули три віки існування Київської Духовної Академії. Рада Академії завчасу доручила своїм членам, професорам С. Т. Голубеву, М. І. Петрову та Хв. І. Тітову, що й раніше переводили розсліди в історії Академії, зібрати та опрацювати матеріали для її історії. Ре-зультатом їх дослідів, нових та раніших, була низка творів та збірок до-кументів, які стосуються до історії Академії¹⁾. Нарешті, на самий юві-лей проф. Тітов склав „Историческую записку“. Книгу цю було здано до друкарні К. П. Лаври, але через те, що настали тривожні події, її не було закінчено, й у світ вона не вийшла. Надруковано було тільки 27 ар-кушів, в яких твір уривається на незакінченому 6-му розділі. Дальшого тексту, хоч-би в рукопису, не збереглося. Всеукраїнська Академія Наук, одержавши в своє розпорядження друкарню К. П. Лаври, знайшла мож-ливим випустити цю книгу в тому-ж вигляді, в якому вона збереглася, дано їй тільки інший заголовок та викреслено автору передмову й заведено замість неї „Передне слово від Української Академії Наук“ (сама книга друкована російською мовою).

Книга проф. Тітова, як сказано вище—ювілейне видання і це не мо-гло не відбитися на її змісті. Сам проф. Тітов, говорячи про врочисті приві-тання та інші витвори старої академічної музи, з жалем зауважує, що вони відзначались „панегіризмом та сервілізмом“ (стор. 282). Цей докір, мож-ливо в пом'якшеній формі, можна кинути й даному творові академічної літератури. Ми не будемо зупинятись на цій особливості книги, але вона в усякім разі дає цінний матеріал для історії вищої освіти на Україні.

Загальну уяву про зміст книги може дати авторська передмова (яку викреслено в цьому виданні). Проф. Тітов зазначає у ній три головні пе-ріоди в історії Академії: 1) братська школа (1615—1632), 2) колегія (1632—1701) та 3) академія (XVIII—XIX вв.). Останній період можна теж розбити: з р. 1701 до 60-х років XVIII в. Академія мала характер всесословної загально-освітньої установи—університету; з 60-х років до 1819 переводиться спроба переформувати Академію з метою пристосу-вання до типу загальної шкільної освіти в Росії; р. 1819 Академію пе-ретворено на спеціально духовну школу, в організації якої не раз пере-водилося зміни, яко наслідок нових статутів. Тому усю книгу поділено на дев'ять розділів: 1) вступний—стан освіти на південно-західній Русі до заснування братської школи; 2) історія школи, а потім академії 1615—1632; 3) 1632—1701; 4) 1701—60 роки; 5) 1760—1819; 6) 1819—1869; 7) 1869—1884; 8) 1884—1910; 9) 1910—1915.

¹⁾ А саме: С. Т. Голубевъ: Киевская Академія въ концѣ XVII и въ XVIII в., К., 1901; Нѣсколько страницъ изъ новѣйшей исторіи К. Академіи. К. 1907. М. І. Петровъ: Зна-ченіе К. Д. Академіи въ развитіи духовныхъ школъ въ Россіи до половины XVIII в. К. 1904, К. Д. Академія въ царствованіе Екатерины II, К. 1901; Акты и документи, относя-щіеся къ исторіи К. Д. Академіи 1721—1796, шість томів, К. 1904—1908. Х в. Тітов, К. Д. Академія въ XVII—XVIII в. К. 1904. К. Д. Академія въ эпоху реформъ (1796—1819). К. 1902; Преобразование духовныхъ академіи въ Россіи въ XIX ст. К. 1906; Акты и документи, относящіеся къ исторіи К. Д. Академіи, два томи. К. 1910—1911.

Ось який був загальний план книги. План цей зостався невиконаний. Те, що надруковане, виконує трохи більш як половину наміченої праці. Але все-ж книга має велику цікавість. У вповні надрукованих п'яти розділах викладається історія Академії за найважливішу добу її існування—до перетворення її в суто-духовну школу. Тоді Академія була єдина на Україні вища школа—університет. Вона мала вплив далеко за межами України—на Московщині і серед православного населення Балканського півострова. В ній навчалися сини гетьманів, козацької старшини, заможних міщан і бідних цеховиків, православного духовенства, московських воевод та бояр, а на решті різні чужоземці—Серби, Болгари, Волохи, Угри, Греки. Багато вихованців Академії займали, по скінченню курсу, високі посади серед духовенства і допомагали поширенню української культури у Московщині та в західніх слов'янських землях. У книзі проф. Тітова наведено багато подробиць про організацію Академії в різні періоди її існування, про склад навчання, про керівників школи (мітрополіти, ректори, префекти), про учителів школи та учнів, про їх роботу та особливу організацію („конгрегація“) і таке інше.

Книжку видано пишно й оздоблено 180 малюнками; це портрети осіб, про яких згадується в книзі, знімки з жалуваних грамот, академічні тези, малюнки та плани академічних будинків і т. и.

Обсяг рецензії не дозволяє зостановитися ширше на змісті книги, а також на поглядах автора на різні події життя Академії. З деякими його поглядами важко згодитися. Найбільш можна це сказати про два питання—про відношення Могилянської Колегії до первісної братської школи та про причини занепаду Академії в половині XVIII ст. Про ці питання треба дещо сказати.

У розділі 3-му говориться про перетворення братської школи на колегію. П. Могила, як відомо, спочатку влаштував особливу школу цього типу—в Лаврі; але школа ця існувала на протязі лише одного навчального року. Заснування її викликало сильні протести з боку духовенства з мітрополітом Іовом Борецьким на чолі, а також з боку братчиків, особливо козаків. Сильвестр Косов, що був тоді навчителем у лаврській школі, заявляє навіть, що „був такий час, коли ми всі, висповідавшись, тільки й чекали, як почнуть наповняти нами шлунки дніпровських осетрів...“ П. Могила мусів скоритись загальному настроєві та злучити свою школу з братською. Проф. Тітов пояснює цю боротьбу тим, що братчики вбачали в лаврській школі суперництво своїй власній, а також тим, що відкриття тієї школи несприятливо відбилось на братській школі (89). Але справжні причини лежали значно глибше. Це була боротьба між двома напрямками в тодішній українській освіті—греко-слов'янським та латинопольським. Перший панував в острозькій школі та в більшості шкіл братських, а представницею другого була Могилянська Колегія. Проф. Тітов ніби-то не помічає цього антагонізму, та з однаковим співчуттям ставиться і до Ісаїї Копинського та Іова Борецького, і до Петра Могили (88, 89, 92). Перемога лишилася на боці П. Могили, й братська школа перетворилась на колегію, на зразок західньо-європейських католицьких шкіл цього типу.

Розділ 5-й має заголовок „К. Академія въ эпоху реформъ и переходного ея состоянія“ (1760—1819). Під цей час, каже проф. Тітов, уряд намагався реформувати Академію на зразок світських навчальних установ. Чим це викликалося, проф. Тітов не говорить; але ясно, що Академія з її схоластичним ладом не відповідала потребам суспільства та держави. Ще за царювання Єлизавети Петрівни засновано було московський університет, і багато вихованців Академії переходило туди, а також до

Медичної Академії, щоб там закінчити свою освіту. В українському суспільстві відчувалась потреба організувати вищу освіту на інших основах. Сам проф. Тітов наводить цілу низку фактів такого роду, але роздивляється питання з іншого погляду. Він каже, що Катерина II ставилася до Академії до певної міри з застереженням (242), і пояснює це несприятливим відношенням до українського й зокрема київського духовенства. Але як там не було, але в Академії починає з'являтися новий дух. Р. 1765 викладаються такі науки, як ось російська мова, вивчення глобусу, географія, арифметика, історія. Р. 1766 генерал-губернатор Глібов пропонував установити при Академії факультети математичний та медичний.

На цьому й закінчимо огляд змісту книги пр. Тітова.

В чотирьох наступних розділах (6—9) він мав подати дальшу історію Академії, але в книзі є тільки частина 6-го розділу, на змісті якого не вважаємо за потрібне зупинятися, бо вона трактує тільки про початок нового періоду в житті Академії, й тому не може дати уяви про діяльність Академії за цей довгий, мало не сторічний, період існування її. Скажемо лише те, що не вважаючи на свій спеціальний характер духовно-навчальної установи, не вважаючи на існування в Києві університету та інших світських вищих шкіл, Академія не позбавилася своєї культурної ваги, і ще довго була одним з осередків культурного життя на Україні. Особливо можна сказати це про 30 роки XIX ст., коли на чолі київського духовенства став мітрополіт Євген Болховітін, а за ректора Академії був Інокентій Борисов. Потім, коли заведено було статут р. 1869, серед професорів Академії з'явилися професори та лектори світських київських шкіл (В. О. Більбасов, В. І. Модестов, М. С. Тумасов). І тоді й раніш професори мали катедри в університеті (О. М. Новицький, С. Т. Голубев, В. Н. Малинин, Ф. О. Терновський і інші). Багато професорів Академії придбали собі ймення своїми науковими працями, що друкувалися переважно в часописі „Труды Киевской Духовной Академії“, що видавалися на протязі 57 років (1860—1917). У цьому часописі давалося місце працям не тільки професорів Академії, але й інших вчених (С. Т. Голубев, О. О. Дмитрієвський, В. З. Завітневич, П. О. Лашкарев, І. І. Малишевський, В. Н. Малинин, М. І. Петров, Ф. О. Терновський, М. С. Тумасов, Б. О. Тураєв, Успенський (еп. Порфирій), П. Д. Юркевич).

Закінчуючи рецензію на книгу пр. Тітова, не можемо не повторити, що вона, не вважаючи на деякі помилкові погляди автора, дає корисний внесок в історію української культури, і можна пожалувати, що вона лишилась незакінченою. Особливо відчувається брак приміток, що в них мали бути посилки на джерела, які мало хто використовував по-мимо автора книги.

В. Щербина.

І. Борщак, „Orlikiana“ (Опис невиданих матеріалів про Гетьмана Орлика, його родину й оточення). Відбитка з IV кн. „Хліборобської України“ за р. 1922—1923. Стор. 31.

Пилип Орлик. Вивід прав України. З рукопису родинного архіву Дентевілів у Франції зі вступом і примітками видав Ілько Борщак. Львів, 1925 (Відбитка з „Старої України“ 1925, I—II), стор. 14.

Гетьман Пилип Орлик і Франція, Сторінка дипломатичної історії. Написав Ілля Борщак. (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Том СXXXIV, стор. 79—136).

Звідомлення Ілька Борщака з дослідів по архівах Західної Європи, переслане Українській Академії Наук у Києві. (Відбитка з „Записок Т-ва ім. Шевченка в Львові“. Том СXXXIV, стор. 241—248).

Ілля Борщак—молодий історик і правник, вже п'ять років перебуває за кордоном. Для наукової праці умови емігрантського життя не можуть бути сприятливі, і треба мати велику енергію і любов до наукової праці, щоб так розвинути свою діяльність, як це зробив Іл. Борщак. Він задумав велику працю „Європа і Україна“, як синтез взаємовідносин України з окремими країнами Заходу. Почав він з Франції, куди закинула його емігрантська доля. Іл. Борщак працює у французьких архівах і вже досить докладно вивчив їх, як це свідчить його „Звітлення“. Матеріал, що він знайшов, різноманітний, але не першорядний, бо для того, хто цікавиться внутрішніми процесами життя на Україні, дипломатичний матеріал тільки в рідких випадках може дати неповерхові відомості. На підставі знайденого матеріалу Іл. Борщак, як він каже в своєму „Звітненні“, виготовив до друку історичну студію про відносини між Францією та Україною, розміром в 6 томів. Праця не надрукована, поданий тільки зміст, по якому трудно судити про характер праці. Автор намітив також собі велику роботу в 5 томів про життя та діяльність Пилипа Орлика. Будемо сподіватись, що авторові пощастить виконати намічений план; а поки що ми маємо від нього, на жаль, тільки дрібнички, що випадково друкувалися по різних часописах. Вони свідчать про ті тяжкі умови, в яких проходить наукова діяльність Іл. Борщака. Виявити в своїх дрібних замітках все багатство матеріалу він звичайно не міг. Більш-менш докладну працю його поки що ми маємо одну—це „Гетьман Пилип Орлик і Франція“, що уміщено її в „Записках Наукового Товариства у Львові“.

В своїх „Orlikianaх“, де-то в описі невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину й оточення, І. Борщак подає докладніші відомості про матеріали, що йому пощастило знайти у французьких архівах. Він поділяє їх на чотири частини: 1) щоденник Орлика, 2) його листування й документи інших осіб про нього, 3) листування Григора Орлика, сина Пилипового, документи про Григора Орлика, про родину гетьмана й оточення і 4) деякі інші документи, що їх подає Борщак *in extenso*. Це не вичерпуючий опис. Відомості про решту документів, що здобув дослідник, він не міг подати через технічні умови.

Серед усіх цих документів центральне місце займає, безумовно, щоденник Пилипа Орлика. Але в історичній літературі він далеко не новина. Копію його, що була виготовлена до друку в 1830 році і переховується в бібліотеці Чарторийських у Кракові, використав Фр. Равита-Гавронський ще в 1899 році в своїй статті про Пилипа Орлика в III книжці „Biblioteka Warszawska“ (стор. 389—419). Статтю цю пізніше було передруковано в окремому виданні праць Равита-Гавронського „*Studia i szkice historyczne*“ (стор. 31—70). Крім Равита-Гавронського щоденником Орлика користувались Альфред Єнсен та Федір Голійчук у своїй статті „Филип Орлик у Галичині“ (Збірник в честь проф. Грушевського). Все це добре відомо Борщаку. Але він мав для користування оригінал щоденника і подає ті місця з нього, що їх не використали попередні дослідники, або їх немає в краківській копії, бо вона, на його думку, неповна. Інтересний опис цього щоденника, в його оригіналі. Він писаний польською мовою з латинізмами, які свідчать про те, що в київо-могилянській академії, де вчився Орлик, добре вчили й знали латини. Дневник містить в собі короткі записи і нагадує записну книжку. Він скупий на суб'єктивні погляди і викладає об'єктивні факти. Багато дрібних відомостей про погоду, про різні незначні зустрічі і т. ин. Все це понижує інтерес щоденника. Але все таки він має першорядне значіння для історії Орлика на еміграції, починаючи з 10 жовтня 1720 року, коли він покинув Стокгольм, до 2 квітня 1734 року. Існував і далі рукопис, але він, треба думати,

загубився. Григор Орлик писав, що батько його вів щоденник до Білградського миру, щоб-то до 1739 року.

З щоденника цього ми точно дізнаємось, де саме був похований гетьман Іван Мазепа. 14 червня 1722 року гетьман Орлик приїхав до Галацу і „зразу пішов до церкви св. Юрія одвідати гроб небіжчика Мазепа, гаряче помолився за упокой його душі, замовив молебень (?) за всіх усопших на peregrinaції, жалкуючи, що така поважна людина не могла мати почесного погребу“ (Orlikiana, 7).

Як потрапили папери Орлика та його щоденник до французьких архівів? Свої дні Пилип Орлик доживав у валаського господаря Костянтина Маврокордато. Після смерти Орлика Маврокордато надіслав через французького посла в Царгороді всі папери Григорові Орликові, що був тоді в турецькій столиці в політичних справах. В 1759 році Григор Орлик помер у Франції на французькій службі. Папери його після смерти було взято у його вдови таємним кабінетом Людовика XV на перегляд. Частину їх було повернуто назад, а друга частина залишилась в архіві,—між іншим в адміністраційній його частині, куди Борщак не мав доступу.

Опис листів Орлика, що подає його Іл. Борщак за хронологічною чергою, дає тільки натяк на їх зміст. Для нас цей опис інтересний, як свідство про енергійну діяльність Орлика на еміграції, щоб досягти своєї головної мети: зробитись фактично гетьманом та визволити Україну з-під влади Москви. Після коротенького начерку про родинні відносини сем'ї Орликів Борщак подає в короткому змісті відомості про життя та діяльність Григора Орлика. Про це він докладніш вичерпує матеріяли в своїй статті про Пилипа Орлика та Францію.

Як додаток до огляду „Orlikiana“, знаходимо цікаві матеріяли, а саме „маніфест гетьмана Орлика до європейських урядів“ 4 квітня 1712 року з Демотики, біля Адриянополя, в українському перекладі Борщака. У французькому оригіналі маніфест цей надрукований, як додаток до статті нашого автора в „Записках наукового товариства ім. Шевченка“. Головний зміст цього маніфесту висловлений у словах: „козацька нація стогне під тиранським ярмом Москви... і прагне лиш того, щоб добитись своєї волі“ (стор. 26) . . . „Ми приєднались до Турків (не для того), щоб їм допомогти в завоюваннях християн, але лише чекаючи менту, коли зможемо командувати всею козацькою армією, щоби працювати з божою допомогою на визволення нашої дорогої батьківщини від ярма, під яким вона стогне вже стільки років“ (стор. 27). Орлики вірили в революцію на Україні, яка дасть фактичне гетьманування Пилипові Орликові. З цього погляду має інтерес мемуар, що його подав королеві Франції і Навари Григор Орлик 12 лютого 1741 року. Він теж надрукований у додатках до „Orlikiana“. Українській справі, на думку Григора Орлика, перешкоджає союз Росії та Австрії, і Орлик вживав засобів, щоб його зруйнувати.

Старанно розшукуючи документи про Орликів, Іл. Борщаківі пощастило напати на слід нащадка сестри дружини Григора Орлика, з роду Дентевіль. Це—маркіз Де Віль Буже, що живе в тому-ж самому замку Дентевіль, де колись жив і Григор Орлик. Наш дослідник гадав, що в архіві Дентевілів він знайде переписку Мазепа з років 1706—1709, наслідком якої переписки був шведсько-український союз; сподівався знайти ще й інші цінні документи. Але надії його не здійснилися. Архів Дентевілів не впорядкований і з технічних причин як слід оглянути його Борщак не міг. Паперів Мазепа, одначе, там нема. Серед роляних документів, що переглянув їх Іл. Борщак в архіві Дентевілів, головне місце займає, безперечно, „Вивід прав України“. Рукопис французькою мовою, без імення автора, але Іл. Борщак наводить досить по-

важні докази того, що автором рукопису був Пилип Орлик. На думку Іл. Борщака, рукопис „Déduction des droits“ призначався до друку й виготовлено його для летючого листка. Таким чином, це не маніфест. Написано його, як гадає І. Борщак, літом 1712 року, напередодні і для конгресу в Утрехті, що мусів був закінчити війну за еспанську спадщину.

Борщак справедливо визнає „Вивід прав“ за „надзвичайно важний“ документ. Із нього ми довідуємось про існування окремого договору міжнародного характеру між Карлом XII та Мазепою, що „ліг в основу українсько-шведського союзу 1708 року“. Про ці відносини, як відомо, майже нічого не збереглося, бо переговори велися таємно, і всі папери, що торкалися тих переговорів, власноручно спалив під Полтавою перший міністр Карла XII граф Піпер, щоб вони не дістались до рук Росіянам. Борщак приєднується до думки акад. М. С. Грушевського, що ширші кола старшини так або інакше могли бути більш причетні до справи Мазепи, ніж нам про це відомо. Через увесь зміст „Виводу прав“ проходить „ідея суверенної вільної і єдиної соборної України“. Фактична частина „Виводу“ не скрізь відповідає історії, факти й дати переплутані, але для історії ідей це не так важно, а важливо те, як уявляли їх собі мазепинці. З цього боку Борщак підкреслює, що концепція „Виводу прав“ нагадує Історію Русів. А це, каже він, „свідчить тільки про спадковість державної ідеї в українського свідомого суспільства протягом сльве цілого XVIII віку“ (стор. 7). „Вивід прав“ (Déduction des droits de l'Ukraine) надруковано в „Старій Україні“ у французькому оригіналі і в українському перекладі самого Іл. Борщака (стор. 9—13).

Розвідка Іл. Борщака „Пилип Орлик і Франція“ містить в собі багато нового матеріалу, переважно дипломатичного характеру. Автор вичерпав його досить уважно. Трудно сказати, чи серйозно ставилась Франція до справи Орлика, чи тільки користувалась ним у своїх дипломатичних інтересах. Коли після прутського походу в 1713 році був підписаний договір між Турцією та Росією, Карл XII і козацька старшина залишила межі Турції. До початку 1720-х років Орлик перебував у Швеції, але 10 жовтня 1720 року мусів, як ми вже знаємо, покинути Стокгольм. 22 липня 1721 р. Орлик прибув у Серет, в Турецьку державу, і мешкав там чотири місяці, 8 грудня він приїхав до Салонік і там сидів цілих 12 років. Фактично Орлик був полоненим. Йому, правда, не забороняли писати листи, випусувати газети, давали пенсію, але виїхати із Салонік він не міг. Зносини з ним сина Григора та французьких послів не міняли справи. Борщак докладно малює нам ці зносини на підставі документів французьких архівів. На нашу думку, він тільки прибільшує політичне значіння Орлика. На нього звертали увагу фактично тоді, коли треба було це Франції або в інтересах її політики в Турції, або в інтересах польського короля Станіслава Лещинського. З цього боку Орлик міг бути тільки знаряддям французької політики, а не грати самостійної і серйозної ролі. Тому ми не можемо погодитись з думкою Борщака, наче-б-то зміни в політиці російського уряду що до України після смерти Петра I сталися під впливом загроз Орлика. Автор не навів ніяких доводів, щоб потвердити свою думку. Особа Орлика на еміграції інтересна не своєю політичною діяльністю, не своїм політичним впливом, який не мав самостійного значіння, а своєю ідейною стороною, яку він обстоював до кінця свого життя, не дивлячись на своє фактичне безсилля. Для цього робота Борщака дає цінний матеріал.

Треба зазначити, що Борщак виявляє добре знайомство з літературою тієї доби, над якою він працює. Він також знає видання, що вийшли в світ ще до його праці. Про це ми згадуємо для того, щоб підкреслити нау-

кову серйозність дослідів Іл. Борщака, який, не вважаючи на несприятливі умови своєї праці, уміє поставити її на суто науковий ґрунт. Це дає нам можливість сподіватись від нього серйозних наукових творів на теми, що він уже оголосив, здеб-то про відносини між Україною та Францією та про Пилипа Орлика.

Акад. Мик. Василенко.

С. А. Гатцукъ, *Архивъ Борщовыхъ. Опытъ использованія фамильныхъ бумагъ*. Изданіе Черниговской церковно-археологической Комиссії. Чернігів, 1917 р.

Український Науковий Інститут Книгознавства свідчить, що такої книжки „в київських бібліотеках нема“; тому вважаю потрібним звернути увагу на її існування. Автор цієї книжки пише, що Н. Н. Борщов передав йому „свертокъ старыхъ бумагъ“, на підставі яких він і склав статтю, присвячену архівові Борщових. Справившись у Милорадовича, я запевнився, що архів належав Гр. Ів. Борщову, що був за контролера Імпер. Двора, та його синів Н. Гр. Борщову, що був за члена Стародубського Округового Суду. С. А. Гатцук описав 45 документів та ділових листів Адлерберга, Дубельта, Ростовцева, Волконського, Панаєва, Іскрицького, Долгорукова—„отчеты, реестры расходовъ, мебели, вещей, ревизскія сказки, купчія, книги распоряженій и сдѣлокъ по землямъ“. Все це стосується до Борщовських маєтків на Чернігівщині в Семках і Дягові й дає матеріал до історії панського господарства за 40-ві роки ХІХ ст., що допомагає зрозуміти „психику крѣпостного права и психику владѣльца, завѣдывающаго контролемъ Имп. Двора“. Тут же „возраженія Н. Г. Борщова въ бытность его гласнымъ Мглинскаго земства на матеріали для оцѣнки земельныхъ угодій Мглинскаго уѣзда“.

Купчі дають матеріал до історії землеволодіння Борщових, Іскрицьких, Зубрицьких, Барзиловичів, Дацевичів у селах: Семках, Лизогубовці, Даровці, Хорунжовці за часи 1781—1850 років. Гатцук описує й рукопис „Сказаніе о дѣдахъ, составленное Ф. Ив. Искрицкимъ“, що надруковано в трудах Чернігівської Арх. Комісії.

Найцікавіші—зшитки ліцеїста Н. Г. Борщова з його щоденником 1859—62 років, листки його-ж віршів „на малорусскомъ языкѣ“, малюнки, зшиток на 24 арк.: „собраніе пѣсень и сказаній Н. Г. Борщова“. З щоденних записів, крім побутових ліцейських, для Н. Г. Борщова характерні такі: В „Мертвыхъ Душахъ“ йому сподобалась „личность Костанжогло“. „Емансипація необхідна, но мнѣ кажется, нельзя же этого сдѣлать вдругъ, съ бухты-барахты, а надо обдумать и обдумать, какъ будутъ жить эти 50 мил. народу“. Побувавши на селі, „живя среди природы, понимаешь гораздо лучше свое назначеніе“. „Въ Питерѣ... бѣдняки голодаютъ, а богачи кутятъ и бросаютъ деньги; управляющіе высасываютъ послѣднюю жизнь изъ несчастныхъ тружениковъ. Пора проснуться отъ сна, пора Россіи двинуться впередъ... Згадуються дві „історії“: сварка юнкера кн. Долгорукова з Остерманом-Толстим „изъ-за камелій“ і обвинувачення кн. Голціна за переписування забороненого листа кн. Голціну від Іскандера (Герцена).

Цікавість до „Малороссіи“: „хотя и называютъ эту страну Литвою, но это несправедливо, потому что здѣсь господствуетъ элементъ малороссійскій, а не литовскій, котораго оттѣнковъ даже не видно, развѣ одна бѣдность, а вмѣстѣ съ нею идущіе недостатки и пороки“. „Неурожай, прежнія нападенія и своихъ и чужихъ, и безсовѣстныхъ Москалей, отъ которыхъ чуть не болѣе, чѣмъ отъ Поляковъ, пострадала Малороссія, а вмѣстѣ съ нею и эта часть ея“. Він зазначає, що Петрункевич покриває залізом церкву, думаючи, що відмолить свої гріхи й „тѣ притѣсненія и

злодѣйства, которыя дѣлають своимъ крестьянамъ“. Далі, зазначає, „мнѣ совѣтвали Милорадовичъ и Перевлѣсскій напечатать мое собраніе пѣсенъ“. Читає статтю Куліша про Климентія в „Рус. Бес“. Борщов познайомився з Костомаровим, „который обо мнѣ слышалъ, какъ о собирателѣ пѣсенъ и сказокъ. Онъ человекъ среднихъ лѣтъ, худощавый, носить золотые очки, весьма простъ въ приѣмѣ; меня познакомилъ съ нимъ мой двоюродный братъ Емельянъ Александровъ“. Був в університеті на диспуті Костомарова й Погодина, „доказывавшаго старую басню о происхожденіи (Руссовъ) отъ Варяговъ; побѣда склонилась на сторону Костомарова“. Був у Костомарова. „Онъ прекрасно принялъ меня. Былъ у него еще какой то студентъ изъ литовцевъ. Разговорились про разные вещи, я просидѣлъ съ ними съ 9 ч. утра до 1/2 11“. Далі Борщов з захопленнямъ записує про своє знайомство з Шевченком. „Я познакомился съ Шевченко. Какой чудный задушевный человекъ, вотъ желательно бѣ было поближе сойтись съ нимъ; мы уже нѣсколько сошлись. Онъ звалъ меня къ себѣ“. „Недавно читалъ разборъ „Кобзаря“ Шевченка, написанный безъ подписи Костомаровымъ. Тамъ превосходно разсмотрѣно положеніе края въ отношеніи Россіи и выражена идея о томъ, что народность не должна быть уничтожаема“. „Малороссія, которая для меня дороже всего на свѣтѣ“.

Борщов пробує робити в щоденнику записи українською мовою: „Въ мене есть теперь добрая выдумка, надъ кроватью висять въ мене лапти, чи постолы, як говорятъ на Вкраїні; якъ одѣваюсь чи роздѣваюсь, вони въ мене передъ вочами, скину чобитъ, та якъ гляну на постолы тыя, дакъ ажъ сердце холоне“. Перед тим такий запис: „Взглянешъ на брилліанты, жемчугъ, на шелковыми великолѣпными тряпки—блестки, закроешь глаза и вотъ передъ глазами деревушки, полуразвалившіяся, нѣсколько елокъ, бѣдныя, истомленныя барщиной, колотушками, лица, голодный скотъ, умирающіе отъ голода самые призраки людей“. Сниться Борщову, що правительство хотіло його заслати туди, куди ворон і костей не заносить, за те, що „будто бы я былъ намѣренъ сдѣлать все, чтобы представить Государю Александру Николаевичу конституцію, а я и не думалъ объ этомъ даже и во снѣ“.

Борщов читає лекції селянам про коноплі; за лаборанта—„Захарка“. Борщов поясняє, чому його не зовуть „Захаромъ“ або по фамілії, а все „Захаркою“. Пропагує тверезість. „Вышло положеніе о волѣ, свободѣ. Крестьяне недовольны—имъ мало; помѣщики недовольны—положеніе ихъ безтолково. Мировые посредники недовольны—положеніе ихъ еще безтолковѣе. Всѣ виняють положеніе, обвиняють Государя“. Далі Борщов додає, що цар винуватий тим, що вірить писанню в газетах, маніфестаціямъ з Сазиковським, з хлѣбом-сіллю. „Все глупые фокусы покусы“. „А недовольныхъ прибавляется со дня на день. Тутъ еще и Польша замѣшалась со своими недоразумѣніями, со своими частью справедливыми требованіями. А кругомъ то его т. е. Царя сидитъ кто—или безмозглые, или подлецы, или прогрессисты, ничего не понимающіе на практикѣ, а дѣлающіе все по созданной ими теоріи. Поймите, что мы еще не созрѣли ни до какихъ серьезныхъ реформъ. Вотъ кинулись на эти мѣста (мировыхъ посредниковъ) люди, которые ни уха, ни рыла не смыслятъ, касательно обхожденія съ народомъ. Далеко мы не выработались для того, чтобы круто преобразовывать все, передѣлать все,—сломять старое легче, чѣмъ построить новое, когда матеріаловъ чорт-ма. Эх, крикуны!!“

Оці уривочки характерні для настрою української дворянської молоді, навіть „лапацонської“, з якої вийшли такі люди, як П. А. Косач, батько Лесі Українки, і такий собі Максимовський, що пішов робити ре-

волюції чогось аж у Костромську губ., а потім був земським начальником, і Милорадович, що пізніше був губерн. предвод. дворянства і разом з Анастасієвим правив Черніг. губернією, а трохи пізніше вийшов і Д. Лизогуб—терорист. Стає почасти зрозуміле й те англофільство конституційне, що виявилось серед петербурзького дворянства. Отже як архів Борщових, так і стаття С. А. Гатцука під цим заголовком цікаві для історії 60 років, епохи реформи й національного українського зворушення, що досягло аж глухих закутків України, які тепер одійшли до Білоруси.

А. Верзилов.

Russia Ignota. Disegni e descrizione. G. K. Lukomski. Старый Киев въ рисункахъ. Г. К. Лукомскаго. Russia Ignota. Volume primo. Chiese e conventi dal XI al XVIII secolo di Kiev. Opere di Giorgio Lukomski. Prefazione di S. Makovski e N. Moghilanski. Testo di G. Lukomski, Milano, A. D. MCMXXIV.

Це повна назва того альбому, що з'явився нещодавно в Італії. Він містить в собі тридцять дві таблиці малюнків чорних і в фарбах, до яких додано дванадцять маленьких сторінок тексту, на великих аркушах, написаних трьома авторами: С. Маковським, М. Могилянським і автором малюнків Г. Лукомським про Київ та його пам'ятки. Автор малюнків—плодовитий видавець гарних на зовнішній вигляд книжок та альбомів. За останні роки його емігрантства він випустив у світ коло десятка видань, що стосуються України, в яких міститься і багато корисного матеріалу для майбутнього етнографа, з яких закордонний дослідник дізнається багато для себе невідомого, наприклад, про таку українську страву, як узвар і т. и.

В 1922 році, можливо для того, щоб полегшити працю майбутніх дослідників-біографів, Г. Лукомський випустив чепурно видану книжку: „Monuments d'Architecture en aquarelles et dessin de G. Lukomsky et la critique d'art Parisienne“, Nice, 1922.

Віддаленість і припізнена інформація з боку тих діячів мистецтва та культури, що написали коротесенький текст до альбому, мабуть пояснюють те явище, що до них не дійшли ще відомості про те, що вже декілька років м. Київ знаходиться на території не Росії, а України,—тому книжка, многоглаголивий титул якої подано вище, має таку назву, що не відповідає сучасному становищу, і має нахил стати в рсзряд видань дореволюційних.

Власне, про текст цього альбому нема чого доброго сказати. В ньому нема нічого окрім крикливих бучних фраз, які зовсім не відповідають дійсності. І в тексті самого автора малюнків знайдеться не мало помилок. Але такі помилки в працях Лукомського—звичайна справа і згадувати одну чи другу помилку, коли їх там єсть десятки і вся книжка його складається з таких помилок, ледве чи має рацію. Але деякі твердження переходять всякі межі можливого. „Поки я робив досліди Софійського собору, я знайшов потрібним зробити точні досліди що до манери будувати аркади і склепіння і порівняти теперішній стан їх з тим, який вони мусіли мати в старину. Після коротких дослідів у міському музеї я знайшов декілька аркушів Мейснберга з друкованими малюнками, надрукованими пізніше в книжці. З цих аркушів нашим очам предстала не св. Софія, але її руїна. От в якому стані був Соф. Собор підчас мандрівки Мейснберга до Росії...“ Хочеться запитати, для кого пишуть оці ламентатії подібні автори. По-перше—ніякими дослідами собору Лукомський не займався. По-друге, ніяких малюнків „Мейснберга“ (Мейерберга) з св. Софії не дійшло до нашого часу, по тій простій причині, що Мейснберг її ні-

коли не малював і не бачив, та як кожній грамотній людині відомо, що цей мандрівник і в Києві не був. Таким чином нічого було робити „точні досліді“ в міському музеї, в якому до того-ж і малюнків таких нема. Для кого-ж це написано?

Що-ж до малюнків альбому, то потрібно перш за все зауважити, що вони видані дуже добре і роблять честь видавцеві. Акварельні малюнки і малюнки олівцем теж передані надзвичайно гарно. Інша річ—оскільки вони відповідають дійсності: одні з них роблять вражіння копій з фотографічних знімків, другі—виконаних з натури. Перші малюнки більш-менш точні, другі—нагадують малюнки, які автор зве композитивними (на підставі натури; автор дещо прибавляє до неї „для краси форм і ліній“, а дещо випускає). Як матеріал фактичний, з яким прийдеться мати справу майбутньому дослідувачеві пам'яток Києва, ці малюнки мусять викликати дуже критичне відношення і слід попередити такого дослідувача, щоби він не в повній мірі довірявся їм. Розглядаючи їх, як художні твори, що визивають емоцію глядача, можливо сказати, що вони мають значний інтерес і роблять гарне вражіння. Не обійшлося без неприємних помилок і неточностей навіть в назвах пам'ятників: „Souvento dei Santi Fratelli“—Братський монастир, „Palazzo del Patriarca“—Митрополичий будинок і т. д.

Приємно, що за кордоном до наших пам'яток старовини та мистецтва ставляться з такою повагою, витрачаючи немалі кошти на їх видання. Але-ж образливо для цих пам'яток, що вони з'являються перед закордонним читачем покритими, як цвіллю, зовсім невідповідними фразами.

М. Макаренко.

А. Музичка, *Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість*. Критична бібліотека. Державне Видавництво України 1925 р. Передмова Миколи Куліша—V—VIII+Від автора IX—X+105, in 8°. Ціна 1 карб. 10 к.

Цю працю А. Музичка, як він каже в своїй „Передмові“ („Від автора“), „написав був і віддав до друку ще 1923 року, і не з його вини виходить вона аж тепер у світ. За цей час вийшов критично-біографічний нарис М. Зерова¹⁾, який однак, на думку автора, не приніс нічого нового в висвітленні авторки „Касандри“, „В Катакомбах“ та й інших драм“. Але й праця самого А. Музички не подає в цьому відношенні теж, можна сказати, нічого нового, особливо в порівнянні з „Нарисом“ М. Зерова. Про „Нарис“ М. Зерова А. Музичка в 8—9 ч. „Червоного Шляху“ написав досить велику рецензію, де, подавши результати його праці, зауважує і ті хиби, що їх в ній він бачить: це перш за все те, що М. Зеров намалював Л. Українку людиною зовсім відірваною від українського життя, „що тільки часом бере участь у праці в літературних гуртах, є на відкритті пам'ятника Котляревського в Полтаві та в 1906—7 р. з захопленням працює в „Просвіті“, не шкодуючи себе навіть для чорної роботи збирання книжок і впорядкування Просвітянської книгозбірні“ (Музичка, Червоний шлях, 8—9, 347 стор.). І А. Музичка хоче в своїй праці виправити цю помилку М. Зерова і тісніше зв'язати Л. Українку з сучасним її життям українським. Посилаючись на праці М. Яворського „Революція на Україні в її головніших етапах“ (Держвидав Укр. 1923 р.) і М. Равіч-Черкаського „Історія комуністичної партії (б-ів) України“ (Харків, 1923 р.), А. Музичка зазначає, як „частина молоді під проводом

¹⁾ Бібліотека Книгоспілки. М. Зеров, Леся Українка. Критично-біографічний нарис. Харків—Київ. 1924 р., 64 стор., in 8°, ціна 40 коп.

І. Стешенка й Л. Українки виступила була проти українських патріотів і в 1895 р. заснувала українську соц.-дем. групу. Оця українська організація в 1900 р. . . . організується в Р.У.П. . . . В 1904 р. . . . одночасно з виходом правих фракцій виділилася з Р.У.П. ліва течія під проводом Лесі Українки, Баска, Кавуна, Карася, Антоновича й Кириєнка. Вона зорганізувалася в „Укр. Соц.-Дем. Спілку“, що мала бути крайовою організацією українського сільського пролетаріату“ (348). Але все це є й у М. Зерова, правда, не так детально і без посилань на М. Яворського та М. Равіч-Черкаського: з'ясовуючи Драгоманівський вплив на Лесю, М. Зеров каже, що „він послідовно розвинений і привів її від народницького радикалізму до першого українського соціал-демократичного групування (в кінці 90-х рр.), зробив її співробітницею російського марксистського журналу „Жизнь“, а пізніше дав змогу редакції „Дзвону“ вважати її за свого однодумця“ (11). Та і сам А. Музичка далі зазначає, що „ми не маємо поки що змоги докладно сказати, чим виявлялась Лесина праця та яка вона була (в революційних організаціях), але думаємо, що мусіла бути немала ¹⁾“ (55). І далі автор каже, як все таки цій праці в революційних організаціях перешкоджала Лесина хорість, і як це її дуже турбувало, що і відбилось в її тодішніх творах. Значить, знов нічого нового проти того, що ми читаємо у М. Зерова, тільки в більш стислому викладі.

Далі, стоячи на ґрунті широкої Лесиної участі в громадському українському житті своєї доби, А. Музичка пильно стежить за всякою рисочкою, яка являється відгуком її на це життя—і в цьому полягає головний зміст праці А. Музички. Тут він дійсно детально розглянув це питання, але це теж не новина: про це уже казали і раніше, хоч-би той-же Ніковський, та й у М. Зерова категорично сказано, що „тема й мотиви цієї високої творчості всі, майже без винятку, нав'язані враженнями українського життя, породжені думами і настроями українського інтелігента“ (48), і праця А. Музички являється тільки більш-менш розвитком цих думок. Тут у нього навіть трапляються збіги в виясненню зв'язку між українською дійсністю і Лесиними творами, хоч з тим-же М. Зеровим: „цей зв'язок, каже М. Зеров, можна побачити навіть у тверезому, статечному Іуді, що „зрікся матеріальних достатків для великої, хоч і чисто земної цілі, але побачивши, що його покладено на людей мрії, не акції, на владик „не з цього світу“,—просто й хазайшовито „продає“ їх, щоб повернути собі хоча-б частину свого добра й господарського спокою“ (49, пор. у А. Музички: „І дійсно, продає Юда вчителя за ту ціну, яку можна було одержати, та купує собі знову хоча частину майна“, с. 87). Тільки даремно А. Музичка, захоплюючись марксистським підходом до студіювання Лесиної творчості, суперечить тому-ж Зерову та й іншим критикам, що малюють Лесю, як представницю української інтелігенції 90-х років: це вже зауважив і М. Куліш в „Передмові“ до його праці, який каже, що під впливом політичних подій та економічних обставин тієї доби (Леся)—представниця української дрібної буржуазії, яка не перебувала сама в гушавині робітничих мас і тієї експлоатації не зазнала, рефлексивно одбивала в своїх творах політичну й економічну боротьбу свого часу й через загальні умови „примітивно й, може, не цілком свідомо брала курс на революціонера-професіонала“ (VI). Та інакше і не могло бути в Лесиних обставинах, коли додержуватись строго марксистського погляду. І в таких умовах Лесино життя зовсім зрозумілі стають і т. з. її екзотизм, і її симеолізм, її буяння в світі ідей, і навіть її інди-

¹⁾ Пор. стор. 74. „На жаль, брак матеріалу під руками не дозволяє мені нічого певнішого, крім догадів, сказати“.

відуалізм. Крім громадських мотивів, що відбивались в Лесиних творах, в них повинні були відбитися і її особисті дуже складні переживання, про що каже не раз і сам автор, і заперечувати цьому — це, значить, живу людину підганяти до якоїсь абстракції.

Поza всім тим, працю написано живо, тільки іноді трапляються зайві „словозвігтя“. А. Музичка зробив спробу тісніше звязати Лесину творчість з сучасною їй українською дійсністю, хоч і тут є деякі неточності — так, напр., що спільного можна побачити в стриманому тайному християнинові Мартіянові й Миколі Ковалевському, „поклонникові“ та гарячому (і скажемо, одвертому) бойцеві за драгоманивські ідеї, ми не знаємо: скоріше тут в образі Мартіяновому обмальовано батька Лесино, який мав значну посаду, але в громадському житті широкої участі не брав, і колізія між Мартіяном і його дітьми — це мабуть родинна Лесина колізія. Разом з „Нарисом“ М. Зерова, що в ньому автор більшу увагу звернув на художній бік Лесиної творчости, працю А. Музички з цікавістю прочитає всякий пересічний читач і хоч до деякої міри познайомиться з життям і творчістю цієї видатної української письменниці.

Будемо ждати ще другої праці, що її обіцяє автор, де він з'ясує нам „ясніше Лесиний образ, як мистця з чисто марксівським світоглядом, подавши докладний критичний розгляд її творчости“.

М. Марковський.

Адраджэньне. Літаратурна навуковы вёсьнік Інстытуту Беларускае Культуры. Сшытак першы. Менск, 1922, с. 323.

Білоруське національне відродження почалося пізніше за українське. Через цілу низку об'єктивних причин до революції 1917 р. воно не встигло ще набути стільки культурних надбань, зокрема в галузі науковій, як українське. Білорусь майже не мала наукової літератури своєю мовою. Науково-дослідча праця на Білорусі переважно починається вже по Жовтєвій революції й зокрема після XII з'їзду Р. К. П., що особливо підчеркнув необхідність розвитку культур пригноблених раніше національностей. Науково-дослідчу працю на Білорусі мав розпочати й вести Інститут Білоруської Культури, що його було засновано на початку 1912 року в Мінську. З першого видання цього Інституту — „Адраджэньня“ ми перш за все довідуємося за працю цієї установи. „Ми мусимо зауважити, — пишуть автори звідомлення, — що до останніх часів дослідча праця на Білорусі бодай що й не знаходила собі місця. Захопивши у свої руки і владу й науку, Росіяни з наукового боку зовсім не цікавилися Білоруссю, бо вона для них, за висловом одного російського придвірного, була гарною нареченою, але без посагу.“ „...Одно з основних, — кажуть вони, — завдань Інституту Білоруської Культури, це досліджування во всіх галузях науки, що більш-менш тісно звязані з білоруською культурою, а разом з цим і ідейне керівництво всіма науковими силами, що працюють на цім ґрунті.“ „Одною з головних справ, безумовно, є утворення наукової літератури білоруською мовою, а для цього перш за все потрібне наукове оброблення білоруської термінології й складання підручників для початкової й середньої школи“ (с. 278—279). В 1922 р. науково-дослідча праця Інституту, як видно зі справоздання, майже цим і обмежувалася. Сам Інститут ділився на Секції, а Секції на Комісії. В 1922 р. було дві секції: народньо-мовознавча та природознавча¹).

¹ За останніми відомостями праця „Інбеккульту“ значно зроста. Інститут має вже 155 співробітників — дійсних членів, членів-кореспондентів, наукових співробітників (в 1922 р. було лише 6 членів та 11 наукових співробітників). Тепер він поділяється на

„Адраджэньне“ поділяється на дві частини: літературну й наукову. В науковій частині першою стоїть розвідка Я. Льосіка „Бій під Грунвальдом в описі кронік Биховця, Длугоша, Більського й инш“ (сс. 148—163)—переказ літописних звісток про Грунвальдську битву. Статті П. Любецького „Білоруська народня усна творчість“ (сс. 164—203) та Я. Ксяневіча „Білоруська етнографія. Весільні пісні“ (сс. 255—261) можуть бути цікавими й для українських етнографів. З інтересом прочитає кожний, хто цікавиться білоруським національно-культурним відродженням, статті У. Дзяржинського „Максим Богданович, яко стилізатор білоруського віршу“ (сс. 204—218) та проф. М. Піотуховича „Якуб Колас, яко національний білоруський поет“ (сс. 219—229). З инших праць одмітимо розвідки С. Некрашевича „Правопис суперечних дієслівних форм у білоруській мові“ (сс. 230—235) та Байкова „Словникова праця в білоруській мові“ (сс. 236—254).

Не можемо надто критично поставитися до цієї книги. Не слід забувати, що це перше наукове видання білоруською мовою і, звичайно, в цьому значінні вага його дуже велика. Хотілося-б проте побажати Інституту для нових випусків свого видання (що, до речі сказати, як видно з каталогу Державного Видавництва Білоруси за 1925 р.,—чогось на цьому першому випускові зупинилося) виправлення головної хиби. Слід в першу чергу, на нашу думку, Інституту Білоруської Культури видавати суто-наукові видання. Літературні твори можна вміщати і в літературних журналах (а таким на Білорусі є „Польмя“), або принаймні видавати їх окремо. Для спеціально-наукової праці Інституту треба перевести широку роботу над притягненням до своєї праці авторитетних вчених—фахівців, що за їх проводом підготувалися-б до праці й молоді наукові сили. Тільки при такому поповненні видатними науковими силами Інститут Білоруської Культури може повести широку науково-дослідчу працю. Нема чого говорити про те, як вона потрібна Білорусі й її молодій національній культурі. (Вона була-б цінна й цікава й українській науці, бо спільна з Білоруссю історична доля українського народу робить для неї важливими розвідки з історії, історії літератури, історії права, етнографії Білоруси, і, звичайно й навпаки—Білорусини багато чого можуть навчитися з надбань та досягнень української науки). Ми сподіваємося, що цей шлях (коли „Інбелкульт“ введе до свого складу видатні білоруські наукові сили¹⁾, коли в ньому буде широкий круг наукових співробітників—фахівців різних галузів науки), цей шлях в майбутньому має привести Інститут Білоруської Культури до перетворення у Білоруську Академію Наук, що побіч з Українською Академією Наук розгорне широку працю для розвитку й відродження пригноблених раніше національних культур.

Л. Окіншевич.

такі секції—мовознавства, літературну, мистецтв, історико-археологічну, педагогічну, етнографічну, природознавства, медичну, сільсько-господарську, соціально-економічну. Опріч цього працює 15 пост. комісій, асоціація наукової організації праці, центральне бюро краєзнавства; в також в складі Інституту й відділи польський та єврейський (Пролет. Правда, 1925 р., Ч. 244).

¹⁾ І тепер вже членом Інбелкульту, як видно із звідомлення, є акад. Карський.

Хроніка.

Історична Секція Української Академії Наук в 1925 році. В IV кн. „України“ за 1924 р. було розповіджено історію переходу Історичної Секції Українського Наукового Товариства до Академії Наук. З цього переходу повстала 1921 р. Історична Секція при Історично-Філологічному Відділі Академії, як продовження тої організації історичної праці, що велася в „Українським Науковим Товаристві в Києві“—попереднім етапі на шляху українського громадянства до організації Української Академії Наук. В „Науковім Збірнику за 1924 рік“ було подано огляд її діяльності за 1924 рік і в початках 1925. Протягом всього 1925 р. структура секції зіставалась та сама. Хоча реформа Академії, заповіджена при кінці 1924 р., обіщувала основні зміни в сій структурі—а саме утворення Історичної Секції як одної з складових частин Історично-Філологічного Відділу Академії, але досі ся реформа не вийшла з сфери планів і проектів, і Історична Секція при Академії існує як організація науково-громадського характеру, під завідуванням виборного бюро, служачи зв'язком між історичними установами Академії з ширшими поза-академічними кругами дослідників і любителів історичного знання. Що два тижні, з виїмком академічних вакацій, вона відбувала свої прилюдні засідання, на котрих читались розвідки і доповіді ширшого змісту, як співробітників акад. установ, так і сторонніх, київських і замісцевих дослідників, і з приводу їх відбувались дискусії, в котрих брали участь присутні учені, вчителі і слухачі місцевих ВУЗ'ів. Крім того тричі в сім році відбувались урочисті прилюдні засідання, спільно з Науково-дослідч. Катедрою й Редакцією „України“; вони викликали значний інтерес і притягали велику силу слухачів. Одно з них було присвячене Костомарову з нагоди 40-ліття його смерті, друге—двадцятиліттю подій 1905 року, на третім було зачитано кілька рефератів ширшого інтересу.

Всього в 1925 р. відбулося 15 прилюдних засідань, Секції на яких було зачитано 30 рефератів і крім того 9 доповідей на засіданнях історично-економічної підсекції. Значна частина сих доповідей появилася потім в „Україні“, що була органом Історичної Секції, в „Науковому Збірнику“ та в збірнику тої-ж секції: „Київ та його околиця“, що почався друком з кінцем 1925 р., а вийшов уже в 1926. Всього в „Україні“ і „Наук. Збірнику“ надруковано праці 98 авторів (132 статті й замітки і 61 обговорення): тут були представлені всі культурні центри України, а із-поза неї взяли участь чимало авторів (Ленінград, Москва, Саратов, Тургайськ і ин.). Особливо в зв'язку з організацією „Комісії Західньої України“, зимою 1925—6 р. розширилися зв'язки Історичної Секції з дослідниками Зах. України; цілий ряд визначних наукових робітників Галичини став на роботу в „Україні“ й інших наукових виданнях, виконуючи різні доручення, збираючи матеріал, оброблюючи певні вказані теми з історії, етнографії, письменства й т. и.

Тягар науково-технічної роботи в сих виданнях, поруч ак. Грушевського, як головного редактора, лежав на О. С. Грушевському, О. Ю. Гермайзе, С. В. Глушку, П. С. Глядківському і особливо на секретарі „України“ Ф. Я. Савченку; вони віддавали дуже багато часу, енергії і праці

сьому ділу, при допомозі ще й інших членів Товариства. Читання і підготовка до друку рукописів, що часто надсилались в дуже мало обробленім вигляді, або на мові російській, так що їх треба було перекладати, перевіряти, чи справляти мову, термінологію, правопис і т. д., і се при нинішній змінності його правил, в процесі стабілізації, вимагало не раз більш роботи, ніж можна було її уділити. Далі, технічна праця видання, хоча в принципі належить все до Державного Видавництва України, яке являється видавцем і власником видання—так що властиво діло Історичної Секції кінчається з передачею рукопису книги до видавництва, на практиці і від редакції, і ширше часом, від цілої секції вимагала багато труду, непомітного, але досить інтензивного, і сі справи дуже сильно зуживали енергію осередку секції.

Невеликі розміри журналу і необхідність давати в нім від часу до часу, з нагоди пам'ятних днів, систематично дібрані збірки статей і матеріалів, щоб скупчити увагу дослідників і громадянства на певних визначних моментах минулого, відсуваючи надалі матеріал нейтральний,—спричинили значне завантаження редакційного портфелю. Тим більше, що секція мала завсіди на думці не тільки інтереси читача, а й інтереси наукової продукції: вона старалась обслужити своїми виданнями можливо широкий круг робітників, розбудити енергію і ініціативу наукової праці можливо більшої периферії. Для того поруч праць досвідчених, заслужених дослідників давала місце і працям початкуючих, особливо з периферії: не відкидала їх, а ставила в чергу і проводила поволі через свої видання, пильнуючи тільки певної пропорції, щоб не ослабити наукового рівня й інтересу сих видань. Може в будучності збільшення журналу, або поява аналогічних паралельних видавництв зменшить це перевантаження. Секція-ж поки що старається пропустити залеглий матеріал, обмежуючи okazійні, ювілейні публікації, щоб прискорити вихід нейтральних статей та матеріалів; через те сього року вона не присвячує книжки Шевченкові—бо таку Шевченкову книгу випускає инше видавництво, і обмежується поминками Драгоманова і Франка. В р. 1927 намічає тільки невеликі комплекси статей з приводу роковин О. Лазаревського і П. Куліша, і надіється згодом дійти певної рівноваги в пропуску матеріалу.

Ще прикрішою і болючішою стороною сього діла була все більша задовженість і невиплатність редакції перед авторами. Почавши від місяця березня, Держ. Видавництво наслідком трудних матеріальних обставин перестало своєчасно виплачувати гонорари редакції: виплачувало їх тільки частинно і з великим запізненням, а тим самим і редакція могла своїм співробітникам виплачувати тільки частини належного гонорару, і то не скоро. Задовженість видавництва перед редакцією зростає—і зростає задовженість редакції перед співробітниками. Об'єктивні умови тут сильніші від доброї волі редакції і видавництва. Секція стоїть перед дилемою—або продовжувати своє видання в надії, що обставини книжного ринку поправляться і принесуть їй змогу розрахуватися з своїми співробітниками (передплата на 1926 р., по відомостям редакції, зросла дуже значно проти попередньої),—або-ж зовсім припинити видання. Досі секція держалася першого і, не вважаючи на прикре своє становище перед співробітниками і на всі труднощі, звязані з видавничим ділом, вела його далі. Будучність покаже, як довго се буде можливе; а поки що, сі два роки видавнича робота займала центральне місце в життю секції і перед усім забирала її сили.

Сподіваємось, що без видавництва Секція в кождім разі не зістанеться. Коли минулого року Академія могла з більш ніж скромних своїх засобів уділити кошти на видання одного тому своїх „Записок“ для Історичної України 1926, кн. 1.

Секції, тим більшого можна сподіватися з нинішнім розвитком академічного бюджету. В бюджетнім році 1925/6 Секція сподівається для себе одного тому; але коли наступний рік принесе таке збільшення бюджету Академії, як це обіцялось авторитетними представниками УкрНауки, число томів відповідно збільшиться—особливо коли-б перестала виходити „Україна“ і „Науковий Збірник“. Поки вони існують, найбільш пекучою видавничою потребою являються публікації археографічні, що не находять місця в сих виданнях,—тимчасом як доповіді Історичної Секції проходять в них в доволі значній кількості.

Доповіді, заслухані в засіданнях Історичної Секції в 1925 році:

- Козловська В. Е.—З культу Слов'ян-поган.
 Савченко Ф. Я.—Обрядовість найпримітивніших (Пігмів та Бушменів).
 Щербина В. І.—Україна і російський уряд в середині XVIII в.
 Василенко М. П.—Павло Полуботок.
 Дубровський В. В.—Селянські уччі на Лівобережній Україні 1782—1791.
 Возняк М.—Листування Костомарова з Кониським.
 Житецький Г. П.—Листування Костомарова про видання народніх книжок.
 Глушко С. В.—Листи Куліша до Жемчужнікова.
 Ткаченко М. М.—З одеського наукового життя.
 Копержинський К. О.—Театр і музика на Чернігівщині.
 Лященко О. Я.—Лист Квітки до Снегіррова.
 Акад. Перетц В. М.—Проби засвоєння морально-філософських творів у київській літературі перш. пол. XVII в.
 Гермайзе О. Ю.—Розвід марксієвських ідей на українському ґрунті.
 Рябинін І.—Кінець задунайського січового життя.
 Акад. Грушевський М. С.—Історичне дослідження Київського вузла.
 Ткаченко М. М.—Утворення Нової Сербії на запорізьких землях в 1750-х роках.
 Акад. Тутковський П. А.—Передісторична природа Києва.
 Баранович О. І.—Заселення Півд. Волини в XVII—XVIII вв.
 Гермайзе О. Ю.—Ідейна еволюція Р.У.П.
 Грушевська К. М.—Дума про пригоду на морі попівича Олексія.

Доповіді, заслухані в засіданнях Істор.-економічної підсекції,—що далі працювала при Історичній Секції, під проводом проф. О. С. Грушевського, розробляючи економічну історію України, головну XVI—XVIII вв.:

- Грушевський О. С.—Замітки з історії Київського ратушного господар. XVII—XVIII вв.
 Юркевич—З історії заселення Звенигородщини XVI—XVIII вв.
 Кравцов—З історії колонізації Запоріжжя в XV—XVI вв.
 Франюк—Ратушні землі в В. Кн. Литовському в XVI—XVII вв.
 Юркевич—З історії пограничних стосунків укр-польських в пол. XVIII в.
 Грушевський О. С.—Торгові і промислові стосунки Лівобережжя та Правобережжя в пол. XVIII в.
 Юркевич—Переходи селянства на Правобережжя в перш. пол. XVIII в.
 Франюк—З історії Вінницького замку в XVI в.
 Грушевська Ол. Ол.—Митний кордон коло Києва XVIII в.

Доповіді, заслухані на врочистих засіданнях Істор. секції спільно з „Науково-Дослідною Катедрою історії України“ і Редакцією „України“.

- Акад. М. Грушевський—Відгомони княжого епосу в українськ. фольклорі.
 Савченко Ф. Я.—Козакофільство Меріме.
 Акад. М. Грушевський—Костомаров і новітня Україна.
 Гермайзе О. Ю.—Костомаров в світі автобіографії.
 Житецький Г. П.—Костомаров як письменник.
 Акад. М. Грушевський—1825—1905—1925.
 Гермайзе О. Ю.—1905 рік.
 Дроздов О.—Забастовка конотопського вузла.
 Очинський І.—Забастовка в управлінні Пол.-Зах. Залізниць в 1905 р.
 Глушко С. В.—Селянські рухи на Чернігівщині 1905 р.
 Козуб С.—1905 рік в творчості Коцюбинського.

Катедра Історії Українського Народу Української Академії Наук занята акад. М. Грушевським, з двома штатними співробітниками при нім, і в 1925 році служила організуючим осередком для студій україн-

ської історії в Академії і для установ, зайятих тими студіями. Такими установами в сім році були: Історична Секція з Історично-Економічною підсекцією, Комісія Культурно-Історична і Комісія Історичної Пісенності, Археографічна Комісія і чотири Комісії порайонного розроблення історії України. Крім того в тіснім звязку з Катедрою ВУАН стояла Наукова-Дослідча Катедра історії України, що рахувалася при Академії і кермувалася тим-же акад. М. Грушевським, та новозаснований при Н.-Дослід. Катедрі „Кабінет Примітивної Культури“. Разом взяті, ці установи фактично творили досить добре ув'язаний Український Історичний Інститут, який планово—наскільки позволяли ще дуже скупі матеріальні засоби¹⁾—розвивав організаційну, дослідчу і видавничу роботу. Що-місяця (з виключенням академічних вакацій, а в деяких установах навіть і без сеї перерви) правильно відбувалися збори сих установ: двічі на місяць засідання прилюдні, для ширшої публіки (історичної секції й ин.); тричі—закриті, присвячені більш спеціальним доповідям і організаційним справам, по спеціальностям: оден раз на місяць засідання археографічне, оден раз—порайонного історичного дослідження, і ще оден—культурно-історичного досліду. Мережа кореспондентів і місцевих гуртків на периферії зростала, і рівнобіжно зростав в силах і в засобах організаційний центр.

На жаль, брак засобів і обіцянки не здійснювані, або здійснювані не в час, сильно паралізували сю роботу. Так, Кабінет Примітивної Культури хоч був введений в життя постановою Укр. Науки з 1 жовтня, і був тоді-ж фактично відкритий, не отримав по нинішній день ні копійки для своїх співробітників ні для організації своєї праці. Закордонна командировка, обіцяна ак. Грушевському і одному з співробітників, не була здійснена за недостаткою коштів. План наукових екскурсій і експедицій, вироблений на літо і осінь 1925 р., теж не міг бути виконаний, тому що кошти, призначені на ці командировки, фактично не прибули; переважно на власні кошти співробітники зробили кілька наукових подорожей, і тільки Культурно-Історична Комісія, майже без усяких асигновок, завдяки самовідреченій енергії своїх співробітників виконала дуже цінний екскурсійний план в Прип'ятьськім Поліссю. Бібліотека Катедри поновлялась потроху, як з коштів, асигнованих Академією (головно заграничні наукові видання), так з обмінів і дарових примірників, одержуваних Редакцією „України“, і вже в кінцем року, разом з бібліотекою „Археографічної Комісії“ становила цінний науковий засіб,—тільки ще дуже далекий від вдоволюючої повноти. Видавнича робота, що найбільше забирала енергію співробітників і притягала все нові сили до сих установ, завдяки Державному Видавництву України, що дуже сприятливо ставилось до неї, виявилася в минулім році в доволі показній цифрі 9 томів (понад 150 друк. аркушів): VI том Записок іст.-філ. відділу (розпочатий минулого року, а випущений в 1925), IV том Історії Укр. літератури ак. Грушевського, 5 книг „України“ (11—15), оден том (XIX) Записок Істор. Секції і збірка студій з примітивної культури (співроб. К. Грушевської). Обмін сими виданнями з союзними і закордонними установами і визначними дослідниками, розсилка по великих світових книгозбірнях (в 1925 р. вони розсилалися на 80 закордонних адрес) немало причинилося до наукових звязків і викликало живий інтерес до культурного життя України і Союзу.

¹⁾ Всього науково-операційних коштів в р. 1924—5 на ці установи одержано 1600 карб. при вісімдесяти злишком наукових робітниках, що працюють в сих установах—сума просто мізерна!

Болюче відчувається при тім брак відповідного помешкання, де-б могла розгорнутися ся робота: теперішнє приміщення в буд. ВУАН по ул. Короленка 37 занадто тісне для сього, а заходи перед Київським Виконкомом що до передачі історичним установам ВУАН сусіднього будинку, хоч і підтримані Нар. Ком. Освіти, досі не дали позитивних наслідків.

Персонально ак. М. Грушевський в сім році займався виданням IV т. Історії Української літератури, що вийшла літом 1925 р. (Устна творчість пізніх княжих і переходових віків, XIII—XVII: відгомони дружинного епосу, твори мішаного епічно-легендарного характеру і творчість на теми релігійно-моральні, 43 друк. арк.). Виготовив в головнім V том тої-ж Іст. Літератури (культурні і літературні течії на Україні XV—XVI в. і перше відродження, 1580—1610); публікація його, одначе, видко, ждатиме кращої видавничої кон'юнктури. Підготовляв матеріал для IX тому своєї „Історії України-Руси“ (1650—1657), до котрого й приступив з початком 1926 р., та до видавання матеріалів другої половини XVII в. Багато віддавав також часу редакції „України“, де вмістив кілька статей і чимало рецензій і заміток.

Шт. співробітник П. С. Глядківський закінчив і зачитав в засіданні науково-дослідчої катедри свою працю: „Українські оповідання про вдячного мерця та їх місце в міжнароднім репертуарі сеї теми“, і достав від Культурно-історичної комісії доручення виготовити, як продовження, студію про походження сеї теми. Він-же виготовив до друку доповідь про збірку циганських казок Коперницького. Працював над підготованням рукописів до друку в виданнях Історичної Секції.

Шт. співробітниця Л. П. Шевченко крім технічної допомоги в заняттях Катедри науково займалась переживаннями примітивної культури на Україні. Мала спеціальне доручення обслідувати Прип'ятське Полісся, відбула туди три наукові екскурсії і збрала дуже цінний матеріал по фольклору, а паралельно збирала також матеріал діалектологічний і геологічний, передаючи по приналежності. Вела листування з місцевими кореспондентами, що виконували завдання за анкетами Культурно-історичної Комісії. Виготовила до друку анкети про обряди і вірування, звязані з ставленням нової хати, й умістила кілька заміток в „Україні“.

Комісія Культурно-Історична мала сього року тільки одного штатного співробітника та 3 нештатних, але не вважаючи на крайньо малі засоби, дуже енергійно провадила свою роботу, виконуючи — разом з Комісією Історичної Писенности та Кабінетом Примітивної Культури Н.-Досл. Катедри — певні функції Українського Соціологічного Інституту, досі ще не перенесеного з-за кордону на Україну. Сього року заходом Культурно-Історичної Комісії (коштом Державного Видавництва України) вийшла збірка розвідок і доповідей співроб. Соц. Інституту Катерини Грушевської (розпочатих у тім Інституті) під титулом: Примітивна Культура, яка звернула увагу новістю матеріалу і наукового методу та розбудила замітний інтерес до проблем, поставлених Соц. Інститутом. Три вище згадані установи тепер творять фактичну асоціацію культурно-історичного досліду, продовжуючи на Україні розпочате Соц. Інститутом діло: дослідження примітивної культури та її пережитків на Україні, студіювання української соціальної преісторії та народньої творчости в соціологічнім освітленні. З осені 1925 р. почавши, вони відбувають раз на місяць свої спільні засідання, на котрих зачитують і обмірковують доповіді, анкети, справоздання з наукових екскурсій, і т. д. По плану, виробленому Комісією, було переведено вступне обслідування Прип'ятського Полісся — дуже інтересної з

погляду всякого роду архаїзмів і переживань, а досі майже необслідуваної ділянки нашої країни. Кількома екскурсіями було прорізано в різних напрямках сю територію, намічено опорні пункти для дальшого, детальнішого обслідування і збирання матеріалу, пороблено пробні записи і вишукано ряд кореспондентів, що працюватимуть по інструкціям Комісії. Спеціально сим займалася, як згадано вище, співробітниця Катедри Л. Шевченко, котра виявила в сій роботі добру підготовку і самовідречену енергію, забираючись в найбільш глухі кути сеї території. Цінну поміч сьому ділу дав також заслужений дослідник укр. фольклору В. Кравченко, віддавши в розпорядження Комісії свої многолітні записи і звязавши її з цілим рядом місцевих кореспондентів. Матеріал з сих і інших обслідувань, започатих згаданою асоціацією, використовується в працях співробітників. Підготовлено видавництво: „Первісне Громадянство та його переживання на Україні“, що має давати взірці порівняного обслідування українських переживань, в світлі пережитків примітивної культури взагалі; перший випуск його, приготований уже до друку, має вийти в світ на весну 1926 р.

Комісія Історичної Пісенности в складі одного штатного і двох нештатних співробітників розвивала також дуже енергійну працю над збиранням матеріалу, обслідуванням репертуару професійних співців та підготовкою корпусу історичної пісенности: відновленням і завершенням великого недокінченого діла Київської Громади 1870-х рр.: „Историч. пѣсни малор. народа“ Антоновича і Драгоманова. Перший том корпусу народних українських дум, дорученого К. Грушевській, протягом 1925 р. приведений був майже до повного закінчення, весною 1926 р. він повинен початись друком; крім текстів, 18 №№ дум, міститиме просторий історичний огляд збирання, препарування й оброблювання дум, споряджений редакторкою. Другий збірник—історичних пісень Вел. України XVIII віку співр. Ф. Савченка успішно підготовлявся в сім році. Видання зах.-укр. істор. пісень узяв на себе академик В. М. Гнатюк. Дослідження репертуару професійних співців особливо ґрунтовно, деталічно і успішно провадилося на Чернігівщині співр. Б. Л. Луговським; його обслідування будуть друкуватися у вищезгаданім видавництві: „Первісне Громадянство“. Цінний матеріал постачали також Т. Гавриленко, М. Гайдай, В. Денисенко, Гн. П. Житецький, С. Маслов, М. Недужа, Ю. Сіцинський, С. Тобілевич, Ю. Філь і цілий ряд інших дослідників; дуже цінну поміч сьому ділу дали К. В. Квітка, О. П. Косач, О. Б. Курило. На превеликий жаль, апарат „парльограф“, замовлений для записування мотивів і усних оповідань, по довгих очікуваннях, прибув в вересні 1925 р. з закордону в цілком знищеном виді (поламаний при митнім огляді, що властиво не повинен мати місця при пересилці наукових приладів на адресу Академії); знищені частини досі не замінені новими (що не можуть бути виготовлені на місці, а мають бути спроваджені матер. відділом Наркомосу від тої-ж фірми). Ще більша шкода, що одинокий штатний співробітник, якого комісія мала в 1924—5 р., не включений до нових штатів, 1926 року! З огляду на свою енергійну діяльність Комісія потребує і заслугу збільшення свого штатного персоналу, а не скорочення!

Постійні члени, співробітники і учасники Культурно-історичної Комісії, Комісії Історичної Пісенности та Кабінету Примітивної Культури:

Акад. Мих. Грушевський, голова комісії.
Жуковська Марія Аркадіївна, секретар зборів.

Гавриленко Тодор Матвієвич.
Глядківський Павло Семенович.

Акад. Гнатюк Володимир Михайлович.
Грушевська Катерина Михайловна.
Денисенко Василь Семенович.
Житецький Гнат Павлович.
Квітка Климент Василевич.

Кондрагієва Катерина Борисівна.
Копержинський Кость Олександрович.
Кравченко Василь Григорович.
Курило Олена Борисівна.
Луговський Борис Левович.
Ляскоронський Василь Григорович.

Мочульський Михайло Михайлович.
Савченко Федір Якович.
Тобілевич Софія Віталіївна.
Філь Юхим Павлович.
Шевченко Людмила Прокопівна.
Щербина Володимир Іванович.

Комісії порайонного розроблення історії України, числом чотири— становлять разом фактичну асоціацію історичного районознавства України. Вони мають своїм завданням організувати дослідчу роботу на місцях, планово керувати нею, звертаючи увагу дослідників на нерозроблені, за- недбані питання, і спільними силами академічного центру і місцевих учених підготувати наукові збірники, присвячені історії певних районів, ви- сянюючи ними, як в даних фізично-географічних умовах, при вісних прикметах ґрунту, клімату, заводнення, комунікаційних засобах розвивало- ся в тих районах заселення; які воно приймало форми, як змінювалися колонізаційні течії, які приносило звязки і впливи культурні; як форму- валися економічні центри і ставали соціальними і політично-правлящими осередками, і т. д. Державне Видавництво України ще в осени 1924 р. прийняло в свій план видання таких збірників, двох що-року, і згадана асоціація сподівалася протягом яких трьох-чотирьох років охопити ними, в головних рисах, цілу територію України, як Радянської, так і Закар- донної. Перші збірники, натурально, мусіли-б мати характер більш вступ- ний, заохочуючий до сього діла; в дальшій розвою сеї праці вона по- винна була-б привести до спорядження історичних компендіїв, присвячених поодиноким областям України. Але на жаль фінансові труднощі не дали змоги Держ. Вид. України повести се видання так швидко, як то було бажано сим Комісіям і самому видавництву.

Першою з комісій організувалась і дістала деяку змогу праці

а) Комісія Київів та Правобічної України (первісно названа комісією „Старого Києва“). Вона одержала ще при кінці 1924 р. двох штатних співробітників (керівничий В. І. Щербина), до котрих прилучи- лися ще два нештатні і цілий ряд постійних учасників, і повела дуже енер- гійно свою працю над дослідом Київської околиці, підготовляючи науко- вий збірник, присвячений їй, а також радо беручи участь в розгляді справ, які подавало їй на відзив і оцінку комунальне управління Києва. Від осени 1924 р. вона відбувала щомісячні наукові засідання, при дуже діяльній участі широкого круга дослідників, і протягом двох років при- готовила величезний науковий матеріал, що міг-би заповнити цілий ряд наукових збірників Києва та його околиці. Перший том „Київ та його околиця“, котрим мала відкритися серія сих порайонних збірників, був виготовлений уже зимою 1924/5 р., але тільки з кінцем року Держ. Вид. могло приступити до його видання. Великий і дуже гарно закроений том— як взірць модерної графіки, з багатьма ілюстраціями (XVI+476 стор.), вийшов у березні 1926 р.

б) Комісія Лівобічної України штатного співробітника мала приобізнано від місяця травня 1925 р., але в дійсності не дістала його ще й досі (має бути взятий на платню від 1 липня). Проте в складі кіль- кох нештатних співробітників, з вик. об. керівничого О. Ю. Гермайзе на чолі, вона діяльно продовжувала розпочату в 1924 р. працю обслідування Чернігівського району, з його старим центром в головах та підгото- вляючи силами місцевими і київськими збірник, присвячений „Чернігову та північному Лівобережжю“. Збірник сей ладився на осінь 1925 р., але згадані вище фінансові обставини змусили Держ. Вид. України перенести його в видавничий план 1926—7 р.; будемо сподіватись, що сим разом термін не буде ще раз відложений.

в) Комісія Степової України також не дочекалась штатних співробітників в 1925 р., і працювала силами нештатних (в. об. керівничого М. М. Ткаченко). Вона підготувала кілька цінних праць місцевих і київських робітників, вела роботу в місцевих архівах,—але згадані вище видавничі обставини не дозволяли їй сподіватися приступити до підготовки свого збірника в наступні роки; тому робота її мусіла мати більш організаційний характер—руководження працею місцевих співробітників, досить численних і надійних. Натомість на ближчу чергу висувається робота

г) Комісії Західної України, котрій нові штати Академії обіцяють двох штатних співробітників; в сподіванню сеї можливості інтензивної праці вона організувалася з кінцем 1925 р. в складі кількох нештатних співробітників, київських і місцевих: з визначних дослідників Волини, Поділля, Холмщини, Галичини, Буковини і Закарпаття. Начеркнено і приступлено до комплектування потрібної наукової літератури і місцевих журналів,—котрих в Києві і взагалі на Україні з останніх років було дуже мало, або таки й зовсім ні. На жаль, і тут запізнення асигновок (досі ще тільки тимчасових) не дало можливості здійснити оперативного шляху, предложеного літом 1925 р.; проте все таки, в сподіванню, що дещо з обіщаного раніш чи пізніш сповниться, досить багато робиться так-би сказати „авансом“. Можливо, що третім порайонним збірником, з огляду на загальне звільнення темпу зього видання і більші засоби сеї Комісії, буде підготовлятися як-раз збірник Західної України, протягом 1926/7 року замість проектованого раніше третім збірника Переяславщини-Полтавщини-Слобожанщини. З другого боку, з приводу ювілеїв двох корифеїв галицького життя, що припали на 1926 рік: п'ятдесятиліття місії Драгоманова за кордон, що зробила його фактичним провідником і учителем Галичини, і десятиліття смерти Франка, що був його духовним учеником і продовжував його діла,—заходом Комісії Зах. України підготовляється велике ювілейне видання, присвячене сим славним ювілярам. Осередком його має бути кореспонденція сих двох діячів між собою, далі цілий ряд інших листувань їх, інші матеріяли та студії, присвячені одному та другому. Ряд незвичайно цінних матеріялів, обіцяних ак. Студинським, проф. М. Возняком, В. Дорошенком й іншими дослідниками галицько-українських відносин XIX і XX стол., обіцяють велику наукову вартість сьому збірникові, що розраховується на цілий ряд томів, і коли будуть потрібні кошти, може почати реалізуватися вже з осені 1926 року.

┌ Персональний склад комісії порайонного розроблення Історії України:

Бюро: Акад. Грушевський Мих. Сер., голова.

Щербина В. І.,—член-кореспондент Академії, керівничий Комісії Київ і Правобережжя.

Гермайзе О. Ю.,—в. о. керівничого Комісії Лівобережжя і Слобідщини.

Савченко Ф. Я.,—керівничий Комісії Західної України.

Ткаченко Мих. Мих.,—в. о. керівничого Комісії Полудневої України.

Глушко С. В.,—секретар комісії Київ і Правобережжя.

Лазаревська К. О.,—секретар Комісії Лівобережжя і Слобідщини.

Ігнатенко В. О.,—секретар Комісії Західної України.

Кравців Д. З.,—секретар Комісії Полудневої України.

Члени, співробітники і постійні учасники:

Айзеншток Єремія Якович (Харків).

Алексеев Павло Петрович (Київ).

Андріашев Олександр Василевич (Київ).

Акад. Біляшівський Микола Федотович (Київ)

Бужинський М. М. (Полтава).

Бузук Петро Опанасович (Одеса).

Верзилов Аркадій Василевич (Чернігів).

Возняк Михайло Осипович (Львів).

Добровольський Леонид Павлович (Київ).

Дорошенко Володимир Викторович (Львів).

Дубровський Василь Василевич (Харків).

Ерст Федір Людвигович (Київ).

Бвфимовський Володимир Степанович (Чернігів).

Ершов Анатолій (Ніжин).

Житецький Гнат Павлович (Київ).

Зельницький Олександр Аркадіевич (Київ).

- Істомин Михайло Павлович (Київ).
 Козаченко Антін Іванович (Полтава).
 Д-р Кордуба Мирон Михайлович (Львів).
 Корнилович Михайло Іванович (Київ).
 Кричевський Василь Григорович (Київ).
 Лященко Аркадій Якимович (Ленінград).
 Макаренко Микола Омелянович (Київ).
 Моргилевський Іполит Володиславович (Київ).
 Ничипоренко Прокіп Іванович (Харків).
 Петровський Микола (Ніжин).
 Попов Олександр Степанович (Київ).
 Пушинський П. (Лубні).
 Рябинин-Скляревський Олександр Олександрович (Одеса).
 Симашкевич Василь Михайлович (Київ).
 Синявський Антін Степанович (Київ).
 Сіцінський Юхим Осипович (Кам'янець).
- Слабченко Михайло Єлисеєвич (Одеса).
 Смоличев Петро Іванович (Чернігів).
 Станиславський Василь Іванович (Полтава).
 Степанов Іван Симонович (Катеринослав).
 Акад. Студинський Кирило (Львів).
 Акад. Тутковський Павло Аполонівич (Київ).
 Чернявський Дмитро Федорович (Катеринослав).
 Шамрай Сергій Вікторович (Київ).
 Шугаєвський Валентин Андрійович (Чернігів).
 Щеглова Софія Олексіївна (Ленінград).
 Щепотів Володимир Олександрович (Полтава).
 Щербаківський Данило Михайлович (Київ).
 Щітківський Іван Іванович (Київ).
 Юркевич Дмитро Вікторович (Київ).

Доповіді, зачитані на засіданнях комісії порайонного розроблення Історії України до кінця 1925 року:

- I. I. Щітківський—Київський некрополь і забута революційна пам'ятка (могила бр. Івичевичів).
 В. I. Щербина—Нарис історії Києва з 1654 р. до 1814 р.
 В. А. Шугаєвський—З історичної топографії Чернігова.
 М. П. Істомин—Історичні пам'ятки Щекавицького кладовища.
 В. I. Щербина—Спомин про рід Іпсіланті у Києві.
 А. В. Верзилов—Найстарші дані соціального побуту Чернігівщини.
 Я. П. Новицький—О. Хортиця.
 Ф. Л. Ернст—Кловський дворець і його сумна доля.
 В. Г. Кричевський—Дерев'яне будівництво Києва.
 В. I. Щербина—Київ у 1744 році (подорож Єлисавети до Києва).
 I. I. Щітківський—З діяльності київської думи в 1909—17 рр.
 Л. Добровольський—Київські Золоті Ворота.
 П. В. Клименко—Київські цехові книги.
 В. I. Щербина—Стрілецька та Рейтарська вулиці.
 О. М. Андріяшев—Історично-географічний нарис Київської землі.
 В. I. Щербина—Упривілейовані вийти міста Києва.
 В. I. Щербина—Шулявка та Шулявшина.
 Ф. Л. Ернст—Київська архітектура в XVII—XVIII вв.
 В. Е. Козловська—Таврований посуд слов'янської доби.
 М. О. Макаренко—Загублені скарби із території Києва.
 Проф. Федорівський—Сучасні археологічні досліди на Харківщині.
 М. Н. Петровський—Надання м. Ніжину Магдебурзького права в 1625 р.
 В. I. Щербина—Ще дещо з історії київських вийтів.
 О. I. Некрасов—Рельєфні київські портрети XI ст.
 В. А. Шугаєвський—Дари В. К. Дунин-Борковського в чернігівським музею.
 В. I. Щербина—Матеріали до історії київського самоврядування (участь Києва в Катерининській комісії 1767 р.).
 В. I. Щербина—Ждан Гадрина, київський вийт кінця XVII ст.
 Д. М. Щербаківський—Реліквії старого київського самоврядування.
 I. I. Щітківський—„Історический Путь“ у Києві.
 I. М. Каманіна „Київ і Київщина до кінця XVII стол.“—звідомлення про не-
 В. I. Щербини.
 Боровський—Статистика київського населення в революційні 1917—23 рр., реферув
 О. С. Попов.
 В. М. Страшкевич—Базиліянські монастирі на Волині.
 В. I. Щербина—Боротьба Києва за автономію.
 О. Т. Андрієвська—Нова книга про Закарпатську Русь.

Звідомлення про діяльність археографічної комісії в 1925 р. буде надруковане в одній з дальших книжок „України“.

З наукової праці в Катеринославі. Дослідження минулого Катеринославщини провадилося якось нерівномірно,—в залежності, звичайно, від загальних умов життя, і тісно зв'язане з ними.

Початок систематичного розроблювання минулого Катеринославщини, або ширше—Запоріжжя, частину якого вона колись складала, припадає

на другу половину 80-х рр. минулого століття (якщо не рахувати відомих праць Скальковського та арх. Гавриїла). По-перше, надзвичайний економічний розвиток, що його переживала тоді Катеринославщина в зв'язку із зростом своєї промисловости, ожививши взагалі життя, підніс і культурний рівень міста і, утворивши матеріальну базу для цього піднесення, розбудив між иншим і цікавлення минулим цього краю. Цілу низку розвідок історично-топографічного та етнографічного характеру уміщено тоді в часописі „Степь“, що видавався в Катеринославі в рр. 1885—6; чимало такого ж матеріалу розкидано по різних числах „Екат. Губ. Вѣд.“ за рр. 1885—6 і особливо за 1887 р. Значно спрчинився до цього столітній ювілей міста, що припав на 20. V. 1887 р. Протягом всього цього року виходив „Екатеринославск. Юбил. Листокъ“ (24 числа) і на його сторінках уміщено було багатий історично-літературний матеріал. Крім того цей ювілей приніс дві розвідки про минуле Катеринославу, особливо цінні матеріалом, використаним авторами: а) Владимиров, М. „Первое столѣтіе Екатеринослава“. К.-в., 1887 р. та б) Корольков, К.: „Столѣтній юбилей гор. Екатеринослава“. (Екатер. Епарх. Губ. Вѣдом., 1887 р., чч. 8—12). На ці-ж 80-ті та початок 90-х рр. припадають і головні праці з історії місцевого краю небіжчика Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького.

Загальна реакція кінця 80-х та 90-х рр., наклавши свою тяжку руку на все життя, відбилася й на розвитку вивчення минулого Катеринославщини. Окрім III тт. праці Яворницького „Історія Запорожскихъ Казаковъ“, жадної видатної роботи з історії місцевого краю ми не бачимо.

Революційні події 1905 р. розбуркали сонне катеринославське життя і дали великий внесок до студіювання місцевої історії. Як-раз з цим роком сполучився вихід I т. „Труды Екатеринославской Губ. Учен. Арх. Комиссії“ (всього вийшло їх XI тт.) і вони дали коштовний матеріал та розвідки до вивчення історії місцевого краю. Ціла низка імен, що їх можна зустрінути на сторінках цих тт., говорить сама за себе: заст. голови Комісії, невтомний А. С. Синявський; пр. Д. І. Яворницький, пр. В. О. Біднов, пр. Д. І. Дорошенко, пр. В. І. Пичета, В. В. Данилов, свящ. Орловський та Мстиславський і инші. Досліджували переважно архівний матеріал, надаючи цим розвідкам особливої ваги.

Столипінське „успокоєніє“ заспокоїло й цю широку поставлену роботу; все-ж таки „Труды“ продовжували виходити, закінчивши своє існування 1915 роком. Крім того, в рр. 1911—13 виходив ілюстрований двохтижневик „Дніпрові хвилі“, сторінки якого теж містили чимало історично-літературного матеріалу.

Ще з початку р. 1917 вийшло в Катеринославі „Оповідання про славне військо Запорожське Низове“ А. Т. Кащенко. Автор цього оповідання—відомий історик-белетрист (умер 29. III. 1921 р.), але цей раз він виступає в ролі вже історика, подаючи докладний нарис історії Запоріжжя з останніх років XVI в. (1583 р.) й до кінця Задунайської Січі. Через цензурні умови праця вийшла з великими урізками¹⁾, а тому, як тільки вибухла революція, то автор, за допомогою Катеринославського Укр. Видавництва, р. 1918 випускає нове, вже повне видання, але... не судилося йому світа побачити! Далі залишаю слово самим видавцям вже третього видання... „Усе видання лише 20 грудня було перевезено з книгарні до комори Видавництва в книгарню „Україна“, як 27 грудня підчас громадянської війни (Махнівщина) книгарня „Україна“ була зруй-

1) Ці останні й примушують автора цієї замітки віднести книжку до міжреволюційних часів, хоч хронологічно вона належить вже до часів революції.

нована й до щенту спалена. Згоріла велика кількість книжок, в тому числі й цілком усе друге видання „Оповідання про славне військо Запорозьське Низове“, встигнувши розійтись хіба в кількості одного-двох десятків. Це є третє видання, цілком передруковане з другого¹⁾.

На початку революції вийшли дві праці проф. Біднова, одна—коротенька брошура „Ненаситець“,—маленький poradnik для мандрівників (Катеринослав, 1918 р.). Через рік вона увійшла в склад значного історично-топографічного poradnika „Дніпрові Пороги“, що дає ґрунтовні відомості про всю систему Дніпрових Порогів (Катеринослав, 1919 р., видання Катеринославського Союзу Споживчих Товариств). Друга праця має досить одіозний заголовок: „Посещение Екатеринослава особами царской фамилии“—сторінка з історії міста Катеринослава. В дійсності, це окрема відбитка докладної статті з історії колонізації Катеринославщини, уперше надрукованої в ч. XI Літопису Катеринославської губ. Арх. Ком. і, як завжди у автора, опертої на нових архівних даних. Далі, р. 1920 вийшла брошура його „Що читати по історії України“ (теж видання Катеринославського Союзу Спож. Т-в, Катеринослав, 1920). Це коротенький огляд розвитку укр. історичної літератури у 2-й пол. XIX та на початку XX століть.

Бурхливі революційні роки почасти пошкодили науковій роботі в Катеринославі, а почасти й допомогли, налагодивши її та систематизувавши. До мінусів революційних часів треба віднести розпорощення і перед тим не дуже-то численних наукових робітників. Що до плюсів та здобутків історичної роботи в Катеринославі за часів радянської влади, то сюди треба віднести плановість та систематизацію цієї роботи. Ще з року 1922 в Катеринославі засновано Катедру Наук. Дослідувачів Українознавства на чолі з Д. І. Яворницьким. Зараз вона має 4 секції, а саме: а) секція історії України—керівник пр. Яворницький, Д. І., науковий співробітник—автор цієї замітки; б) секція Історії Робітничого Руху на півдні України—керівник пр. М. Ф. Злотників; в) секція словесно-етнографічна—керівник пр. Яворницький, науковий співробітник—П. О. Єфремов і г) секція загально-історична, в зв'язку з історією України—керівник М. В. Бречкевич. Крім того є декілька аспірантів. Далі, з осени минулого року, в Катеринославі відчинено „Катеринославське Наукове Товариство“, яке філію ВУАН. Почесний голова—Д. І. Яворницький, фактичний—пр. Ю. В. Коршун, секретар—П. О. Єфремов. Це Товариство встигло виділити з себе секції: філологічну, математичну, фізичну та природознавчу. Ця організованість наукової роботи надає їй плановості і, головне, колективізує її, забезпечуючи цим успішність праці. Наукове Товариство влаштовує час-від-часу зібрання, де зачитується доповіді співробітників Т-ва. Через те, що ці зібрання бувають відкритими, після зачитування доповідів часто виникають дискусії, що з одного боку, служить гарною школою для молоді, а з другого—приваблюючи увагу громадянства, потроху і його втягають до цієї роботи, утворюючи той контакт між науковою установою та громадянством, що є необхідною підставою успішності всякої роботи. Перше прилюдне засідання Товариства відбулося 15. II. 1925 року—в 351 роковини друкарства на Україні—і було присвячене цим роковинам. Зачитано дві доповіді: а) „Друкарство на Україні XVII—XVIII вв.“; доповідач—автор цієї замітки, й б) „Книга про Катеринославщину“, доповідач—Д. Хв. Чернявський; останній дав дуже цікавий вичерпуючий огляд наукової бібліографії про Катеринославщину. 17 червня 1925 р. відбулося урочисте засідання Т-ва, присвячене

¹⁾ Оповідання про славне військо Зап. Низове. А. Кащенко, Кат-слав, 1919 р., с. 2.

150-літнім роковинам атакування останньої (Підпіленської) Запорізької Січи (на жаль, помилково, бо роковини припали на 15. VII). Відкрито його було доповіддю почесного голови Д. І. Яворницького: „Запорізьке Козацтво перед судом історії“; се тема брошури автора, виданої р. 1918; він списався в ній на поглядах Соловйова та Костомарова, а торкаючися самого руйнування Січи, доповідач обмежився всім відомими подробицями, давши їх в виді фотографічного знімку і не чіпаючи того внутрішнього процесу класової боротьби, що в значній мірі полегшив завдання Катерини та Потьомкіна покінчити з Запоріжжям. Доповненням послужила друга доповідь, зроблена архіваріусом губ. архіву В. О. Грековим. На підставі цілком свіжого матеріялу, взятого з архіву, з серії справ колишнього Новоросійського губернаторства, автор спробував дати картину тих соціальних та політичних стосунків на Запоріжжі, тієї завзятої боротьби між старшиною та голотою, що вибухла повстанням проти кошового Калнишевського та вищої старшини майже напередодні скасування Січи і, безперечно, прискорила це скасування. Третій доклад зроблено було членом Т-ва т. Козарем про організації та побут дніпровських лоцманів. Доклад зроблено в деякій мірі на підставі матеріялу, що йому пощастило розшукати в архіві колишньої волости с. Лоцманської Кам'янки.

Нарешті, залишається ще сказати про те, що зроблено за часів революції та ще й зараз робиться науковими робітниками Катеринославу. Перше місце, звичайно, належить Несторові катеринославської історіографії, Д. І. Яворницькому. За часів революції він „виготовив для друку велику збірку етнографічних матеріялів: „Український простолюд в його творчості“ (уривки друкувалися в „Споживачі“ р. 1919—1920), другий і третій томи „Словника Української Мови“ (I т. надруковано р. 1919 в Січеславі) і додаток до I тому, „Лекції по історії місцевого краю“, „Слово в день одкриття Катеринославського Університету“ (Коротка історія місцевого краю на підставі ще неопублікованого матеріялу) і „Лекції по загальній археології“ (російською мовою). Крім того він готує до друку і наново редагує вже українською мовою давніші свої праці, друковані мовою російською: „Слідком за Запорожцями“ і I том „Історії Запоріжжя“ (з додатком нових матеріялів¹⁾). Останніми часами, оскільки відомо авторові, Яворницький погодився з Держвидавництвом, що взялося друкувати всі три томи його Словника (перший вийшов у Катеринославі накладом книгарні „Слово“). Нове видання, за словами автора, міститиме майже подвійну, в порівнянні до попереднього, кількість лексичного матеріялу.

Далі місце належить пр. М. Ф. Злотникову. Робота його йде двома напрямками: з одного боку він працює над своїми „Очерками по історії южної торгівлі 1-й четв. XIX в.“ (переважно за часів континентальної блокади); з другого боку займається історією робітничого руху на півдні України (важка металургія та гірниче діло). Обидві роботи ведуться на підставі ще невідомого архівного матеріялу, здобутого з архіву колишнього Гірно-Заводського Управління, а також заводських архівів так катеринославських, як і взагалі південно-українських, як от: Криворіжжя, Бахмутський район, Маріуполь, Миколаїв, Херсон і т. д. Одночасно з цим підготовляється до видання і збірник здобутих для нарису матеріялів, що мусить бути цінним внеском до дуже ще мало розробленої історії робітничих рухів на Україні.

1) „Вир Революції“, літературно-мистецький збірник, Кат-слав, 1921, с. 127.

„П. О. Єфремов (цитую з того-ж „Виру Революції“¹⁾), бо скромність позбавила мене можливості безпосередньо від автора дізнатися про його наукову роботу в сучасний момент) приготував до друку „Твори“ А. Кащенко (6 томів), написавши до них спеціальну критично-біографічну розвідку, і свій переклад „Короткої історії української мови“ ак. Шахматова (друкованої в 2 томі енциклопедії „Українській народ“) розширивши її додатками з інших творів покійного ученого, а також опрацював свої лекції по „Історії української мови“ і „Українській діалектології“, читані за останні роки в Січеславському ІНО та на різних учительських і інструкторських курсах. Крім того, він виготовував до друку дві праці про Шевченка: „Поєма „Марія“ по рукопису, виданому Лободовським“ (студія стилю Шевченка) і „Слідком за Господом Богом“ (до психології творчості Шевченка). Він-же працює над більшими історично-літературними темами: „Натуралізм в українській літературі“ і „Історична повість в українськ. письменстві“, а також перекладає історичні романи: Г. Сенкевича: „Quo vadis?“ і Мережковського „Юліян Апостат“ і „Леонардо да Вінчі“ і редагує дальші випуски серії „Українських народних байок і казок“ (10 книжок надруковано було в Січеславі „Споживачем“ і „Українським Видавництвом в Січеславі“ рр. 1919 і 1920).

Д. Хв. Чернявський—член Наукового Т-ва—визначається різноманітністю своєї діяльності: за часи революційної доби він виготовував цілу низку різних дослідів з історії, природи та географії Катеринославщини. Наводжу перелік цих його праць:

Надруковані: „Де-що про ліси Катеринославщини“, „Селянська Правда“, 1917 р. „Чи не пора“, *ibid.*, „Катеринославщина“, Бібліогр. покажчик. Вип. І. Катеринослав, 1919 р. „Драгоманів, як етнограф“, „Споживач“, 1920. „Пам'яті В. Доманицького“, „Кооперат. життя“, 1921 р. „М. Ф. Чернявський (до ювілею)“, „Споживач“, 1920. „До історичне минуле України“ (палеоліт), „Січ“, 1919, ч. 1. „Пам'яті М. Ф. Сумцова“, „Республіканець“, 1919. „Що треба читати про рідний край“, *ibid.*, „Треба знати свій рідний край“, *ibid.*, „Що читати з рідної історії“, *ibid.*, „Слава нашим закордонним братам-галичанам“, *ibid.*, „Де-що з сучасної земельної політики“, *ibid.*, „Ліси Катеринославщини в їх минулому і сучасному“, „Споживач“, 1919.

Приготовані до друку: „Географія України“ (укупі з Я. В. Якушею). „Катеринославщина“, Покажчик, II вип. „Короткий геологічний нарис України“, „Катеринославщина“, Курс лекцій по краєзнавству. „Давно минуле України (неоліт)“ С. Дібрівка (Б. Михайлівка) і його запорозька церква“. „Діячі Катеринославщини“ (стаття).

Крім зазначених автором надруковано і написано ним ще цілу низку статей та розвідок з царини природознавства, лісоводства й т. и.

Нарешті, що до автора цих рядків, то він працює над питаннями політично-економічних відносин на Запоріжжі напередодні його скасування взагалі; зокрема-ж—над формами землеволодіння й землекористування на Запоріжжі за останні 5—10 років його існування. В місцевому губархіві літом минулого року йому пощастило знайти серед справ колишньої Новоросійської губ. свіжий і цікавий матеріал для розвідки, але несподівана й незрозуміла заборона працювати в Архіві з боку його адміністрації перервала буквально на півслові працю, розпочату ще з жовтня 1924 року.

Ів. Степанів.

Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914—1924 рр.). До війни, цеб-то до 1914 р., в Кам'янці було два осередки, де потрохи провадилась наукова робота: це Подільське Церковне Історико-Археологічне Товариство з археологічним музеєм і Подільське То-

1) „Виру Революції“, с. 127.

вариство „Естествоиспытателей и любителей природы“ з природничим музеєм. Перше Товариство випустило 12 томів своїх „Трудів“ (останній том надруковано до війни, але випущено в 1916 р.), а друге Т-во видало 4 томи своїх „Записок“.

Як настала війна, Кам'янець попав у сферу військових операцій; два рази його евакуйовано, і до закінчення війни наукова праця тут була зовсім неможлива. Потім настала громадянська війна, а це також не сприяло науковій праці, особливо в Кам'янці, що стояв на межі німецько-слов'янської боротьби, потім польсько-української і т. инш.

Періодичні видання, що виходили в Кам'янці до війни, як офіційні „Подольскія Губернскія Вѣдомости“, видання Подільського Губернського земства „Экономическая Жизнь Подоліи“ і органи духівництва—журнал „Православная Подолія“ і газета „Подолія“ друкувалися за часи війни то в Кам'янці, то у Вінниці і нарешті в 1917 р. припинилися зовсім. Приватні періодичні видання в Кам'янці („Подольскій Край“, „Подольскія Извѣстія“ та инші) за часи війни також то з'являлися, то зникали, і взагалі були дуже короточасні та мізерні. В ті часи в Кам'янці виходили й військові періодичні видання, коли в Кам'янці була головна база „юго-западного фронту“.

З кінцем 1917 р. припинилася міжнародня війна, але для Кам'янця не припинилися бурхливі часи. Через Кам'янець, і взагалі—через західне Поділля переходять у безпорядку війська з фронтів, переходять галицькі „стрільці“ та біженці; тут, в Кам'янці часто міняється політична влада, сюди заходять різні війська: то німецько-австрійські, то українські, то польські.

З літа 1920 р. в Кам'янці настає Радянська влада (з недовгою перервою в жовтні—листопаді). Кам'янець перестає бути губерніальним містом, і став тільки окружним, а замість Кам'янця столицею Подільської губернії зробилася Вінниця. Це для Кам'янця мало наслідком зменшення населення і духової продуктивності.

У всякім разі, коли скінчилася міжнародня війна, коли весною 1918 р. до Кам'янця повернулися евакуйовані установи та школи, в нашій місті почався деякий літературно-науковий рух.

Губерніальна Земська Управа (переіменована в „Народню Управу“) ще в 1917 р. почала видавати у Вінниці журнал „Село“ та різні брошури і шкільні підручники; повернувшись в Кам'янець, взялась ретельно за видавничу справу.

В 1918—1919 рр. Управа випустила багато видань, особливо шкільних підручників, бо тоді тільки-що почалась українізація шкіл. Жваво працювали в Кам'янці й приватні видавництва „Дністер“ і „Філія Катеринославського Видавництва“. Багато виходило в Кам'янці і газет різних партій та організацій; деякі видання навіть перенесено з Києва. В Кам'янці тоді виходили газети: „Україна“, „Робітничя Газета“, „Новий Шлях“, „Трудовий Шлях“, „Наш Шлях“, „Українське слово“, „Визволення“ та инші. Але якихось важливих видань, що мали наукове значіння, не виходило в ті часи в Кам'янці. Можна зазначити такі більш-менш наукові видання Под. Нар. Управи: „Російсько-український словник“, зложені С. Іваницьким і Ф. Шумлянським, два великі томи (друкувався у Вінниці), „Поділля—географічно-історичний нарис“, Григор'їва-Нашого, „Історія України, виложена народніми думами та піснями“, два випуски, його-ж, та різні „читанки“ для шкіл.

22 жовтня 1918 р. в Кам'янці відкривається український університет з факультетами: богословським, історико-філологічним, природничо-математичним і (з 1919 р.) сільсько-господарським. Університет скликає наукових працівників; прибувають сюди молоді сили, беруться за на-

уюву працю. В університеті складається значна бібліотека. Закладається при університеті музей—„Кабінет мистецтва“, в основу якого стала гарна нумізматична колекція, набута у польського історика Казимира Пулавського, що проживав на Кам'янецьчині. При університеті закладається Наукове Товариство з секціями історико-філологічною та природничо-математичною, де робились наукові доклади.

Але все це були тільки початки. Часи були ще неспокійні, і науковий рух тих років не дав якогось реального продукту,—сказати б, не вийшло важливих наукових праць-книжок. Правда, за часи 1918—1920 рр. вийшло кілька книжок, як наслідок читаних в університеті лекцій. Так, вийшли: „Історія української мови“, т. I, вступ, І. Огієнка, „Огляд джерел до історії України“, вип. I, П. Клепатського, „Що читати з історії України (коротка історіографія України)“ В. Бідно-а, „Курс суспільної агрономії“ Олійника, „Курс статистики й демографії“ Остапенка, „Українська промисловість“ Шимоновича, „Фізична географія“ і „Основи географії“ В. Гериновича. Сандфельд-Енсен, „Язи кознавство“, в перекладі з німецького проф. Є. Тимченка, та инш. Задумав університет випустити цілу серію своїх „Записок“, і в 1919—1920 рр. було надруковано II том і частина V тому, але ці томи не були закінчені і не були випущені у світ. З II тому вийшли тільки відбитки статей, які були дані авторам тих статей. Відбитки такі: „Грамоти Миндовга Ливонському ордену“, П. Клименка; „До питання про початок історії української літератури“ Л. Білецького; „Поріччя Мурахови в XV—XVI століттях“ Л. Бялковського; „Начерки з історії Поділля. I. Найдавніші сліди існування людини на Поділлі“ Є. Сіцінського.

Коли в Кам'янці настала Радянська влада, університет був перетворений на Інститут Народної Освіти (ІНО), сталися значні зміни в складі факультетів, Інститут почав інтенсивно працювати в напрямку свого завдання: готувати радянських педагогів, і в 1923—24 рр. випустив перший випуск своїх вихованців вищої освіти. Свого друкованого органу ІНО не випустив і досі. В 1920 р. вийшло тільки „Наше життя“ ч. I—III, видання спілки співробітників університету, та студентство видало ч. I—II журналу „Нова Думка“. Утворений в 1919 р. при університеті сільсько-господарський факультет перетворився в 1921 року на окремий Сільсько-Господарський Інститут (СГІ), який став провадити інтенсивну наукову й педагогічну працю свого фаху. При цім Інституті засновано в 1922 р. робфак. В минулім 1924 р. цей Інститут випустив I том своїх „Записок“ (6+196 ст. звичайного книжкового формату), а в біжучім році приступив разом зі спілкою друкарів до видання популярного журналу для села під назвою „Західньо-український господар“ (має виходити 1—2 рази на місяць).

Одночасно з існуванням в Кам'янці вищезазначених поважних педагогічно-наукових „Вузів“, існували в нашій місті різні інституції, завданням яких було охороняти пам'ятки старовини та мистецтва і розвивати археологічну справу. Так, в 1919 р. в Кам'янці існувала „Комісія охорони пам'яток старовини й мистецтва“, і в листопаді того-ж 1919 р. Комісія видала маленьку брошуру „Українська старовина“ № 1 (in 4°, 10 ст. та обгортка). Зміст цієї брошури інформаційний. Потім вже більше не виходило те видання.

В кінці 1919 р. був затверджений статут „Товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва“. Це Товариство майже нічого не зробило в науковім відношенні, але дещо гадало робити. Між иншим була думка зробити великий докладний план з точним обміром Кам'янецького замку, на це було здобуто кошти і план був майже готовий, але через бурхливі часи він не зостався в Кам'янці, а кудись його вивезено.

В серпні 1920 р., за Радянської влади, наказом по відділу народньої освіти, Кам'янецький Церковно-археологічний музей був переданий Подільському Товариству охорони пам'яток старовини та мистецтва і перетворено той музей на загально-археологічний. Тоді-ж на з'єднанні зібранню членів Т-ва охорони пам'яток старовини та мистецтва і членів Церковно-археологічного Товариства було вирішено з'єднати ті два товариства в одно. Але те з'єднане Товариство скоро припинило своє існування, бо з'явилася інша установа, яка стала провадити функції того товариства. В кінці 1920 р., на підставі загального розпорядження Радянської влади, в Кам'янці був організований „Кам'янець-Подільський Комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи“ („Камподкост“). Цей Комітет в 1921—1922 рр. був офіційним осередком археологічної праці в Кам'янці, а колишні науково-археологічні товариства, як не зареєстровані згідно з тодішніми розпорядженнями, сами собою закрилися. „Камподкост“ під проводом проф. П. Клименка дещо пробував робити. Між іншим, літом 1921 р. було зроблено пробні розкопки в Кам'янецькім замку. Думка була напасти на сліди бувшої там замкової церкви, побудованої русько-литовськими князями братами Коріятовичами, в якій церкви були поховані два брати Коріятовичі — Юрій та Олександр. Було зроблено кілька траншей в західно-північній частині замку, але ця розкопка нічого не дала. „Камподкост“ робив також пробні розкопки на городищу коло села Привороття-Маківського і розкопки могили (кургану) на міських Кам'янецьких полях, але й ці розкопки нічого не дали.

В червні 1921 р. „Камподкост“ улаштував у Кам'янецькім ІНО археологічну виставку. На ту виставку було зібрано різні пам'ятки старовини з місцевих музеїв (історико-археологічного, кабінету мистецтва ІНО, з музею художньо-промислової школи) та від приватних осіб. На виставці читалися лекції професорами ІНО та іншими любителями старовини. Були зачитані лекції на такі теми: П. Клименко — „Історія музеїв, упорядкування і значіння їх“, Є. Шашевський — „Архів і значіння його. Архівна справа на Україні“, П. Клепатський — „З історії книги Асирії та Єгипту“, Є. Сідинський — „Монументальні пам'ятки старовини на Кам'яничині“, „Знахідки палеоліту і неоліту на Кам'яничині“, „Подільські друкарні в XVI—XIX ст.“, Є. Сердюк — „Значіння місцевих архітектурних форм в історії українського стилю“, В. Гогенмейстер — „Народне мистецтво на Поділлі“ і „Графіка книги“, М. Ясинський — „Вимогі і завдання сучасної бібліографії“, Я. Регула — „Пам'ятки природи взагалі і на Поділлі зокрема“.

Під доглядом „Камподкоста“ були Кам'янецькі музеї історико-археологічний та природничий.

В 1922 р. Кам'янець-Подільський Комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи був скасований, і замість його було утворено Окружне Архівне Управління. Кам'янецькі музеї історико-археологічний та природничий перейшли під керму Кам'янецької „Політосвіти“.

В той самий час в Кам'янці повстала нова інституція, де стала провадитись наукова робота з економіки, історії, археології, етнографії — це Науково-дослідча катедра при Кам'янецькім ІНО. Ця установа перше називалася „Катедрою історії та економіки Поділля“, а тепер називається „Катедрою народнього господарства та культури Поділля“. Катедра була під керівництвом спочатку проф. Є. Шашевського, а потім проф. П. Клименка.

Із завдань, які катедра ставила для своїх членів, для індивідуальної і колективної їх праці, були між іншим такі: а) вивчення з архівних матеріялів положення селян на Поділлі в XVIII—XIX ст., в часи кріпацтва і потім; б) обслідування близьких до Кам'янця сіл — Цибулівки і Панівець, з

ріжних боків—з соціально-економічного, географічного, лінгвістичного, містецького і т. инш.; в) розсліди над колонізацією Поділля прихожими елементами; г) досліди ремесництва та фабричного життя на Поділля; г) обслідування монументальних пам'яток старовини в Кам'янці та на Поділля.

По першому завданню на засіданнях катедри були такі доклади: Сташевського—про інвентарі та уставні грамоти селянства, про селян і селянські свята в маетку подільського дивака Мархоцького в кінці XVIII і на початку XIX ст., Свідзінського—про аграрні рухи на Поділля і про зловживання над селянами посесора Березнянського староства в першій половині XIX ст., Якимовича—про Кармелюка в судових справах, Неселовського—про наймитів і платню їм в XVIII—XIX ст.

По другому завданню катедра улаштувала екскурсії в села Цибулівку (в 1923 р.) і в Панівці (в 1924 р.) і робились доклади по цьому завданню: напр., про Цибулівку—Гериновича: географічне положення с. Цибулівки, Любарського: дослідження мови, Неселовського: кустарна промисловість, Зборовець: особливості мови с. Цибулівки, Філь: народня поезія с. Цибулівки, Шумлянського: матеріали до говірки с. Цибулівки, Панівець і сусідніх сіл, і т. инш.

Про колонізацію Поділля прихожими елементами робив доклад І. Любарський—про грецькі колонії на Поділля; Олійник працював над історією чужоземного заселення Поділля взагалі.

Ремесницьке та професійне життя виступило в докладах Клименка: ліквідація подільських цехів (приватно-власницьких) в XIX ст., Карачківського: організація кам'янецьких цехів кінця XVIII і початку XIX ст.; Заклинського: дунаєвцька профспілка текстильщиків за часів старої економічної політики.

Обслідування монументальних пам'яток старовини Кам'янця почалося, але мало що зроблено. По цьому завданню робив доклади Є. Сіцинський про будинки, що в останні часи дуже руйнуються: про так звану „Руську браму“, побудовану в XVI ст., і про Кам'янецьку ратушу.

Було багато докладів спорадичних. Так, між иншим, з археології треба зазначити доклад В. Гагенмейстера: археологічні знахідки на Поділля останніх часів. Докладчик зазначив, що в минулому році коло села Баговиці, за 10 верстов від Кам'янця, знайдено керамічні фігурки і черепки посуду, які вказують на Трипільську культуру, але обслідування тієї місцевости, де були знайдені речі, не зроблено поки-що.

Деякі з членів науково-дослідчої катедри взялися за вивчення життя творів українських письменників з подолян: Ст. Руданського, Свидницького, Коцюбинського, і в засіданнях робили доклади про нові знайдені матеріали для біографії тих письменників та про мову їх творів (Герасименко, Зборовець і Філь).

Взагалі було зроблено багато докладів на засіданнях катедри, але катедра через брак коштів не спромоглася видати ті доклади. Тільки недавно вийшло з друку видання катедри: А. В. Красовский, О марганцево-рудных отложениях Хошеватского Побужья Гайсинского Округа, Подольской губ. (З українського). Науково-дослідча катедра народнього господарства і культури Поділля. Додаток до I тому „Записок Н. Д. К.“, 1924 р., Київ (in 8°, 43 ст.+1 табл.). Треба думати, що мають вийти ще й „Записки“, бо їх ще нема.

Стан Кам'янецької Науково-дослідчої Катедри в останні часи був ненормальний через те, що керовник її проф. Клименко переїхав до Києва і звідти керував катедрою, періодично найджаючи до Кам'янця на деякий час. Потім проф. Клименко відмовився від керовництва катедрою і нею тепер керує заступник керовника І. А. Любарський.

В минулім 1925 році в Кам'янці виник ще другий науковий осередок: при Іст.-Археологічному музеї засновано „Кам'янець-Подільське Наукове при Всеукраїнській Академії Наук Товариство“. Думка про заснування того товариства з'явилась серед кам'янецьких прихильників наукової праці через те, що в Кам'янці не було такого осередку, куди-б міг вільно вступити всякий, хто бажав науково працювати, бо хоч в Кам'янці і була науково-дослідча катедра при ІНО, але ця установа має спеціальне завдання і вступ до неї й перебування в ній членів обмежено різними правилами, перереєстраціями, „чистками“ і т. и. Статут Кам'янецького Наукового Т-ва затверджено ВУАН 6. IV. 1925 р., а також затверджена президія Т-ва в такому складі: голова О. М. Полонський, заступник голови Є. Й. Сіцінський, учений секретар В. С. Зборовець. Товариство почало свою діяльність улітку цього року, і на зібраннях його робили доповіді як місцеві, так і приїжджі наукові працівники. Так, були зачитані доповіді В. П. Храневича: фауна Поділля; П. О. Богацького: флора Поділля в порівнянні з кримською (з вражень при подорожі до Криму); Є. Й. Сіцінського: завдання Кам'янецького наукового товариства по краєзнавству; В. Е. Свідзінського: події на селах подільських в 1917—1918 рр.; з приїжджих читали: О. Б. Курило (з Києва): методи записів народніх говірок; К. О. Копержинський (з Ленінграду): старослов'янські обряди при обжинках; В. Я. Герасименко (з Одеси): Кармалюк у народній словесності. Наукове Т-во має тепер до 70 членів. Після недовгої ваканційної перерви за літні місяці воно береться до наукової праці.

Наприкінці треба сказати кілька слів про стан Кам'янецьких музеїв: історико-археологічного та природничого.

Перший музей з 1922 р. переведено на держбюджет і це поставило його трохи на ноги; явилась змога дещо зі старовинностей набувати за гроші і трохи краще обставити самий музей. До того треба додати, що той музей в кінці минулого року перенесено до іншого, значно більшого помешкання—будинку колишн. мужеської гімназії. Тут музей, занявши весь верхній поверх (3-й) з 12 кімнатами, одержав змогу розширятися. А в 1925 році до того-ж будинку, де помістився історико-археологічний музей, перенесено і природничий музей. Цей музей зайняв половину другого поверху. Він—на місцевім бюджеті. В самім-же будинку зосталася і 1-ша трудшкола, що займає нижчий поверх і половину другого.

За останній рік історико-археологічний музей збагатився деякими експонатами: відділ кераміки трохи поповнився порцеляною українських фабрик (Межигір'я, Баранівка, Корець та ин.); вступило кілька речей гутного (місцевого, кустарного) скла, кілька стародруків місцевої Міньковоцької друкарні кінця XVIII і початку XIX ст. В окрему кімнату музею під назвою „Давній Кам'янець“ збирається старовинності Кам'янця: різні речі, фотографії старовинних будинків, портрети кам'янецьких діячів, письменників з кам'янчан і т. ин. Найбільша кімната (заля) була відведена під „Селянське мистецтво“, де помістились експонати колишнього етнографічного відділу музею. Ця колекція мала бути значно поповнена й розширена у майбутньому, але тепер навряд чи можливо буде це робити через брак місця, бо в жовтні цього 1925 року іст.-арх. музей переміщено з третього поверху на другий поверх того-ж будинку (колиш. гімназії), а труд-школу перенесено на 3-ій поверх, при чому значно скорочено приміщення як іст.-археологічного, так і природничого музеїв, бо обидва ці музеї поміщено на однім (другім) поверху.

Є. Сіцінський.

Розкопи сіверянських могил в с. Шестовиді, на Чернігівщині, улітку 1925 року. Біля 12 верст на південний захід від Чернігова, на правому високому березі р. Десни, розкинулося невелике село Шестовиця. Нічим воно не визначається від інших сіл, але-ж заховало цікаві в науковому відношенні пам'ятки сіверянської культури—два городища, що лежать недалеко одне від одного (одне в самому селі, а друге—на півверстві приблизно на південь), та досить значну кількість могил. Підчас дослідів сіверянської культури проф. Д. Я. Самоквасов не зупинявся на Шестовиці, і досі городища й могили її облишалися невідомими для науки та поступово, але-ж невідхильно руйнувалися так з боку природи й часу, як і місцевого населення.

Злиденні в земельному відношенні селяни шестовицькі дивилися на ці пам'ятки старовини, як на зайву цілком річ, що без користі займала тільки землю, якої й так було обмаль. Через це, у всякому мало-мало підходящому випадкові, а то й просто так, місцеве населення розкопувало й розорувало могили, утилізуючи їх площу. Могили швидко зникали, не облишаючи й сліду. Особливо відчували це городище та могили, що були в самому селі, в садибах та навколо на полі. Необхідно селянину влаштувати собі льоха, він копає його в могилі, що міститься в його садибі; потрібно йому збудувати яку будівлю, або збільшити площу городу, а перешкоджає могила,—він не замислюється й „розгребає“ її, зрівнюючи з землею. Звичайно, речі, що знаходилося при цьому, коли навіть вони й були цілі (як, наприкл., посуд), або тут-же на місці знищувалося ударами лопати, або роздавалося дітям (ріжні дрібні речі з заліза, бронзи, кости й инш.), що їх, граючись, закидали. Таким чином, велика кількість дуже цінного та цікавого матеріалу загинула назавше. Ті могили, що існують зараз, складають, як кажуть місцеві селяни, лише невелику частину того, що було років 10—15 тому. Особливо інтенсивно йшло „вирівнювання“ площі в останні роки.

Чернігівський Державний Музей, що фактично стежить за охороною пам'яток старовини, звернув увагу на Шестовицю й на місці обслідував стан її пам'яток. Виявилось, що стан дуже тяжкий і що потрібно вжити негайних засобів, щоб вратувати пам'ятки від загибелі.

Не дивлячись на те, що місцева влада, в особі ГубВиконКому, виявила повне розуміння наукового значіння й вартости пам'яток старовини взагалі та необхідности їх охорони й робила все, що можна зробити (видано було спеціальні обов'язкові постанови за охорону пам'яток старовини та мистецтва, провадився й догляд за виконанням цих постанов), все-ж таки реальних засобів що до охорони таких пам'яток, як могили, Державний Музей в своєму розпорядженні не мав. Обов'язкові постанови не завше були відомі широким масам населення й поступове знищення могил взагалі продовжувалося, продовжується, певне, й тепер.

З огляду на це вирішено було перевести дослідження та розкопи могил, щоб археологічний матеріал, що там був, добути й таким шляхом заховати його для науки. Але-ж для цього потрібні були кошти, а їх у Державного Музею не було. Місцева влада й тут пішла назустріч. Завдяки допомозі Зав. Наросвітою тов. Ф. М. Виленського кошти на наукові досліди, хоч і невеликі (135 крб.), було відпущено.

Переведення розкопів та дослідів Державний Музей доручив Завідуючому Археологічним Відділом П. І. Смолічеву, який і приступив до роботи 5 червня м. р. Не вважаючи на надзвичайно несприятливі умови (весь час ішли дощі та стояла холодна погода), розкопи провадилися до 22 червня включно, тоб-то до часу, коли витрачено було відпущені кошти.

Досліди за цей час тільки, як зветься, було розгорнуто, й припиняти їх було неможливим. Завдяки енергії Зав. Держ. Музеєм, М. Г. Вайнштейна, й допомозі того-ж тов. Ф. М. Виленського відпущено було ще 124 карб. й досліди продовжено з 7 по 19 липня включно. Таким чином роботи над дослідженням сіверянських могил в Шестовиці продовжувалися 31 день.

За цей час розкопано та досліджено 12 могил, що дали різні типи похорону—трупопокладання, трупопалення та похорону в урнах (останній тип потребує ще найдетальнішої перевірки).

Особливо цікавими та цінними в науковому відношенні є могили з трупопокладанням (№№ 2 та 10), характер яких не був відомий таким дослідникам культури та побуту сіверянського племені, як проф. Д. Я. Самоквасову та проф. В. Б. Антоновичеві.

Похорон цей—подвійний. В могилі, на 1—1½ метра нижче від рівня землі, лежали два кістяки—чоловіка та жінки. В могилі № 2 обидва трупи було поховано в лежачому на спині положенню, а в могилі № 10—труп чоловіка було поховано в сидячому положенню, а жінки—в лежачому, на спині. В обох випадках труп жінки лежав ліворуч чоловіка й він обіймав його лівою рукою. В тій-же ямі, в ногах людських кістяків, містився кістяк (цільний) забитого коня, а навкруги трупів поставлено та покладено різні предмети озброєння та господарчі. Похорони ці належали, очевидно, видатним представникам оселення (але-ж можливо, що не племені), про що можна гадати на підставі різноманітності інвентарю та матеріальної його вартості. Крім залізних та бронзових речей, знайдено речі з срібла та кости гарного виробу з тонкою орнаментациєю, як напр.—пряжки, „лунниці“, перстень, діядема, оздоблення від одягу й т. инш. Час похорону треба віднести до другої половини X сторіччя. Крім характеру речей, за це свідчать і половина срібного саманідського диргема, що її знайдено в могилі № 2. Це диргем Наср-Ібн-Ахмеда 315 р. гіджри, цеб-то 927 року нашої ери.

З інших могил необхідно відзначити могилу № 12. В цій могилі, на рівні землі, знайдено невелике кострище, на якому були різні дрібні речі—бронзові бляшки, гудзики й т. инш., а поруч з кострищем, в ґрунті—могила. В ямі, на глибині 1,5 метр., знайдено цільний кістяк осіданого коня й різні предмети: відро, наконечник списа, кинжал, ніж, ножиці, буси, наконечники стріл та інші речі. Ознак людського кістяка (або кістяків) ніяких не було, та й саме розположення зазначених речей в ямі не облишало сумніву, що кістяка тут не було. Такі випадки поховання одних речей відомі науці й зустрічаються в різних місцевостях, іноді досить далеких одна від одної (як напр. Лядинський могильник Тамбовської губ., Курманський мог. Рязанської губ., Юмський мог. Вятської губ., Люцинський мог. Витебської губ.) і свідчать нам за те, що в далекому минулому, без сумніву, існував звичай похорону одних речей, але-ж значіння таких поховань остаточно ще не з'ясовано.

Надзвичайно цікава також і сама конструкція могил, що являють собою не звичайний лише земляний насип, а є до певної міри цілими архітектурними будовами—пам'ятниками.

Звичайно, в такому короткому нарисі неможливо докладно зупинитися на всьому тому матеріалі, що здобуто в Шестовиці (в Чернігівський Державний Музей П. І. Смолічев передав понад 400 речей) та він ще й не опрацьований весь. Але-ж треба зазначити, що ті досліди, які переведено минулого літа в Шестовиці, ні в якому разі не можливо рахувати вичерпуючими та остаточними. Багато ще цінного матеріалу переховують в собі могили, що облишилися ще недосліджені. Цей матеріал, якщо він буде подібним до здобутого, дасть нові дані в справі з'ясу-

вання так званого „варязького питання“, бо могили з трупопокладанням, без сумніву, мають найтісніший зв'язок з варязькою культурою, як не є цілком варязьким.

Будемо поклати надію, що переведені досліди є лише початком і що вони продовжаться ще, бо великий буде жаль, коли вони припинені будуть на цьому й обмежаться лише здобутими матеріялами, хоч вони й так являють собою вже великий науковий інтерес та значіння.

Л. Смоличев.

Етнографічні курси в Празі. Інтерес до студіювання народознавства що підупав за часи війни, починає знов широко відроджуватись. Доказом цього між иншим служать спеціальні курси, що організуються по різних країнах. Так, в 1925 році при університеті в Грацу утворені були курси німецької етнографії, про що була згадка в „Україні“ (1925, кн. I—II). Тепер знов маємо відомість, що наслідком бажання, висловленого на Конференції Чехословацьких Етнографів в 1924 р.,—мають бути засновані підчас великих вакацій 1926 року наукові етнографічні курси в Празі. Програма цих курсів, накреслена проф. Хотеком, має в собі спеціальні серії викладів:

Проф. Chotek—Наукові підвалини етнографії.

Дир. Zabek—Підстави для упорядкування етнографічних колекцій в провінціальних музеях.

Проф. Pospisil—Фотографія і фільма на службі у етнографії.

Проф. Matiegka—Антропология й етнографія.

Акад. Niederle—Етнографія в слов'янській старинності.

Проф. Horák—Історія чехословацької етнографії.

Разом з лекціями будуть відбуватись екскурсії до Праги і до Подебрядів. Доповіді з часом мають бути публіковані. Т-во дивиться на ці курси, як на першу спробу, і гадає розвинути їх далі й поширити, коли вони будуть мати успіх.

М. Ж.

До реформи українського правопису (діскусія). Український правопис можливо, а тому і необхідно збудувати на фонетичному принципі виключно, себ-то так, щоби кожному звукові відповідала окрема буква, щоби таким чином букви української абетки цілком вірно передавали звуки української мови. В цьому відношенні абетка української мови має досить значні хиби:

1. Дев'ять м'яких приголосних звуків *дъ, зъ, лъ, нь, рь, сь, ть, ць, дзь* не мають для свого означення окремих букв, а означаються двома і навіть трьома буквами.

2. Буква *ь* не має відповідного звуку і стане зайвою при вставленню для попередніх дев'яти звуків окремих букв.

3. Букви *е, і, ю, я* не мають постійного значіння і означають то *й+е, й+і, й+у, й+а*, то *е, і, у, а*, вказуючи разом з тим на м'якшення попереднього приголосного звуку. Ці букви стануть зайвими при відповідному користуванню *й* (краще *ј*), себ-то тоді, коли чується в слові цей м'який приголосний звук, і при встановленню окремих букв для м'яких приголосних звуків, як сказано в п. 2.

Ці хиби українського правопису утрудняють навчання грамоти. Бо яким-би методом ми не вивчали грамоту, в решті-решт ми доходимо до окремих звуків. Розложення слова на звуки тим легше, чим більша відповідність між звуками і буквами. Слово—*надія*—учень розкладає на п'ять звуків, підчас коли в ньому звуків шість. Коли-б се слово було написано *надіја* (надіја), то такої похибки не могло-би бути. Слово—*диня*—учень розкладає на чотири звуки: *д, и, н, я*, а треба його розкласти так:

д, и, нь, а. Ця неправильність виникає з умовного значіння в цьому слові букви я. Але попробуйте з'ясувати цю умовність учневі 2-3-ої громади трудшколи так, щоби вона стала для нього цілком зрозуміла. А взагалі ці похибки виникають з цілком природнього стремління до встановлення повної відповідності між звуками й буквами. Цих похибок не було-б,

коли-б ми два вищезгадані слова написали так: *надіја, дина*.

Ці хиби українського правопису утрудняють вивчення морфології української мови. Дати належно, зовсім зрозуміле, розмежування пня й закінчення (флексії) деколи неможливо без довгих пояснень, без цілих язикових теорій. Слово—*теля*—учень ділить на пень *тел* і закінчення *я*, а треба ділити його на пень *тель* і закінчення *а*. Таке розмежування пня й закінчення було-б зовсім просте, коли-б не було умовного *я*,

коли-б таким чином писати не *теля* і не *тельа*, а *тела*.

1. Для уникнення цих хиб в українській мові треба встановити 38 букв відповідно до 38 звуків, що вживаються в українській мові, тим більше, що в українській абетці це вимагає лише незначних реформ.

2. Для означення шости голосових звуків залишить шість існуючих букв: *а, е, і, и, о, у*.

3. Для означення твердих приголосних звуків залишить 20 існуючих букв: *б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш*.

4. Для означення приголосних звуків—африкатів *дз, дж* встановити букви *г', ж'*, бо одному звукові повинна відповідати одна буква.

5. Букву *щ* з абетки виключити, бо два звуки треба передавати двома буквами. Букву *щ* таким чином передавати двома буквами *шч*.

6. Для означення десяти м'яких приголосних звуків вживати таких десять букв: *д̣ (д̣ь), з̣ (з̣ь), л̣ (л̣ь), н̣ (н̣ь), р̣ (р̣ь), с̣ (с̣ь), т̣ (т̣ь), ц̣ (ц̣ь), г̣ (дз̣ь), ј (й)*. Букву *ь*, що не має відповідного звука, виключити. Звук *ј* є м'який приголосний звук, що видно з його артикуляції: частини мовного органу при його вимові зближаються, сам по собі, без голосових звуків він не вимовляється, що маємо при вимові інших приголосних звуків, і чого нема при вимові звуків голосових. Таким чином відповідно до 38 звуків, що вживаються в українській мові, слід вживати в українській мові таких 38 букв: *а, б, в, г, г', д, д̣, е, ж, з, з̣, и, і, к, л, л̣, м, н, н̣, о, п, р, р̣, с, с̣, т, т̣, у, ф, х, ц, ц̣, ч, ш, г, г', ж, ј*.

Письмо, збудоване таким чином, виглядало-б так:

Історія літератури та історія соціална је лише двома боками єдиного процесу: боротьби зі стихійними силами природи людського суспільства, поділеного на класи. Настрої, ідеї, засоби художньої творчості певної доби залежат від досягнутої в цю добу височини технічної та економічної культури і мінајутса разом зі зміною форми виробництва—економічного фактора і класової боротьби, шчо виникає на-ґрунті розподілу матеріалних дібр і знаходит відгук у творах мистецтва, котре је в умовах класового суспільства знарјаддам боротьби і відбиваје ідеологіју пануючої в певну добу суспільної верстви. Отже, історія літератури је частиною ширшої науки—соціално-економічної історії людства.

П. Савицький.

НЕКРОЛОГІЯ. ПОМИНКИ.

Олександр Олександрович Русов.

(В десяти роковини смерті).

Десять років тому, 15-го Жовтня 1915 р., в далекому Саратові скінчив свої „житейські попечення“ і блукання Олександр Олександрович Русов. Труну з його тілом перевезено до Києва й поховано на старому Байковому кладовищі і на пам'ятникові, під хрестом, вирізано: „Раз добром налите серце в-вік не захолюне“.

І справді, добром налите було серце цього Росіянина (сина військового лікаря з Костроми), що перейнявся змалку вражіннями околишнього українського побуту й життя та став сам за молоді ще часи енергійним українським діячем і виявив себе як видатний першорядний робітник над громадською українською справою на протязі половини віку, з кінця 60-х років і до останньої хвилини життя.

Народився Русов в 1847-му р. у Києві, де батько з родиною жив у садибі, що нижче військового шпиталю, між Рогнідинською і Прозорівською вулицями і шовковичним садом, де тепер Олександрівська лікарня. Дитячий вік його проходив в оточенні російської родини і на ту добу чималого українського міста Києва. Він згадував під старість, як не раз бувало закликали на двір їх оселі лірника або бандуриста, щоб нагодувати його борщем, а він для погонича, куховарки і покоївки співав про „Біду“, чи „Ярему і Хому“, а дітям дозволялося прослухати оті рапсодії на неприємній в кімнатах мові.

Вчився Ол. Ол. в київській 2-ій гімназії (1857—1864 рр.), де, між іншими, учителем географії був М. П. Драгоманов, потім професор історії на історико-філологічному факультеті київського університету, де і вчився Р—в в 1864—1868 роках. Один з старших приятелів Ол. Ол. був Ів. Петр. Новицький („Жовтий Ір“), що розповідав йому про українську студентську громаду початку 60-х років, про „воскресні“ школи, про видання „метеликів“ та книжечки Новицького „Де що про світ Божий“, про Панченка, Чубинського, який склав „Ще не вмерла Україна“ та був засланий до Архангельську. Розповідав Новицький і про рукописний сатиричний журнал громадян „Помийницю“, і одно число журналу переглядав Р—ов, де йому дуже вподобались карикатури й гумористичні вірші.

Після закінчення університету самостійне життя Ол. Ол. за 47 років було таке непосідливе і невгамовне, проходило в постійних блуканнях по Україні, і добродітних, і примусових, через переслідування російської влади, що мабуть не можна-б було прослідкувати змін його життя, якби не пощастило зберегтися власноручному коротенькому оглядові цього життя, що накреслив був небіжчик перед злиденною останньою подорожжю до Саратова ¹⁾. Подаємо зараз зводку того огляду, безперечно цінного для майбутніх біографів видатного українського діяча, додаючи в відповідних місцях дещо з друкованих матеріалів, а дещо з особистих споминів про покійного.

В грудні 1868-го р. Р—в в поїхав учителювати в Златополь на Київщині, відкіля в серпні 1869-го р. його переведено до київо-подільської прогімназії (потім 3-ої гімназії), де він викладав словесність після

¹⁾ Ця біографічна канва писана на половинці звичайного аркушу то олівцем, то атраментом рукою самого Русова і складена акуратно, як і слід статистику, по шпальтах з указівкою не тільки років, а по більшості і місяців що до біографічних фактів. Документи зберігаються в Рукопис. Відділі В. Б. У. II, № 3338.

Пав. Гнат. Житецького. В травні 1872-го р. Ол. Ол. отримав посаду учителя грецької мови та російської словесности в 1-ій київській гімназії; цю посаду він залишив в кінці 1873-го р. не по своїй волі і подався до Петербургу, де учителював по дівочих школах весь 1874-ий і першу половину 1875-го р.

О. О. Русов.

Ще до від'їзду з Києва Р—в став дійсним членом української Старої Громади, про що він згадує в своїй цікавій статті ¹⁾. Змалку Ол. Ол. дуже захоплений був музикою та співами, мав чудовий слух, співав у гімназіальному хорі гарним дискантом, а в студентському—тенором. „Драго-

¹⁾ „Какъ я сталъ членомъ Громады“, „Украин. Жизнь“, 1913 р., № 10.

манов запримітив свого учня по 2-ій гімназії, знав його і доручив йому скласти рецензію на українські пісні з нотами, що видав ще студентом С. Гулак-Артемівський¹⁾; потім доручив йому списувати з старовинних збірників думи й пісні для видання звісних книжок під ред. Драгоманова та Антоновича. На запитання Р—ва, на які кошти буде видана книжка, Драгоманов назвав Громаду і сказав йому: „Вас знають усі члени Громади і ні у кого нема сумніву в тому, що Ви нігде не промовите про існування нашої таємної організації, до якої приймають нових членів лише під умовою одноголосної згоди на його прийом. Так ото прохаю вас прийти ввечері, у суботу до господи Мик. Віт. Лисенка, де й відбудеться зібрання нашої Громади“. Так з 1870-го р. Ол. Ол. став одним із найбільш енергійних і видатних членів українського гурту, приймав участь в праці і виданнях етнографічних матеріалів, організації Південно-Західнього Відділу Географіч. Товариства, в Київському археологічному з'їзді („Остап Вересай і його думи“) та в усіх інших підприємствах Старої Громади.

Треба нагадати, що раніш подорожи до Петербургу Р—в одружився з сестрою відомого земського діяча Ліндфорса—Софією Хведірвною. З приводу залицяння приятелі шуткували над Ол. Ол., приспівуючи йому слова з популярного тоді російського романсу:

„Саша-ангель какъ не стыдно

Вещь чужую (с. т. сердце дѣвчини) взять и не отдать“,

і прозвали небіжчика „Сашою-ангелом“. Під такою назвою товариші знали його до самої смерті.

Тоді-ж на масницю 1873-го р. в київському міському театрі улаштували постановку першої української комічної опери „Різдвяна ніч“ композитор Лисенко, лібретист Старицький та режисер Павло Чубинський. На першій виставі ролі були розподілені між О. О. Де-конор-Лисенко (Оксана), Богдановим (Чуб), С. Цабель (Падюк), Л. Липською (Солоха), Н. Булах (Одарка), д. Матвієвим (дяк Йосип Нечипорович), І. Новицьким (голова) та Ол. Ол. (Вакула). Ця вистава й демонстративне в театрі спочуття київської публіки, між иншим—Поляків, викликало заборону українських вистав у Києві, а пізніш навіть і співів українською мовою.

По-весні 1875-го р. Р—в вирішив подорожувати за кордон до слов'янських країн. З свого фаху він був, перш за все, лінгвіст і славіст і мріяв за молоді роки і про вчений шлях в гадузях слов'янознавства. На той час припало, що Київська Громада задумала видати повний текст „Кобзаря“, а через те, що цензура його не перепустила-б в Росії, то мусіла друкувати твори Шевченка за кордоном. Ол. Ол. уже мав одну справу з упорядкуванням спадщини Тараса Григоровича: в 1873-му р. він їздив до Кирилівки, відкіля привіз спадкоємців Осипа та Микиту Шевченків, у яких і купила Київська Громада за 5 тис. карбованц. право на видання „Кобзаря“²⁾. Тепер знову звернулися до Русова. Весною 1875-го р. до Петербургу Хведір Кондратович Вовк привіз виготований для друку рукопис творів Шевченка з розподілом на дві частини: таких, що і в Росії можна-б було видати, і неприємних для російської цензури. Ол. Ол.—чу загадано було, оповідає він в своїх споминах³⁾, їхати за кордон і надрукувати „Кобзаря“ цілком, але в двох томах. В травні 1875-го р. Р—в вирушив до Чеської Праги, яку вибрав завдяки ба-

1) „Українські пісні з голосами“ [55 пісень], К., 1868 р.

2) Див. А. Русова „Воспом. о П. Чубинскомъ“, „Украин. Жизнь“, 1914 р., № 1.

3) А. Русов. „Спомини про Пражське видання „Кобзаря“, „Україна“, 1907 р., № 2.

жанню прослухати лекції звісного лінгвіста Словака Гаттали й побувати в деяких австро-слов'янських країнах (він подорожував по Австрії ще влітку 1873-го р.). Друкував „Кобзаря“ відомий Грегр, редактор чеських „Народніх листів“, в своїй друкарні на кошти Київської Громади під доглядом і коректою Ол. Ол. і скінчив в березні 1876-го р., коли через Відень і Львів повернувся Р. в до Києва, славно виконавши доручену йому справу і переправивши більшість з 5000 примірників 1-го тому „Кобзаря“. Другий, „нецензурний“ том розійшовся за кордоном і почасти в Росії нелегальним шляхом.

З цього моменту, з половини 1876-го року, почалася нова доба в житті небіжчика, доба 22-х річного блукання по Україні та Росії. Філологію, етнографію, слов'янознавство, як і педагогічну працю, прийшлося залишити назавше. Русов став працювати, яко земський статистик і в цій новій галузі виявив себе першорядним статистиком, славнозвісним по всій Росії, навіть поза її межами. Такі праці його, як „Нѣжинскій уѣздъ“ (1879 р.), „Описаніе Черниговской губерніи“ (1898 р.), „Херсонскій уѣздъ“, „Народное образование въ Херсонской губерніи“, „Харьковъ по переписи 1893-го г.“ та інші, були премійовані або ухвалені Географічним Товариством і визнані за зразкові для статистичних работ по своїх принципах, широкості поглядів, старанного і докладного збирання матеріалу, по глибині висновків, науковому методу і новим прийомам опрацювання матеріалу (т. зв. „чернігівський тип“ земської статистики в працях П. Червинського, О. Русова, В. Варзара та ин.).

1876—1877 роки Русов працював в Чернігові, 1878 і початок 1879—у Ніжині; з кінця 1879-го р. до весни 1882-го р. перебував у Києві, де коло півтора роки (в 1881-му і на початку 1882-го) редагував поступову з українським напрямком газету „Труд“, а літом 1880-го р. їздив провадити розкопки на Кавказі перед Тифліським археологічним з'їздом. З другої половини 1882-го р. Ол. Ол. опинився в Херсоні, в 1883 р. в Одесі, в 1884—в Єлизаветграді, з 1885 по 1889 жив знову в Херсоні, 1889—1890 та 1892,—до половини 1894-го р.—в Харкові (1891-й рік перебував в Києві), а потім чотири з половиною роки—в Чернігові. Три роки Полтавського життя (1899—1901) змінились для нього петербурзькою працею (завід. статистичним відділом транспортного т-ва „Надежда“), бо Русову при Плева заборонено було жити на Україні. Ото був останній етап блукання Ол. Ол.—ці сім років життя в Петербурзі.

З половини 1909-го р. його було запрохано на професора до київського комерційного інституту, на якій посаді він перебував останні шість років життя. Здоров'я, дуже міцне з молодих років, піддалося за злиденними мандрівками по лону землі рідної та чужої. На спочинок Ол. Ол. їздив у свою садибу до м. Винниці, лікувався в Емсі і Навгеймі (1910-й р.), а в 1914 р. в його записках уже стоїть така загрозлива нота: „Київ, лежав в кроваті, Винниця“. В вересні 1915-го р. комерційний інститут тікав від Німців з Києва на Волгу. Подався туди і хворий професор—то була остання земна подорож його вікового блукання.

І де-б не опинявся живий, ширий, привітний, не знаючий безпорадних думок Саша-янгол, усюди він ніс з собою поступовий рух, бадьорі настрої, охоту до праці, певність у вартості і в можливості виконання тих ідей, які керували в його діяльності. А це, по-перше, були ідеї національно-демократичні, по-друге, соціально-прогресивні, які він переводив у сучасну дійсність усе своє хвильоване, турботне життя. У Русова був якийсь особистий хист підіймати громадську ініціативу, енергію, відживляти обчеські питання, розворушувати пригноблених людей, викликати їх заснулі здатності й сили. Ніколи не замкнутий в своїх фахових інтере-

сах, він мав талант в живому слові, в приступній, тямовитій формі з'ясувати те чи інше твердження, абстрактний висновок, загальну тезу, моральний обов'язок, необхідність того чи іншого громадського заміру, почину, праці.

Тривала, гуртова людина, Ол. Ол. ніколи не обмежувався зносинами лише з людьми свого кола, напрямку, стану, фаху: завше він був на людях найрізноманітнішого світогляду, переконань, програм—тільки за винятком всяких ненавидників, нечесних, безпринципних осіб, яких органічно не міг виносити. І чи то серед селян, чи службовців, чи патріотів, чи космополітів, чи москвофілів, чи радикалів він з'являвся з своїм одуховленим словом і був великим майстром на те, щоб з лукавим жартом і гумором, чи з щирим обуренням і пересердям, спростувати людське безглуздя та ворожу нісенітницю, оборонити свої переконання й улюблені думки. Ці здатності утворили з Русова талановитого пропагатора ідейного українства серед різноманітних верств, товариств, гуртків і української, і російської людности, пропагатора, що після Шевченка, Костомарова, Куліша і Драгоманова мусимо лічити в першій лаві, поруч з Чубинським і Лисенком, найближчими приятелями і супутниками Ол. Ол.—ча.

Серце і розум ніколи не були у нього в розладді. Особисто Русов був надзвичайно привабною, чарівливою людиною. За дитячі роки піввіку назад—пам'ятаю, як він завше привітав і нас малих при усій зустрічі, любо шуткуючи, і ми думали, що то за його добрість люди й прозвали його янголом. Лінгвіст і статистик, Ол. Ол. був поетом і музикантом. Віршам своїм, більше сатиричного, а іноді інтимно-ліричного характеру, він не надавав ніякої ваги і їх не друкував. Музикальний хист його вивисся переважно в на диво вірному, чулому і надхненному виконанню народних пісень і романсових композицій. Звичайно так уже повелося, що музику пісень своїх, наприклад, до творів Шевченка, Мик. Віт. Лисенко передавав поперед усіх Ол. Ол.—чу, і він був першим виконавцем співочих п'єс композитора. Пам'ятаю, як чудово співав він в кінці 70-х років „Чи ми ще зійдемося знову“, що присвячено було Мих. Петр. Драгоманову.

Прошло п'ятнадцять років, і випало мені слухати, як високим, тремтячим, з невеликими щербинками голосом виводив Ол. Ол.: „Огні горять, музика грає... Сіяють очі молодії, вітає радість і надія в очах веселих“...

Прошло ще десять років, і в колишній „Північній Пальмірі“ трапилося нам і спільно вести загальну громадську працю—мені, коли вже перейшло за Ісусові роки, йому—вже підстаркуватому. Тільки він був жвавіший, надійніший, ретельніший, ніж я і більшість з нашого товариського гуртка на далекій чужині!

Такою бадьорою, молодією і під старість залишилася в моєму уявленню люба постать костромича по походженню, киянина по вихованню, великого щирого українлюбця—в часи всього свого життя—Олександра Олександровича Русова.

Гн. Житецький.

Яків Павлович Новицький.

19-го травня цього року в м. Запоріжжі (Олександрівську) на Катеринославщині навіки спочив заслужений місцевий етнограф Яків Павлович Новицький. Серед етнографів Катеринославщини ім'я Я. П. Новицького стояло поруч з іменами Г. А. Залюбовського, І. І. Манжури й Д. І. Яворницького. Але про Я. П. було відомо й далеко поза межами Катеринославщини, і його високо ставили такі знавці української етнографії, як М. П. Драгоманов і академик М. Ф. Сумцов.

Нижче ми докладно спинимось на літературно-науковій спадщині Я. П. Новицького, а зараз зазначаємо, що він був не тільки етнографом,

а й істориком, археологом, дослідувачем місцевого краю, а також педагогічним діячем.

На превеликий жаль, маємо дуже мало докладних біографічних відомостей про Я. П., хоч життя й праця його були своєрідні й надзвичайно цікаві. Сам Я. П. був дуже скромною людиною й не любив багато оповідати про своє життя. Свою автобіографію він подав, здається, тільки на прохання М. Ф. Сумцова до його праці „Современная малорусская этнографія“ ще в 90-х роках минулого століття, а перед смертю—Укр. Академії Наук¹).

Збирати етнографічні матеріали Новицький почав з кінця 60-х років минулого століття. Районом його етнографічно-історичних дослідів була не вся Катеринославщина, а колишній Олександрівський і Катеринославський (почасти й Маріупільський) повіти. Ця місцевість, що була осередком колишнього Запоріжжя, містить в своїх межах Великий Луг запорізький, Хортицю, руїни майже всіх (за винятком Кам'янської й Олешківської) Січей, пороги й багато осель доісторичної людини. Тому етнографічні записи й розвідки Новицького торкаються переважно запорізької старовини, археології, історії й топографії Запоріжжя, світогляду й побуту безпосередніх нащадків запорожців, і це складає своєрідну красу, цікавість і значіння праць Новицького. Останні, як побачимо докладніше далі, мають велику вагу для вивчення історії Запоріжжя після скасування останньої Січі і переховують в собі багаті матеріали для краєзнавства.

Слідячи за різноманітною науковою діяльністю Я. П. Новицького, можна розподілити її так: на 1) етнографічну, 2) археологічну, 3) історично-статистичну, 4) архівну, 5) педагогічну. Але особливої ваги для науки набирає безперечно етнографічна діяльність Новицького, якою він вславився на Україні, і особливо праця його по вивченню етнографії Катеринославщини взагалі й околиць бувших Січей зокрема.

Збираючи етнографічні матеріали, Я. П. безпосередньо зближується з населенням, засвоює його мову, світогляд, звичаї. Навіть займаючи вже посаду в Олександрівську, на протязі 30 років щороку Я. П. проводить літні місяці на острові Хортиці або в околицях міста серед старих баштанників та рибалок, як про це свідчить він сам у передмові до збірника „Малоросійськія историческія пѣсни, собранныя въ Екатеринославщинѣ“ (Лѣтопись, вип. V, стор. 106—107). Про це також оповідає і Д. І. Яворницький, описуючи, як в одне зі своїх одвідувань він застав Я. П. на Хортиці на баштані в курені (Запорожжє, т. I, сс. 145—146).

Засоби збирання етнографічних матеріалів Я. П. відбилися на характері й змісті самих його записів. Вони характеризуються чистою, барвистою народною мовою, своєрідною фразеологією й багатством місцевих назв. З другого боку записи Новицького визначаються поетичністю, що свідчить про надхненність і чулість самого етнографа. В збірках Я. П., особливо в „Съ береговъ Днѣпра“ („Очерки Запорожья“), розкидано багато художніх малюнків чудової наддніпрянської природи, що не завадили-б і видатним митцям слова.

Він з умілістю справжнього митця воскрешає той давно-померлий і збліднілий в уявленні нащадків поетичний мир, і він живе, хвилюється в прекрасних записах етнографа-поета. Форма записів Я. П. Новицького також відповідає вищезазначеним рисам—описовому характеру його повістувань. Це є переважно оповідання, перекази, легенди; пісень Я. П. записав порівнююче менше.

¹) Вона була надрукована в „Україні“ 1925, VI с. 186; ся поминка через недостачу місця перенесена звідти до сеї книжки.

Нарешті видатну властивість Новицького, як етнографа, складає й те, ще він записав там-же на Запоріжжі багато замовлень, заклять, молитов, народніх рецептур і взагалі так званого „галдовничого“ матеріялу. Дорогоцінне те, що цей матеріял записано на Запоріжжі, де ще досі переходується багато таємниць запорізького „галдовництва“. Не треба забувати й про те, як важко взагалі збирати той „таємничий матеріял“. До Я. П. його зібрани на Катеринославщині в невеликій кількості Г. А. Залобовський і І. І. Манжура (10 замовлень в „Записк. Харьковский. Историко-Филол. Об-ва“, в. II, 1890). Я. П. Новицький надрукував більш як 90 записів замовлень, примовок, заклять, рецептур і т. и. (Лѣтопись Екат. Учен. Арх. Ком., в. IX, 1913 г.).

Такі загальні риси й заслуги нашого етнографа. Розглядаючи докладніше його етнографічні друковані праці, на першому місці по науковому значінню, на нашу думку, слід поставити численні історичні оповідання, перекази, легенди й інші, записані в таких збірках, як: 1) „Съ береговъ Днѣпра (Очерки Запорожья). Путевыя записки и изслѣдованія“, Сборникъ статей Екатеринославскаго Научн. Об-ва, 1905 г., стор. 11—205; 2) „Народная память о Запорожьѣ. Преданія и рассказы, собранныя въ Екатеринославщинѣ съ 1875 по 1905 г.г.“, Лѣтоп. Екат. Учен. Арх. Ком., вып. VII, 1911 г.; 3) „Народная память объ урочищахъ и историческихъ лицахъ Запорожья“. Александровскъ, 1909 г.; 4) „Малорусская и запорожская старина. Преданія и рассказы“. Алекс-скъ, 1907 г. і 5) „Запорожскіе и гайдамацкіе клады“. Алекс-скъ, 1908 г. Головне значіння зазначенихъ праць полягає в тому, що в них, крім сили етнографічного й фольклорного матеріялу, міститься багато історичних, топографічних, географічних, побутових і іншихъ відомостей, і ці відомості майже не мають варіантівъ у іншихъ етнографівъ. Записи Новицького являються поетичнимъ доповненнямъ до літописівъ і історичнихъ праць Скальковського, Яворницького, Грушевського й инш.

Поруч з тимъ вони мають безсумнівне значіння для вивчення історичної географії краю (особливо „Съ береговъ Днѣпра“) й являються необхідними для дослідувача Запоріжжя й краєзнавця.

На другому місці по науковому значінню з етнографічнихъ праць Новицького ми ставимо зібраний нимъ багатий пісенний матеріял і особливо збірку „Малорусскія историческія пѣсни, собранныя въ Екатеринославщинѣ (съ 1874 по 1903 гг.)“, Лѣтоп. Екат. Учен. Ком., в. IV, 1908 г. й окремо. Зазначена збірка доповнює собою „Малорусскія пѣсни, преимущественно историческія, собранныя въ Екатеринославщинѣ въ 1874—1894 гг.“, надруковані в „Сборникѣ Ист.-Филол. Об-ва при Харьк. Универс.“, т. VI, 1894 г. В свій часъ ця збірка викликала прихильну увагу українськихъ етнографівъ і істориківъ і придбала почесну репутацію авторівъ. Збірка поділяється на 4 розділи: 1) Історичні пісні часівъ боротьби з Татарами, Поляками й Турками, 2) Пісні, сполучені з часами падіння Січи й дальшою долею Запоріжжя, 3) Запорізькі вірші. Сатира. Аллегорія, 4) Пісні кріпацькі (часівъ панщини) й 5) Додаток. Різдвяна вірша. Вага її полягає в тому, що вона містить в собі багато цікавихъ пісень про ріжнихъ історичнихъ діячівъ і події, які відбувалися переважно на Запоріжжі або на Україні. Середъ тихъ пісень є такі, що їхъ записавъ вперше тільки Новицький, або які мають взагалі мало варіантівъ. З такихъ пісень наведемо пісні: 1) Про втечу бурлаківъ на Дунай, 2) Про запорозькихъ ватажківъ Коржа, Лебеденка й Гниду, 3) Про наскокъ Білгородської орди на Донщину; 4) Про Овраменка, Супруна, про кн. Голіцина, про втечу людей на Слобожанщину й ин. Особливо цікаві такожъ пісні, сполучені з кінцемъ Січи й дальшою долею Запоріжжя. Новицький зібравъ їхъ без-

посередньо на руїнах Запоріжжя, і в них багато своєрідного, чого не стіваємо у відомих варіантах.

На останньому місці ми ставимо решту етнографічних праць Новицького: „Духовный міръ въ представленіи малорусскаго народа“ (Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Ком., в. VIII, 1912), „Малорусскіе народныя заговоры, заклинанія, молитвы и рецепты, собранныя на Екатеринославщинѣ“ (Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Ком., в. IX, 1913 г. і X, 1915 г.); збірки сагир, приказок, віршів і ин. І ці праці мають велике значіння для вивчення інтелектуальної культури українського народу, переховують в собі багато фольклорного місцевого матеріялу й доповнюють праці інших дослідувачів у цій галузі. Про особливе-ж значіння „таємничого“ матеріялу, зібраного Я. П., говорено вище.

Мандруючи по історичних місцевостях Запоріжжя, кочуючи більш 30 років що-літа на Хортиці і в сколицях Олександрівського, одвідуючи часто пороги й Великий Луг, Я. П. що-разу натикався на пам'ятки запорозької й доісторичної старовини. Збирач етнографічної старовини мусів стати збирачем і давньої матеріальної культури й навіть вести розкопки. Новицький вів їх в порожистій частині Дніпра, на Хортиці, у Великому Лузі й ин. місцях, особливо коло с.с. Августинівки й Сви-стунова (див. „Съ береговъ Днѣпра“). Наслідком археологічної праці Я. П. були знахідки багатьох осель неолітичної людини й різних речей доісторичної й козацької старовини. Це були кафлі, посуд, зброя, кулі, люльки й инш. Я. П. також збирав чимало кісток мамутів, турів, оленів й ин., що ри-балки повитягали сітками з дна Дніпра або познаходили в кучугурах, а також знайшов дві цікаві фігури кабанів (за час розкопки „Рясних“ могил коло с. Свистунова). Частину знахідок Я. П. було передано проф. Антоновичеві в Київ, другу — в катеринославський музей імені О. М. Поля й третю — в олександрівський музей древностей (міський), справжнім основоположником і головним вкладачем якого був сам Я. П.

Поруч з археологією і в звязку з своїми історично-статистичними й етнографічними працями Я. П. Новицький провадив і широку архівну роботу й був, здається, одинокою людиною, що використала олександрівські архіви для наукової праці. Опісля, в 1923—24 рр., Я. П. довелось бути завідуючим тими архівами й музеєм. На протязі багатьох років він використав архів міської управи (з 1797 р.), повітової скарбниці (з 1794 р.), повітового маршалка (предводителя дворянства, з 1797 р.), повітової шкільної ради й Покровського міського собору (з 1774 р.). Крім того на руках Я. П. були документи з архіву Запорозької Січі за 1770—1771 рр., що йому надсилав А. А. Скальковський.

В зазначених, на перший погляд мало важливих архівах Я. П. знайшов багатий матеріал до історії Олександрівська й краю й наслідком архівної праці Новицького були такі його історичні й статистично-економічні праці: 1) „Історія города Александровска (Екатерин. губ.) въ связи съ исторіей возникновенія крѣпостей Днѣпровской линіи“ (Лѣт. Эк. Уч. Арх. Ком., в. III, 1905 г.); 2) „Матеріалы для колонизаціи Новороссійскаго края“ (Екатер. Губ. Вѣд., 1889 г., №№ 37, 40, 43)—про колонізацію околиць Олександрівська Німцями; 3) „Статистико-экономическое состояніе Александров. у. по архивнымъ даннымъ за 1829-й г.“ (Екат. Губ. Вѣд., 1880 г., №№ 80, 84); 4) „Статистическое описаніе Александровскаго у. Мариупольскаго округа по архивнымъ даннымъ за 1836 г.“ (Екат. Губ. Вѣд., 1889 г., №№ 1, 3, 4, 6, 8, 9); 5) „Г. Александровскъ въ 1837 г.“ (Екат. Губ. Вѣд., 1889 г., №№ 101, 102; 1890 г., № 3); 6) „Опись архивныхъ дѣлъ Мариуп. и Александров. уѣздныхъ предводителей дворянства съ 1794 по 1826 г.“ (Лѣт. Эк. Уч. Арх. Ком., в. I, 1904 г.); 7) „Докладъ о

результатахъ осмотра архивовъ Александровскаго предводителя дворянства и Уѣзднаго Казначейства“ (ibid.); 8) „Личный составъ и аттестація духовенства Александровск. у. Екат. губ. по архивнымъ даннымъ 1814—22 г.г.“ (Кіевск. Стар., 1889 г., кн. 3); 9) „Какъ готовилось Екатеринославское духовенство къ встрѣчѣ Императрицы Екатерины II“ (Кіев. Стар., 1887 г., кн. 4); 10) „Изъ церковной лѣтописи“ (Екат. Губ. Вѣд., 1888 г. і Лѣтопись Ек. Уч. Арх. Ком., в. VI, 1910); 11) „Описание Слободы Вольной Гупаловки Ал. у.“ (Ек. Губ. Вѣд., 1887 г., №№ 24, 25, 27); 12) „Документы и замѣтки“: 1) Грамота на дворянство Торохъ-Тарновскихъ, 2) Универсалъ Гетмана К. Разумовскаго, данный казаку Сѣчи Запорожской Л. Синегубу на чинъ войскового товарища, 3) Грамота Екатерины II П. Л. Синегубу на чинъ премьеръ-майора, 4) Списокъ предводителей дворянства Алекс. у. 1797—1913 г.г. і 5) Указъ на ранговую дачу 4500 дес., пожалованную полковому старшинѣ Николаю Рудю“ (Лѣтоп. Екат. Уч. Арх. Ком., в. VIII, 1912 г.); 13) „Къ исторіи запорожской живописи“ (Екатер. Губ. Вѣд., 1888 г., № 39); 14) „Островъ Хортица на Днѣпрѣ“ (Одесск. Вѣстн., 1876 г., № 55) та ин.

В зазначенихъ вище працяхъ Новицького знаходимо надзвичайно багатий і цінний матеріал до исторіі, економіки й культури місцевого краю, узятий з безперечнихъ архівнихъ джерел, і тому ці праці мають велике значіння для вивчення Катеринославщини.

Окреме місце середъ історичнихъ праць Я. П. займають такі його статті, як: 1) „Матеріали для исторіи запорожскихъ казаковъ“ (Изъ Запорожскаго Сѣчевого Архива за 1770 и 1771 г.г. Лѣтоп. Екат. Уч. Арх. Ком., в. V, 1909 г.), 2) „Старожитные уѣзды Екатер. губ. Новомосковскій и Павлоградскій“ (Сборн. статей Екатер. Науч. Общ., 1905, стр. 206—226) і 3) „Описание границъ и городовъ бывшей Азовской губерніи Лѣвобережная часть нынѣшней Екатер. губ. 1775—1783 г.г. Архивные источники“ (Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Ком., в. I, 1904 г.).

Перша з зазначенихъ статей Я. П. Новицького містить у собі архівні матеріали Запорозької Січи за 1770—1771 рр., одержані Я. П. в 1886—1888 рр. од Скальковського (62 док.). Ці матеріали цікаві тим, що торкаються моментів життя Запоріжжя напередодні його політичної смерті. В них містяться численні скарги Коша на утиски й образи, які в той час терпіло козацтво з боку московського уряду й зайшого населення, скарги Коша на будування Української і Дніпровської лінії кріпостів й порушення запорозькихъ вольностей, а також є цікаві відомості про внутрішній устрій і лад на Запорожжі. Матеріали складають частину похідного січевого архіву, бо запорожці в той час (в 1770—1771 рр.) брали участь в турецькій війні під проводом кошового П. І. Кальнишевського.

Розвідка „Старожитные уѣзды Екат. губ.—Новомосковскій и Павлоградскій“ цікава тим, що містить у собі історичні відомості про такі старовинні місця Катеринославщини, як містечко Новоселиця або сучасний Новомосковськ, кріпость Богородицька або Старосамарський ретрашемент, Самарський Запорозький монастир і Павлоград.

Відомості ці склав Я. П. переважно на підставі науковихъ джерел, почасти на підставі пісенного й етнографічного матеріалу.

Нарешті третя праця Новицького „Описание границъ и городовъ бывшей Азовской губерніи (1775—1783 г.г.)“ се передрукъ великої ваги рукопису, знайденого патріархомъ запорозької исторіі А. А. Скальковськимъ в 1830 рр. в Катеринославськихъ архівахъ і надрукованого Мурзакевичемъ в III томі „Зап. Одес. Общ. Ист. и Древн.“ в 1853 р. Копію цього документу Я. П. одержавъ також од Скальковського й надрукувавъ

її спочатку в I вип. Лѣт. Екатер. Уч. Арх. Ком. в 1904 р. і в 1910 р. окремим відбитком (з поправками). „Описаніє“ дає географічний і історичний опис частини вольностей запорозьких в перші часи після скасування Запоріжжя (1775—1783 рр.). Знаходимо тут картину заселення краю з багатьма новими містами, картину природи ще напівзаселеного Запоріжжя, відомості про річки, ліси й ріжні містини краю, нарис економічного стану губернії, історію походження різних кріпостів та міст і ин.

В особливий розділ виділяємо ми педагогічні праці Новицького. Сюди належать: 1) „Къ исторіи народнаго образования въ Екатеринославской губерніи“ (Екатер. Губ. Вѣд., 1887 г., №№ 52, 53, 58, 62, 63), 2) „Итоги народнаго образования въ Александровскомъ у. съ 1866 по 1886 г.г.“ (Екат. Губ. Вѣд. 1889 г., різні №№); 3) „Первыя училища Александровской крѣпости и Александровскаго уѣзднаго города (1785—1880 г.г.)“ й 4) „Отчеты о состояніи народнаго образования въ Александровскомъ уѣздѣ Екат. губ. съ 1881 по 1911 г.г.“. Зазначені вище праці мають переважно історичний інтерес. Особливо цінне в них те, що Я. П. подає деякі відомості про діяльність громадського й освітнього діяча на Запоріжжі (в Александровському повіті) барона М. О. Корфа (1834—1883 р.). Останній, як відомо, в свої часи був проводирем поступової широкої земської освіти, основоположником недільних шкіл, автором багатьох педагогічних праць і т. и. Дякуючи Корфові, освіта на Запоріжжі зробилась зразковою в цілій губернії й „корфські“ традиції з педагогіці довго жили на Катеринославщині. Праці Я. П. Новицького як-раз перexoвують в собі матеріял і до історії цієї освіти й діяльності Корфа.

Ми розглянули майже всі головні (крім ще недрукованих) праці покійного історика й етнографа Катеринославщини, і з цього розгляду, думаємо, видно, який це був культурний діяч. Треба-ж знати, що Я. П. був і ботаником, зібрав численний ботанічний матеріял, узятий в працю проф. А. Н. Бехетова: О Екатеринославской флорѣ. Ботан. Записки, 1881 г., т. I, вип. II. Я. П. вів, як нам відомо, метеорологічні й фенологічні спостереження, що увійшли в його щоденники й записи, і т. д.

Література про Я. П. Новицького нам відома така:

- 1) Сумцовъ Н. Ф. проф. Новицькій Я. П., Энциклопедическій Словарь Брокг. и Эфроңъ, т. XX, пункт 41.
- 2) Його-ж. Малюнки з життя українського слова. Діячі українського фольклору. Стор. 116.
- 3) Його-ж. Современная малорусская этнографія, Киевск. Стар., 1892, кн. X.
- 4) Його-ж. Обѣ этнографическомъ изученіи Екатер. губ. Сборник статей Екат. Научн. Общ. въ 1905 г.
- 5) Я. П. Новицькій и его труды по исторіи и этнографіи Екатеринославщины. Лѣтоп. Екат. Уч. Арх. Ком., в. VIII, 1912 г.
- 6) Жарко М. Я. Я. П. Новицький. Дніпрові хвилі. 1912 р., ч.ч. 18—19.
- 7) Рецензія на этнографическій сборникъ по Екат. губ. вышедшій въ Харьковѣ (Я. П. Новицький). Екат. Губ. Вѣд., 1894 г., № 193.
- 8) Протоколы Екат. Уч. Арх. Ком. Вып. I, 1914 г. X, 1915 г. I, II.
- 9) Бфремов П. О. Я. П. Новицький (некролог). Зоря, 1922 р., ч. 6.

БІБЛІОТЕКА
Д. Чернявський.
Українського Інституту
МАРКШЕВУ-ЛІВІВУ

Поправки: В кн. XV (1925 р. кн. VI) на ст. 43⁵, 45¹⁴, 45¹⁵ зв. 145¹⁴ зн. надруковано: Мозгалевського, треба—Мозалевського, ст. 43²⁴ зв., 44²⁴ зв.—з'єднання, треба—з'єднаних; ст. 43⁹ зн. рабуни, треба—рабуси, ст. 44²⁴ зв. Емало, треба—Емельно; ст. 44¹⁹ зн. Максимовичем, треба Максимовим, ст. 45¹⁷ і ²⁵ зв. Ш. ілло, треба—Щепілло; ст. 145²¹ зв. суспільнознавства, треба—суспільствознавства; ст. 147²⁵ зн. Мезьвара, треба—Мезьвер.

В кн. XIV (1925 р. кн. V) ст. 150 2—3 зн. треба читати: здрібнілих потомків серед галицької інтелігенції.

БІБЛІОТЕКА
Академії Наук
УРСР

З М І С Т

РОЗВІДКИ Й ЗАМІТКИ:

	стор.
Акад. Михайло Грушевський, Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія УкрНауки)	3
Акад. Володимир Перетц, Театральні ефекти в старовинному українському театрі	16
Ілько Борщак, Вольтер і Україна (з ілюстраціями)	34
Борис Луговський, З приводу „Української паралелі до повісті „Горе-Злочастіє“ акад. В. М. Перетца	43
✓ Іван Лютий, М. Коцюбинський і М. Кононенко, сторінка з історії ранньої творчості Коцюбинського (1894—1898)	51
✓ Юхим Філь, До біографії й творчості М. Коцюбинського (з ілюстраціями)	60

МАТЕРІАЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКІВ XX СТ.:

Невідома комедія Г. Ф. Квітки. Подав <i>І. Айзеншток</i>	65
Листи Осипа Бодянского до Олександра Лазаревського (1854—1855 рр.). Подала <i>К. Лазаревська</i>	66
Звільнення Куліша з-під цензури „Ш отделения“. Подав <i>М. Бужинський</i>	71
„Світлопреставлення“ в 1857 р. Подав <i>С. Буда</i>	71
✓ Б. С. Познанський (народник 60-х років). Подав <i>В. Міяковський</i>	72
Земство і річки. Подав <i>В. Станиславський</i>	93
Тернистим шляхом, спомини <i>С. В. Тобілевич</i> (з портретами)	99

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

Акад. <i>М. Грушевський</i> : А. И. Ядмирский, Библиографический обзор апокрифовъ въ южно-славянской и русской письменности, 1925	138
Акад. <i>М. Грушевський</i> : К. Dobrowolski, Pierwsze sekty religijne w Polsce, 1925	139
Акад. <i>К. Харлампович</i> : А. Wanczuga, Szkolnictwo w starej Rusi, 1923	139
<i>М. Марковський</i> : Мих. Грушевський, Історія української літератури, т. IV, 1925	144
<i>В. Щербина</i> : Проф. Хв. Тітов, Стара вища освіта в Київській Україні XVI—XIX в., 1924	147
Акад. <i>М. Василенко</i> : І. Борщак, „Orlikiana“ 1922-1923; Пилип Орлик, Евид прав України, 1925; Гетьман Пилип Орлик і Франція; звідомлення Ілька Борщака з дослідів по архівах Західньої Європи	149
<i>А. Верзілов</i> : С. А. Гатдукъ, Архивъ Борщовыхъ, 1917	153
<i>М. Макаренко</i> : С. К. Lukemski, Russia ignota, Disegni e descrizione, 1924	155
<i>М. Марковський</i> : А. Музичка, Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість, 1925	156
<i>Л. Окиншевич</i> : Адраджэньне, літаратурна науковы весьник Інстытуту Беларускае Культуры, 1922	158

ХРОНІКА:

Історична Секція Української Академії Наук в 1925 році	160
Катедра Історії Українського Народу	162
Комісія Культурно-Історична	164
Комісія Історичної пісенности	165
Комісії порайонного розроблення історії України	166
З наукової праці в Катеринославі, под. <i>І. Степанів</i>	168
Наукова робота в Кам'янці на Поділля за останнє десятиліття (1914—1924 рр.), под. <i>Ю. Сіцінський</i>	173
Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернігівщині, под. <i>П. Смоличев</i>	178
Етнографічні курси в Празі, под. <i>М. Ж.</i>	180
До реформи українського правопиєу, под. <i>П. Савицький</i>	180

НЕКРОЛОГІЯ, ПОМИНКИ:

<i>Гн. Житецький</i> , Олександр Олександрович Русов (з портретом)	182
<i>Д. Чернявський</i> , Яків Павлович Новицький	186

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

(кол. Українське Наукове Товариство в Києві)

ПРОДОВЖУЄ СВОЇ ВИДАННЯ:

„ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА“ і „УКРАЇНА“.

„Україна“ містить статті й матеріали по українській мові, письменству, історії культури, економіки, соціального й політичного життя, етнографії, краєзнавству. В відділі „Критики“ подаватимуться рецензії і звіттовлення з біжучої наукової літератури. В відділі „Хроніки“—відомості про наукове життя, діяльність наукових інституцій і видавництва.

Книжка II-III „України“ за р. 1926 (подвійна) буде присвячена пам'яті Драгоманова (в 50-ліття його виїзду на еміграцію); одна з книжок II півріччя—Ів. Франкові, в десятиліття його смерті. На 1927 р. намічено ювілейні книги, присвячені П. Кулішеві та Ол. М. Лазаревському. Редакція просить повідомляти про книжні матеріали.

До хроніки Редакція просить надсилати все, що може ілюструвати науковий рух на всім просторі українських земель, а також і по-за Україною,—все, що діється на ниві українознавства, в можливо стислій формі.

В 1926 р. крім чергового тому „Записок“ (XXI), що міститиме „Науковий Збірник за р. 1926“, мають вийти два збірники районного дослідження історії України: „Київ та його околиця“ і „Чернігів і північне Лівобережжя“ (т. XXII і XXIII „Записок“).

Редакція „України“ і збірників звертає увагу співробітників, що до друкарні весь матеріал мусить тепер даватися переписаний на машині, і то в двох копіях. В високій мірі бажано, щоб автори, коли мають якусь змогу, надсилали свої статті і матеріали в такому вигляді—в двох чисто переписаних на машині і чітко виправлених копіях.

Автори, що надсилають які-небудь матеріали для уміщення, тим самим дають Редакції право на редакційні зміни, скорочення, виправлення правопису, без окремого порозуміння.

Коли протягом двох місяців від одержання рукопису Редакція не повідомила автора, що його працю вставлено в чергу для уміщення, він повинен або взяти з редакції свою працю, або прислати марки на повернення поштою, бо Редакція не приймає на себе обов'язку переховувати та повертати авторам рукописи, не прийняті до друку а також оригінали статей надрукованих.

Друкується перший випуск наукового щорічника, присвяченого дослідам примітивної культури та її пережиткам на Україні, студіюванню української соціальної преісторії та народної творчості в соціологічному освітленні:

Первісне громадянство та його пережитки на Україні

(Розвідки, матеріали, анкети, бібліографія).

Вийшов з друку науковий збірник:

„Київ та його околиця в історії і пам'ятках“.

(Записок Українського Наукового Товариства в Києві т. XXII).

Гарно видана, багатьма знімками, кресленнями і діаграмами ілюстрована збірка XII, 445 сторін. В окремій продажі 6 карб. 25 коп.

ЗМІСТ: Акад. Михайло Грушевський, Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла; Акад. П. Тугковський, Передісторична природа Києва; О. Андрияшев, Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV в.; І. Моргилевський, Київська Софія в світлі нових спостережень; О. Грушевський, З київського ратушного господарства XVI в.; Ф. Н. Ернст, Київська архітектура XVII в.; В. Щербина, Боротьба Києва за автономію; Д. Щербаківський, Реліквії старого київського самоврядування; Ф. Ернст, До історії Києво-Печерської фортеці; К. Лазаревська, Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку; Д. Щербаківський, Перший театральний будинок у Києві і його садиба; В. Щербина, Спомин у Києві про рід Іспіланті. В. Юркевич, До студій Максимовича з історії старого Києва; С. Шамрай, Київський, одноденний перепис 2-го березоля 1874 р.; І. Цітківський, „Исторический путь“ у Києві; О. Гермайзе, З революційної минувшини Києва; М. Боровський, Національно-соціальні перегрупування населення м. Києва в революційний період (1917-1923).

Міжнародна вул. № 21
Рідні, укр. істор. Марксізм

Ціна 1 крб. 25 к

№ 1971.

КИУ

